

**Р. ДИЛОВАРОВ, Н. ҚОДИРОВ,
А. САМИЕВ, А. ИМОМОВ**

ГЕОГРАФИЯ

(Материкҳо ва уқёнусҳо)

Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст**

**ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2020**

УДК 373.167.1

ББК 26.8 я 72

Д-64

Д-64. Диловаров Р., Қодиров Н., Самиев А., Имомов А. География (материкхо ва укёнусох). Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. – Душанбе: “Маориф”, 2020. – 272 саҳ.

Хонандагони азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он бахравар шавед ва онро тоза нигоҳ доред. Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб ҳамин гуна зебову орошта дастраси хонандагони дигар гардад ва онҳо низ аз он истифода баранд.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали сол	охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

ISBN 987-99947-1-532-9

Моликияти давлат

© МАОРИФ, 2020

ПЕШГУФТОР

Ҳоло шумо китоби нави географияро дар даст доред. Дар ин китоб маълумоте вучуд дорад, ки барои ҳар як шахси маърифатнок зарур мебошад. Аз китоб оид ба табиати материкҳо, укёнусҳо ва тарзи ҳаёти одамон дар кишварҳои гуногуни рӯи Замин маълумот мегиред.

Сохтори китоб чӣ гуна аст? Дар китоб се фасл вучуд дорад, ки ҳар кадоми он аз якчанд мавзӯъ иборат аст. Ҳар як мавзӯъ дар худ оид ба масъалаи омӯхташаванда мазмуни муайян дорад. Ҳангоми хондани матнҳо онҳоро таҳлил кардан зарур аст. Чудо кардани чизи муҳим дар матн ва муайян кардани алоқамандии он бо харита, расм ва нақшаҳо дониши шуморо меафзояд. Баъзе ҷойҳои матн бо хатти махсус навишта шудааст, ки онро бо осонӣ фарқ кардан мумкин аст. Ба ин қисми матнҳо диққат диҳед, зеро маҳз онҳоро дар хотир гирифтани лозим аст. Ба ғайр аз матн дар китоб харитаҳои географӣ ҷой дода шудаанд, ки манбаи муҳими ба даст овардани донишҳои нав мебошанд.

Ба харитаҳо, расмҳо ва нақшаҳои китоб диққат диҳед. Онҳо бо матнҳо сахт алоқаманданд ва аз рӯи онҳо маълумоти навро ба даст овардан мумкин аст. Хулосаи охири матнҳои китоб ба шумо маънои асосии мавзӯи омӯхташавандаро дар шакли фишурда пешниҳод менамояд. Дар асоси онҳо шумо хулосаи худро бароварда метавонед. Аз рӯи саволу супориш ва тестҳои китоб шумо дониши худро санчида метавонед. Инчунин саволу супоришро барои муҳокима ва суҳбат бо ҳамсинфон ва падару модарон истифода бурдан мумкин аст. Дар вақти кор бо китоб, аз харитаҳои мавзӯи атлас ва харитаҳои тарҳии он истифода бурдан хуб аст.

Китобро эҳтиёт кунед. Барои навиштани он муаллифон заҳмати зиёд кашидаанд, меҳнати онҳоро кадр кардан лозим аст. Баъди хатми омӯзиши географияи материкҳо ва укёнусҳо китобатонро дар китобхона нигоҳ доред. Мо бисёр хурсанд мешавем, агар шумо китобро самаранок истифода баред.

Ба шумо барор меҳом.

МУНДАРИЧА

§ 1. Муқаддима. Географияи материкҳо ва уқёнусҳо чиро меомӯзад?	7
---	---

ФАСЛИ I. ТАВСИФИ УМУМИИ КУРАИ ЗАМИН

Боби 1. Тавсифи умумии табиати материкҳо ва уқёнусҳо 10

§ 2. Материкҳо, қитъаҳои олам ва давлатҳо	10
§ 3. Одамон чӣ тавр кураи Замиро омӯхтанд?	13
§ 4. Харита – сарчашмаи асосии маълумоти географӣ	19
§ 5. Минтақаҳои соатӣ дар кураи Замин	23
§ 6. Назарияи пластаҳои литосферӣ. Платформаҳо ва минтақаҳои чиндоршавӣ	27
§ 7. Шақлҳои релйефи замин. Пайдоиши ҳамвориҳо ва кӯҳҳо .	33
§ 8. Анбӯҳҳои ҳаво. Сиклонҳо ва антисиклонҳо	37
§ 9. Минтақаҳои иқлимӣ кураи Замин	42
§ 10. Гидросфера. Уқёнуси ҷаҳонӣ – қисми асосии гидросфера .	46
§ 11. Минтақаҳо (зонаҳо)-и табиӣ кураи Замин	52
§ 12. Аҳолии кураи Замин. Халқҳо ва наҷодҳо	57

ФАСЛИ II. ТАВСИФИ МИНТАҚАВИИ КУРАИ ЗАМИН

Боби 2. Тавсифи уқёнусҳо 62

§ 13. Уқёнуси Ором	62
§ 14. Уқёнуси Атлантик	68
§ 15. Уқёнуси Ҳинд	73
§ 16. Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ	79

Боби 3. Тавсифи материкҳо. Материки Авруосиё 85

§ 17. Мавқеи географӣ ва таърихи таҳқиқоти материки Авруосиё	85
§ 18. Сохти геологӣ, релйеф ва сарватҳои зерзаминӣ Авруосиё	88
§ 19. Иқлими Авруосиё	93
§ 20. Обҳои дохилии Авруосиё	97
§ 21. Зонаҳои табиӣ Авруосиё. Масъалаҳои ҳифзи табиат ..	101
§ 22. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материк	106
§ 23. Давлатҳои қитъаи Аврупо	109
§ 24. Давлатҳои қитъаи Осӣё	113

§ 25. Иттиходи Давлатҳои Мустақил	118
§ 26. Ҷумҳурии Тоҷикистон	122
Боби 4. Материки Амрикои Шимолӣ	127
§ 27. Мавқеи географӣ ва таърихи тадқиқоти материки Амрикои Шимолӣ	127
§ 28. Сохти геологӣ, релйеф ва сарватҳои зеризаминии материк	131
§ 29. Иқлими Амрикои Шимолӣ	134
§ 30. Обҳои дохилии материки Амрикои Шимолӣ	138
§ 31. Зонаҳои табиӣи материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат ..	141
§ 32. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материк	146
§ 33. Иёлоти Муттаҳидаи Амрико	151
§ 34. Канада	154
§ 35. Мексика	158
Боби 5. Материки Амрикои Ҷанубӣ	162
§ 36. Мавқеи географӣ ва таърихи тадқиқоти материки Амрикои Ҷанубӣ	162
§ 37. Сохти геологӣ, релйеф ва сарватҳои зеризаминии материк	166
§ 38. Иқлими материки Амрикои Ҷанубӣ	169
§ 39. Обҳои дохилии материки Амрикои Ҷанубӣ	173
§ 40. Зонаҳои табиӣи материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат ..	176
§ 41. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материк	181
§ 42. Бразилия	185
§ 43. Аргентина	189
Боби 6. Материки Африко	193
§ 44. Мавқеи географӣ ва таърихи тадқиқоти материки Африко	193
§ 45. Сохти геологӣ, релйеф ва сарватҳои зеризаминии Африко	196
§ 46. Иқлими Африко	199
§ 47. Обҳои дохилии материки Африко	203
§ 48. Зонаҳои табиӣи материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат ...	206
§ 49. Хусусиятҳои аҳоли ва давлатҳои материки Африко..	211
§ 50. Ҷумҳурии Африкои Ҷанубӣ	216
§ 51. Ҷумҳурии Мисри Араб	219

Боби 7. Материки Австралия ва Укёнусия (Океания)223

- § 52. Мавқеи географӣ ва таърихи тадқиқот. Сохти геологӣ ва релйефи Австралия ва Укёнусия 223
- § 53. Иқлим ва обҳои дохилии Австралия ва Укёнусия 228
- § 54. Зонаҳои табиӣи материк. Масъалаҳои ҳифзи табиат .. 232
- § 55. Аҳоли ва давлатҳо. Иттифоқи Австралия ва Зеландияи Нав 236

Боби 8. Материки Антарктида 242

- § 56. Мавқеи географӣ ва таърихи тадқиқоти Антарктида .. 242
- § 57. Табиати материки Антарктида 245

ФАСЛИ Ш. ЗАМИН – ХОНАИ УМУМИИ МО

Боби 9. Табақаи географӣ 250

- § 58. Хусусиятҳои табақаи географӣ 250
- § 59. Таъсири мутақобили табиат ва ҷамъият 253
- § 60. Гузашта ва ояндаи Замин 257

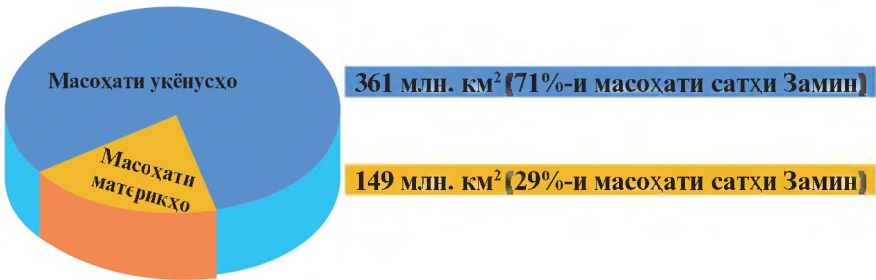
ЗАМИМАҲО 262

§ 1. МУҚАДДИМА. ГЕОГРАФИЯИ МАТЕРИКҲО ВА УҚЁНУСҲО ЧИРО МЕОМУЪЗАД?

Ба хотир меорем:

- “*Географияи табиӣ (умумӣ)*” чиро меомӯзад?
- *Кадом роҳҳои тадқиқоти географӣ ва сарчашмаҳои маълумоти географӣ ба шумо маълум аст?*

Дар синфи 6-ум шумо географияи табииро омӯхтед, ки дар натиҷа оид ба гуногунии табақаи географӣ ва қисмҳои он – литосфера, атмосфера, гидросфера ва биосфера маълумот ба даст овардед. Дар синфи 7-ум шуморо боз ҳам маълумоти ачибтар интизор аст. Ҳангоми омӯзиши географияи синфи 7-ум шумо бо табиати бою рангини материкҳо ва уқёнусҳо, ки масоҳат, табиат ва аҳолии якхела надоранд, шинос мешавед.

Аз омӯзиши географияи материкҳо ва уқёнусҳо шумо ба бисёр саволҳои худ ҷавоб мегиред. Барои чӣ дар материкҳо ҳамвории васеъ ба минтақаҳои кӯҳсор табдил меёбанд? Чаро дар баъзе материкҳо ҳарорат ниҳоят гарм ва дар дигараш хунук аст? Кадом ҳодисаҳои табиӣ дар уқёнусҳо ба амал меоянд? Материкҳоро аз қитъаҳои олам чӣ гуна фарқ мекунанд? Инчунин шумо оид ба ҷойгиршавии одамон дар материкҳо ва тарзи ҳаёти аҳолии давлатҳои алоҳидаи ҷаҳон маълумот мегиред.

Ҳамин тариқ, «Географияи материкҳо ва уқёнусҳо» шароити сарватҳои табиӣ материкҳо ва уқёнусҳо, проблемаи истифодаи онҳо, инчунин аҳоли ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсонро дар гӯшаҳои гуногуни кураи Замин меомӯзад.

Манбаҳои маълумоти географӣ ва усулҳои азхуд кардани онҳо. Барои омӯзиши табиати материкҳо ва уқёнусҳо аз роҳи усулҳои гуногуни тадқиқотӣ истифода мебаранд. Яке аз роҳҳои

асосии тадқиқоти омӯзиши география ин мушоҳида ва ҷенкунӣ мебошанд, ки дар натиҷаи онҳо маълумоти аввалиндараҷа оид ба хусусияти унсурҳои табиати материкҳо ва уқёнусҳо ҷамъ оварда мешаванд. Мушоҳидаҳо ва ҷенкуниҳо дар вақти экспедицияҳо, ҳангоми бевосита дар объекти мушоҳида вучуд доштан, масалан дар истгоҳҳои тадқиқоти Антарктида, гузаронда мешаванд. Тадқиқотҳоро бисёр вақт бо истифода аз киштиҳои илмӣ-тадқиқотӣ, истгоҳҳои кайҳонӣ, ҳамсафарҳои сунъии Замин ва тайёраҳои махсус мегузаронанд. Дар асоси маълумоти ба даст овардашудаи географӣ сурӯҳҳои объектҳои географӣ, шаклҳои релеф, анбӯҳҳои ҳавои даврзананда (сиклонҳо ва антисиклонҳо), дарёҳо бо сарбанд ва обанборҳои сохташуда, инчунин харитаҳои географиро таҳия мекунанд.

Дар фанни география ҳамчунин аз усули ба даст овардани маълумоти дуумдараҷа истифода мебаранд. Гирифтани маълумоти дуумдараҷаҳо дар ҳама вақт истифода мебаранд, ки агар объекти географиро бевосита мушоҳида кардан имкон надошта бошад. Дар ин ҳолат олимони тадқиқотӣ аз усулҳои пешини маълуми батартибоварии маълумот истифода мебаранд. Маълумоти дуумдараҷаҳо олимони тадриҷан (охиста-охиста) ба даст меоранд. Барои онҳо манбаи асосии маълумот харита, хусусан харитаҳои мавзӯӣ ба ҳисоб меравад. Аз рӯйи таҳлили харитаҳо хусусияти ходисаҳои муқоиса карда, тасвири қаламрави муайяно сохтан мумкин аст.

Маълумоти дуумдараҷаи географиро, инчунин аз ҷадвалҳо, диаграммаҳо, графикҳо ва нақшаҳо ба даст овардан мумкин аст. Яке аз усулҳои ба даст овардани маълумоти дуумдараҷаи географӣ ин тавсифи объектҳо мебошад. Хусусан онро ҳангоми тавсиф додани хусусиятҳои табиати материкҳои алоҳида, давлатҳо, баҳрҳо, ҷазираҳои асрорангез ва ғайра истифода мебаранд. Айни ҳол барои тавсифи объектҳои географӣ аз видеосабтҳо, синамо ва намоишҳои телевизионӣ истифода мебаранд. Манбаи нави ба даст овардани маълумоти дуумдараҷаи географӣ ин Системаи маълумоти географӣ (СМГ) мебошад, ки барои таҳлил ва пешниҳоди маълумот аз компютер ва шабакаи интернетӣ истифода мебаранд.

Дар дарсҳои географияи материкҳо ва уқёнусҳо шумо низ тадқиқоти ба худ хоси материкҳо ва уқёнусҳо бо усули ба даст овардани маълумоти дуумдараҷа истифода мебаред.

Хулоса:

- *Географияи материкҳо ва уқёнусҳо шароити табиӣ ва сарватҳои табиӣи материку уқёнусҳо, проблемаи истифодабарии онҳоро меомӯзад.*
- *Географияи материкҳо ва уқёнусҳоро омӯхта, мо бо аҳолии материкҳо ва фаъолияти хочагидории онҳо дар тамоми гӯшаю қанори сайёраи Замин шинос мешавем.*
- *Барои ба даст овардани маълумот дар география аз ду гурӯҳи усулҳо: усулҳои аввалиндарача ва дуюмдараҷа истифода мебаранд.*

Савол ва супориш:

1. *Тасаввур кунед, ки шумо рӯзноманигори телевизион ҳастед. Кадом маълумоти географиро сид ба материкҳо ва уқёнусҳо ба тамошбинони телевизион хабар медиҳед?*
2. *Фарқ байни мушоҳидаи бевоситаи объектҳои географияи маҳалли зисти худ ва шиносӣ бо онҳо тавассути СМГ дар чист?*
3. *«Географияи материкҳо ва уқёнусҳо» ва «Географияи умумӣ» чиро меомӯзанд? Шарҳ бидиҳед.*
4. *Аз рӯйи расми саҳ. 7 масоҳати материкҳо ва уқёнусҳоро муқоиса намоед. Муайян кунед, ки масоҳати уқёнусҳо аз масоҳати материкҳо чанд маротиба қалон аст.*

Худро бисанҷед:

1. *Чумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).*

Ҳангоми омӯзиши географияи синфи 7-ум мо бо табиати бою рангини материкҳо ва _____ ва хусусиятҳои аҳолии материкҳо шинос мешавем.

2. *Ҷавоби дурустро интихоб кунед.*

Кадоме аз роҳҳои ҷамъоварии маълумоти географӣ ба аввалиндарача дохил мешавад?

- А. Тавассути харитаҳо
- Б. Тавассути видеосабтҳо
- В. Ҳангоми экспедитсияҳо
- Г. Бо ёрии диаграммаҳо

ФАСЛИ I. ТАВСИФИ УМУМИИ КУРАИ ЗАМИН

БОБИ 1. ТАВСИФИ УМУМИИ ТАБИАТИ МАТЕРИКҲО ВА УҚЁНУСҲО

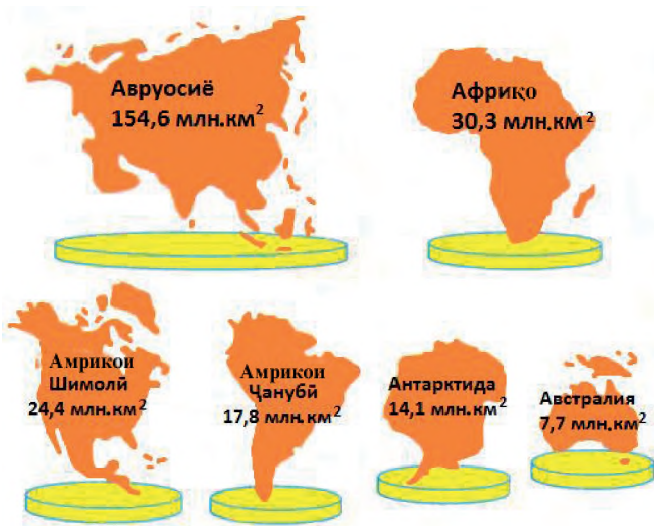
§ 2. МАТЕРИКҲО, ҚИТЪАҲОИ ОЛАМ ВА ДАВЛАТҲО

Ба хотир меорем:

- Кадом материкҳоро номбар карда метавонед?
- Қитъаҳои олам аз материкҳо бо чӣ фарқ мекунанд?
- Кадом қашшофони бузурги географиро медонед?

Масоҳати тамоми сатҳи кураи Замин ба 510 млн км² баробар аст. Сатҳи сайёраи моро хушкӣ ва об ишғол кардааст. Аз 2/3 хисса (71%)-и сатҳи Заминро об ва боқимонда 1/3 хисса (29%)-и онро хушкӣ ташкил медиҳад. Ба қисми хушкӣ сайёраи Замин материкҳо ва ҷазираҳо дохил мешаванд.

Материкҳо (континентҳо) қисмҳои ниҳоят калони хушкӣ мебошанд, ки аз ҳама тараф бо об ихота шудаанд. Дар сатҳи Замин шаш материкро ҷудо мекунанд: Авруосиё, Африко, Амрикои Шимолӣ, Амрикои Ҷанубӣ, Антарктида ва Австралия. Ҳар як материк маҷмӯи табиёи ҳудудии ба худ хос дорад.

Материкҳо ва масоҳати онҳо

Материкҳо аз рӯи масоҳат аз ҳам фарқ мекунад. Чӣ тавре ки аз расм маълум аст, материки аз ҳама калон Аврусиё ва аз ҳама хурд Австралия мебошад. Материкҳоро асосан укёнусҳо аз ҳам ҷудо мекунад, вале дар баъзе ҷойҳои сатҳи замин онҳо бо ҳам часпидаанд ва бо гарданаҳои танги обӣ (тулугоҳҳо, каналҳо) аз ҳам ҷудо мешаванд.

Қитъаҳои олам. Аз сабаби он ки инсон заминҳои навро охишта-охишта кашф кард, барои ӯ ҷудо кардани замин ба қитъаҳои олам мувофиқтар буд. Он қисми хушкӣ, ки барои аврупоиён хуб шинос буд, Олами кӯҳна номида мешуд. Олами кӯҳнаро Аврупо, Осиё ва Африко ташкил медоданд. Дар давраи Қашфиётҳои бузурги географӣ қитъаи Амрико кашф гардид, ки Олами нав номида шуд. Аз ҳама дер қитъаҳои Австралия ва Антарктида кашф шуданд. Онҳо низ ба Олами Нав дохил мешаванд.

Ҳамин тарик, қитъаҳо низ шашто мебошанд: Аврупо, Осиё, Африко, Амрико, Австралия ва Антарктида. Фарқи қитъа аз материк дар он аст, ки хангоми ба қитъа ҷудо кардан, қисми калони хушкиро бо ҷазираҳои гирду атрофаш ба назар мегиранд. Дар вақти ба қитъаҳо ҷудо кардани хушкӣ рӯи Замин материкҳои Амрикои Шимолӣ ва Амрикои Ҷанубиро ба як қитъа – қитъаи Амрико дохил мекунад. Материки Аврусиё бошад, ба ду қитъа – қитъаҳои Аврупо ва Осиё ҷудо мешавад.

Ҳудуди ҳамаи материкҳо ва қитъаҳо (ғайр аз Антарктида) байни давлатҳо тақсим карда шудааст.

Давлатҳо. Ҳамаи давлатҳои сайёраи мо, пойтахт ва шаҳрҳои калонтарини онҳо дар харитаи сиёсии ҷаҳон нишон дода шудаанд. Ҳар як давлат қисми муайяни сатҳи заминро ишғол кардааст, низоми муайяни идоракунии ва сарҳадҳои худро дорад, ки онро *сарҳади давлатӣ* меноманд. Бисёр вақт сарҳадҳо аз ҳудудҳои табиӣ, масалан қаторкӯҳҳо, дарёҳо, кӯлҳо мегузаранд. Дар ҳолати набудани чунин ҳудудҳо хатти махсуси сарҳади мекашанд, ки баъзан бо симхорҳо маҳкам шуда, ҳифз карда мешаванд.

Давлатҳои дунёро ба давлатҳои мустақил ва давлатҳои, ки аз ҷиҳати сиёсӣ озод нестанд (мустамлика), ҷудо мекунанд. Ҳоло дар рӯи Замин зиёда аз 195 давлати мустақил вучуд дорад. Давлатҳои мустамлика хеле каманд ва онҳо асосан дар ҷазираҳои ҷойгир шудаанд.

Дар давоми таърихи инсоният давлатҳо чандин маротиба тағйир ёфтаанд. Шумораи давлатҳои мустамлика зиёд шуда, ном, пойтахт ва сарҳади давлатҳо дигар мешуданд. Баъзе давлатҳои бузург пора шуда, ба якчанд давлати хурд табдил меёфтанд. Масалан, соли 1991 давлати Иттиҳоди Шӯравӣ пора шуд ва ба ҷойи он 15 давлати мустақил пайдо шуд. Баъзе давлатҳо дар замонҳои пеш пайдо шудаанд ва то имрӯз вучуд доранд. Давлатҳои Эрон, Испания, Чин, Ҳиндустон ва Ҷопон аз ҷумлаи онҳоянд.

Ҳудуди калони материкаи Антарктида ба ягон давлат тааллуқ надорад. Мувофиқи шартномаи байналхалқие, ки соли 1959 ба имзо расидааст, ҳамаи давлатҳо дар ҳудуди он метавонанд танҳо тадқиқотҳои илмӣ баранд. Ягон давлати дунё ҳуқуқ надорад, ки ба табиати беҳамтои материкаи Антарктида зарар расонад.

Хулоса:

- Қисми хушкӣи сатҳи Заминро ба шаш материк (қисмҳои калони хушкӣ) ҷудо мекунанд: *Аврусиё, Африқо, Амрикои Шимолӣ, Амрикои Ҷанубӣ, Антарктида ва Австралия.*
- Дар баробари материкҳо, қисмҳои калони хушкӣи рӯи Заминро бо ҷазираҳои атрофшон ба қитъаҳои олам ҷудо мекунанд. Қитъаҳо низ шайтоанд: *Аврупо, Осиё, Африқо, Амрико, Австралия ва Антарктида.*
- Ҳоло дар рӯи Замин зиёда аз 210 давлати мустақил вучуд дорад. Ҳамаи давлатҳои кураи Замин дар харитаи сиёсии ҷаҳон тасвир ёфтаанд.

Савол ва сунориш:

1. Материкҳо аз қитъаҳои олам чӣ фарқ доранд?
2. Материкҳо ва қитъаҳои олавро номбар кунед ва аз харита нишон бидиҳед.

3. Кадом материк аз ду қитъа иборат аст?
4. Дар кадом қитъаи олам ду материк ҷойгир шудааст?
5. Кадом материкҳо ва қитъаҳои олам номи якхела доранд?
6. Маҳалли аҳолинишини шумо дар кадом материк ва кадом қитъаи олам ҷойгир шудааст?

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати тамоми сатҳи кураи Замин ба чанд км² баробар аст?

- А. 670 млн км² Б. 510 млн км² В. 470 млн км² Г. 376 млн км²

2. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Аз байни гуна (вариант)-ҳои чадвали зер қитъаҳои олавро ҷудо намоед:

ҳа	не	Амрико
ҳа	не	Амрикои Шимолӣ
ҳа	не	Африқо
ҳа	не	Осиё
ҳа	не	Австралия
ҳа	не	Амрикои Ҷанубӣ
ҳа	не	Антарктида
ҳа	не	Аврупо

§ 3. ОДАМОН ҶӢ ТАВР КУРАИ ЗАМИНРО ОМУХТАНД?

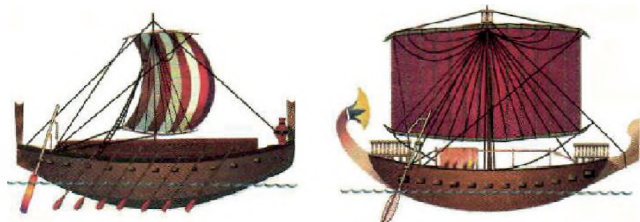
Ба хотир меорем:

- Номи сайёҳон ва кашшофони бароятон маълумро номбар кунед.
- Онҳо кадом кашфиётҳоро ба анҷом расондаанд?
- Пайдарҳамии кашфи қитъаҳоро бигӯед.
- Дар замонҳои қадим оид ба сайёраи мо кадом маълумот вучуд дошт?

Маълумоте, ки мо имрӯз аз китобҳо ва дигар сарчашмаҳо дар бораи Замин ба даст меорем, натиҷаи захмати чандинҳазорсолаи сайёҳон, тадқиқотчиёну кашфиётчиён ва олимони географ мебошад. Ба туфайли меҳнати онҳо манзараи умумии ҷаҳони имрӯза ба вучуд омад. Дар харитаҳо мо бисёр номҳои географиро дучор меорем, ки ба номи сайёҳон, бахрнавардон, олимони лашкаркашон ва шахсиятҳои сиёсӣ гузошта шудаанд.

Ҳоло олимони тамоми кишварҳо Заминро дар якҷоягӣ меомӯзанд, тадқиқотҳои кайҳонӣ мебаранд, экспедитсияҳои байналхалқӣ ташкил мекунанд ва ғайра. Дар байни олимони бисёр давлатҳои ҷаҳон оид ба дастовардҳои илмӣ табодули ахбор сурат мегирад.

География дар замонҳои қадим. Сарчашмаҳои таърихӣ донишҳои аввалини географиро ба халқҳои Шарқи қадим мансуб медонанд. Халқҳои ин минтақа – форсҳо, байнанаҳрайниҳо, мисриҳо ва финиқиҳо дар ташаккули донишҳои географӣ нақши муҳим бозиданд. Шугли кишоварзӣ, савдо, ҷойгиршавии халқҳо ва ҷангу лашкаркашиҳо дониши одамонро оид ба олами атроф зиёд мекард. Ҳангоми аз биёбонҳо ва баҳрҳо гузаштан, ин халқҳо аз рӯи Офтоб, Моҳ ва ситораҳо самти сафарро муайян мекарданд. Мутафаккирони Шарқи қадим аввалин маротиба вақт ва тақвими тартиб додаанд. Онҳо даври Заминро ба дараҷа, солро ба 12 моҳ тақсим намуда, ба пайдоиши тақвим асос гузоштанд.

Киштиҳои баҳрнавардони қадим

Аз рӯи навиштаҷот, расмҳо ва дигар сарчашмаҳои қадима олимони муайян кардаанд, ки мисриён ҳанӯз ҳазорҳо сол пеш ба мавзёҳои марказии Африко экспедитсияҳо мефиристониданд. Баҳрнавардон ва савдогарони финиқӣ молҳои худро дар киштиҳо бор карда, ба саёҳати дурудароз мебароманд. Онҳо аз баҳри Миёназамин шино карда мегузаштанд ва ба уқёнуси Атлантик ворид мешуданд. Ҷазираҳои Канарро маҳз финиқиҳо кашф кардаанд. Тахминан 2600 сол пеш бо фармони фиръавни Миср аввалин маротиба баҳрнавардон бо киштиҳо дар муддати се сол атрофи материки Африқоро давр заданд ва омӯхтанд.

Дарғар мутафаккирони Юнони қадим донишҳои ҷамъовардаи мардуми Шарқро боз ҳам васеътар намуланд. Онҳо кӯшиш карданд, ки пайдоиш ва сохти олами атрофшонро шарҳ диҳанд. Мамлакатҳо ва сарзаминҳои маълуми ҳамонвақтаро ба харита дароварданд.

Маълумот дар бораи қорҳои Ҳеродот – олим, таърихшинос ва сайёҳи Юнони қадим, ки дар асари машҳураш «Таърих дар нух китоб» дарҷ гардидаанд, то замони мо омада расидааст. Дар ин китоб Ҳеродот оид ба кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин ва берун аз он, андозаи қалон доштани Замин ба таври васеъ маълумот додааст.

Риёзидон, ситорашинос ва географ – Эратосфен дар асрҳои II-III пеш аз давраи мо аввалин шуда даври Замиро чен кард. Эратосфен дар қорҳои худ заминхоеро чудо кардааст, ки аз рӯи шароити табиӣ ва хусусиятҳои зиндагии аҳоли фарқ мекарданд. Эратосфен асосгузори илми география мебошад.

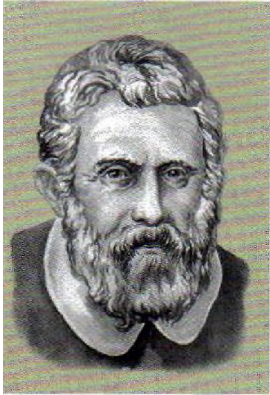
Файласуфи Юнони қадим – Арасту, устои лашкаркаши машҳур Искандари Мақдунӣ, бо роҳи мушоҳидаҳои дуру дарози ходисаи гирифтӣ Моҳ ва Офтоб ба хулосае омад, ки Замиро шакли кураро дорад.

Ҳамзамони Эратосфен, олими машҳури Юнони қадим – Птолемей дар маҷмӯаи худ «География», ки аз 8 ҷилд иборат буд, зиёда аз 8000 номи географӣ ва мавқеи (координатҳои географии) 400 нуқтаи рӯи Замиро нишон додааст. Ӯ инчунин роҳу усулҳои тартиб додани харитаҳоро нишон додааст. Дар харитаҳои Птолемей шаҳрҳо, дарёҳо, қуллаи кӯҳҳо, ҷазираҳо ва ғайра нишон дода шуда буд.

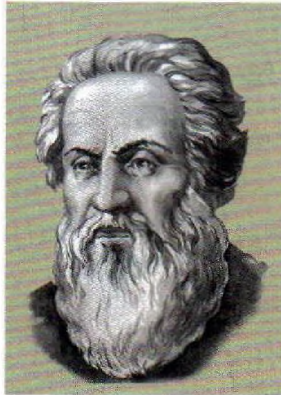
География дар асрҳои миёна. Илми география дар асрҳои миёна хеле паст рафт. Фикрҳо оид ба курашаклии Замиро қариб фаромӯш шуданд. Дар ин давра таъсири динҳо пурзӯр гашта, тасаввуроти диниро оид ба сайёраи Замиро пуштибонӣ мекарданд.

Новобаста ба ин, дар ҳамон давра низ илм инкишоф меёфт. Миёнаҳои аср дар бисёр давлатҳо (Испания, Англия, Фаронса, Чехия ва ғ.) донишгоҳҳои аввалин кушода шуданд. Дар ин давра кашфиётҳои асосиро арабҳо ба амал мебароварданд. Илми харитакашии арабҳо дар асоси харитаҳои Птолемей рушд кард. Киштиҳои онҳо дар уқёнуси Ҳинд шино карда, дар қисмҳои шарқии Африқо мустамликаҳои худро таъсис доданд. Арабҳо бо уқёнуси Ҳинд то Чин, Ҳиндустон ва кишварҳои ҷанубу шарқии Осиё сафар мекарданд.

Дар миёнаҳои аср киштисозӣ бо суръати баланд тараққӣ кард. Викингҳо санъати аз гил сохтани киштиҳоро кашф карданд. Киштиҳои вазнини гилӣ онҳоро аз мавҷҳои азими баҳрӣ муҳофизат мекард. Дар ҳамин давра кутбнамо пайдо шуд, ки ба баҳрнавардон имкон медод то ба масофаҳои дур сафар кунанд. Норманиҳо дар асрҳои IX-XI ҷазираҳои Исландия ва Гренландияро кашф карда, то соҳилҳои Амриқои Шимолӣ расиданд. Новгородиҳо дар ҳамин давра ба соҳилҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ сафар карда, ҷазираи Шпитсбергенро кашф карданд ва то резишгоҳи дарёи Об расиданд.

Марко Поло
(1254 – 1324)

А. Никитин
(? - 1475)

Васко да Гама
(1469 - 1524)

Дар асри XIII сайёҳ ва савдогари венециягӣ Марко Поло дар пешравию илми география саҳми босазо гузошт. Ӯ ба сарзаминҳои Осиё сафар карда, заминҳои навро барои аврупоиён кушод. Марко Поло аввалин шуда, оид ба табиати кӯҳҳои Помир, Ҳиндустон ва Чин маълумот чамъ намуд.

Тоҷири рус Афанасий Никитин дар нимаи дуюми асри XV тавассути сарзамини Форс ва баҳри Араб ба Ҳиндустон сафар карда, оид ба мамлакатҳои дидааш маълумоти зиёдро дар асарҳои навишт.

Давраи Кашфиётҳои бузурги географӣ. Дар баробари тараққиёти ҷамъияти инсонӣ илми география ҳам рушд кард. Дар давраи Кашфиётҳои бузурги географӣ савдо ва баҳрнавардӣ хеле инкишоф ёфт. Соли 1415 португалиҳо ба соҳилҳои шимолу ғарбии Африқо фурумаданд ва қад-қад соҳилҳои ғарбии Африқо то нуқтаи ҷанубии он расиданд. Дар охири соли 1492 Христофор Колумб қитъаи Амриқоро кашф кард. Аз соли 1497 то 1499 Васко да Гама бо роҳи баҳрӣ ба Ҳиндустон сафар кард. Соли 1497 Ҷон Кабот соҳилҳои Амриқои Шимолро омӯхт. Солҳои 1519-1521 Фернан Магеллан саёҳати давриоламиро анҷом дод. Дар натиҷаи кашфиётҳо маълум гардид, ки Замин курашакл аст ва ҳамаи уқёнусҳо бо ҳам пайваст буда, қисми зиёди сатҳи Замиро об ташкил медиҳад.

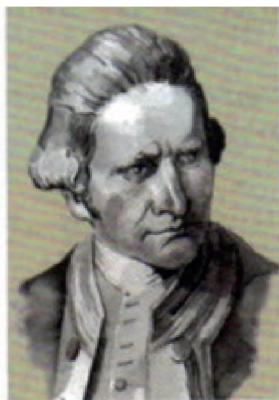
Давраи экспедитсияҳои илмӣ. Дар асрҳои XVII-XIX ҷусту-ҷӯйи роҳҳои нави баҳрӣ дар атрофи материкҳо ва заминҳои нав дар уқёнусҳо идома ёфтанд. Қисмҳои то ҳол барои илм

Ф. Магеллан
(1470 - 1521)

Дежнёв С. И.
(1605 - 1673)

Ч. Кук
(1728 - 1779)

номаълуми материкҳо тадқиқ карда шуданд. Бо ташаббуси ҳукумати Русия экспедитсияҳои калон барои таҳқиқи қисмҳои шимолӣ, шимолу шарқии материки Авруосиё ва соҳилҳои шимолу ғарбии Амрикои Шимолӣ ташкил карда шуданд.

Дар асри XIX системаи мустамликадорӣ давлатҳои Аврупо ба авҷи аълояш расид. Барои ҷустуҷӯи заминҳо ва манбаъҳои даромади нав экспедитсияҳо ба қисмҳои дохилии материкҳо ташкил карда мешуданд. Аз тарафи Р. Амундсен, Р. Скот ва Ф. Нансен минтақаҳои қутбии Замин омӯхта шуданд. Дар ин давра оид ба соҳти атмосфера, ҳаракати анбӯхҳои ҳаво ва пайдоиши релйефи Замин аввалин маълумоти назариявӣ пайдо шуданд. Оид ба ягонагии табиати Замин ақидаҳои аввалин пайдо шуданд.

Давраи муосири инкишофи донишҳо оид ба Замин. Ин давра ба истифодаи методҳои нави омӯзиши Замин, ташкил намудани созмонҳои махсуси илмӣ, ки мақсадашон гузаронидани тадқиқотҳои илмӣ мебошад, вобаста аст. Аз тарафи бисёр давлатҳои ҷаҳон экспедитсияҳои калони илмӣ ба Қутбҳои Шимол ва Ҷануб (Арктика ва Антарктика) ташкил карда шуда, омӯзиши укёнусоҳо ба таври васеъ ба роҳ монда шуда буд.

Ба ин тадқиқотҳо киштии «Челленчер»-и англисоҳо асос гузошта, киштиҳои дигари илмӣ онро давом доданд. Дар солҳои 60-уми асри XX зиёда аз 67 мамлақати ҷаҳон дар омӯзиши сайёраи Замин аз рӯйи барномаи «Соли байналхалқии геофизикӣ» иштирок карданд.

Ба кайхон равон кардани радифҳои маснӯи Замин ва киштиҳои кайхонӣ дар омӯзиши Замин имкониятҳои навро ба вучуд овард.

Бо саъю кӯшиши олимони бисёр кишварҳои ҷаҳон илми география бо кашфиётҳои нав бойгардид. Географҳо қонуниятҳои ҷойгиршавии шаклҳои калони релјефро муайян карда, роҳҳои омӯзиши даврзании анбӯҳҳои ҳавои атмосфера ва хокро ҳамчун унсуре муҳими табиат таҳия намуданд. Омӯзиши маҷмӯи табиӣ, хусусан Табақаи географии Замин яке аз вазифаҳои асосии илми география гардид. Ҳамин тариқ, география мунтазам аз илми тасвирию маълумотдиҳӣ ба илми шарҳдиҳандаи хусусиятҳои табиат ва аҳолии Замин табдил ёфт.

Хулоса:

- *Маълумоте, ки мо имрӯз дар бораи Замин дар даст дорем, натиҷаи заҳмати чандинҳазрсолои сайёҳон, тадқиқотчиён, кашшофон ва олимони географ мебошад.*
- *Донишҳои аввалини географиро ба халқҳои Шарқи қадим – форсҳо, байаннаҳрайнӣҳо, мисриҳо ва финиқӣҳо мансуб медонанд.*
- *Дар асрҳои миёна баробари тараққиёти ҷамъияти инсонӣ илми география ҳам рушд кард. Ин давраро ҳамчун давраи Кашифӣтҳои бузурги географӣ мешиносанд.*
- *Давраи муосири инкишофи илми география ба истифодаи методҳои нави омӯзиши Замин, ташкил намудани созмонҳои махсуси илмӣ, ки мақсадашон гузаронидани тадқиқоти илмӣ мебошад, вобаста аст.*

Савол ва супориш:

1. *Давраҳои асосии ҷамъ шудани донишҳои географиро номбар кунед.*
2. *Мазмуни матни «Одамон чӣ тавр кураи Заминро омӯхтанд»-ро дар нақша тасвир кунед.*
3. *Кадом саёҳат ё экспедитсияҳо ба кашфиётҳои муҳими географӣ сабаб шуданд?*
4. *Кашфиётҳо, ки шумо барои худ аз хондани матни китоб ё дигар сарчашмаҳо гирифтаед, номбар кунед.*
5. *Географияи имрӯза ба кадом масъалаҳо машғул аст?*

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Ба туфайли меҳнати бисёр олимони сайёҳон ва баҳрнавардони халқҳои гуногун манзараи умумии _____ ба вучуд омад.

2. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Олимонро бо корнамоиашон дар чадвали зер муайян кунед:

1. Марко Поло	А. Аввалин маротиба қитъаи Амрико ро кашф кардааст.
2. Христофор Колумб	Б. Аввалин маротиба саёҳати давриоламиро анҷом додааст.
3. Васко да Гама	В. Зимни сафарҳои тичоратӣ сарзаминҳои Осиёро омӯхтааст.
4. Фернан Магеллан	Г. Аз ҷануби Африко сафар карда, ба Ҳиндустон роҳи баҳрӣ кушод.

§ 4. ХАРИТА – САРЧАШМАИ АСОСИИ МАЪЛУМОТИ ГЕОГРАФӢ

Ба хотир меоред:

Аз курси географияи синфи 6-ум ба хотир оред:

- *Харитаи географӣ чист?*
- *Харита аз нақшаи маҳал чӣ фарқ дорад?*
- *Миқёси харита чист?*
- *Кадом ченкуниҳоро аз рӯйи харита иҷро кардан мумкин аст?*

Шумо аз омӯзиши курси географияи синфи 6-ум медонед, ки харита тасвири хурдкардашудаи Замин дар рӯйи коғаз буда, ихтирои бузурги инсон мебошад. Ҷамъияти инсонӣ дар давоми таърихи инкишофи худ ҳамеша аз харита истифода бурдааст. Ҳамаи тадқиқотҳои географӣ аз харита оғоз ёфта, баъди ворид кардани натиҷаҳои он ба харита ба анҷом мерасад. Харита сарчашмаи асосии дониш ба ҳисоб рафта, кор карда тавонида бо харита методи муҳимми донишандӯзӣ мебошад.

Муҳим будани харитаро дар ҳаёти инсон чӣ тавр шарҳ додан мумкин аст? Харита ба мо имкон медиҳад, ки маҷмаи ҷойгиршавии объектҳо (кӯҳҳо, дарёҳо, кӯлҳо, шаҳрҳо) ва хусусият (баландии кӯҳҳо, андозаи кӯлҳо, дарозии дарёҳо)-и онҳоро муқоиса кунем. Масалан, ба харитаи сиёсии Тоҷикистон нигоҳ карда, мо метавонем ба зудӣ муайян кунем, ки кадом шаҳрҳо дар шимол ва кадомаш дар ҷануби кишвар ҷойгир шудаанд. Ҳангоми кор бо харита имкони яқбора мушоҳида намудани қисми муайяни сатҳи Замин ё тамоми кураи Замин вуҷуд дорад. Нисбати ҳамдигар ҷойгир шудани материкҳо, шакли материкҳо ва уқёнусҳо, ҷойгиршавии минтақаҳои иқлимӣ ва зонаҳои табииро танҳо дар

харита дуруст мушохида кардан мумкин аст. Бо ёрии харита оид ба бисёр ҳодисаю қонуниятҳои табиат ва аҳолии кураи Замин хулосаи зарурӣ баровардан мумкин аст. Харита дар чен кардани масофаи байни объектҳои гуногун, муайян кардани чуқурии оби баҳру уқёнусҳо ва баландиҳо аз сатҳи баҳр ба мо ёрӣ мерасонад.

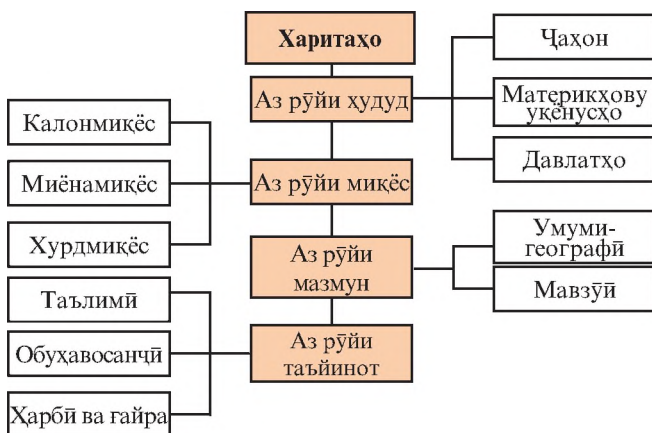
Ҳамин тариқ, харита на танҳо манбаи маълумоти географӣ, балки воситаи махсуси иттилоотӣ ба ҳисоб меравад. Мазмуни харитаро бо матн ва ё суҳан иваз кардан душвор аст. Беҳуда нест, ки дар таърихи инсоният харита пештар аз хат ба вучуд омадааст.

Дар замонҳои қадим одамон мавқеи худро аз рӯйи ҷойгиршавии дарёҳо, кӯлҳо, ҷангалҳо, тепшаҳо ва ғайра муайян мекарданд. Ҷойҳоеро, ки барои онҳо маълум буд, дар девори горҳо, дар сангҳои ҳамвор ва танҳои дарахтон тасвир мекарданд. Дар оғоз одамон объектҳои табииро дар шакли ҳақиқиашон тасвир мекарданд. Баъдтар, баробари зиёд шудани тасаввурот оид ба табиат, истифода бурдани аломатҳои шартиро омӯхтанд.

Аввалин харитаҳои географии ҳақиқӣ асрҳои VIII-VI пеш аз мелод, дар Юнон пайдо шудаанд. Дар давраи Империяи Рум (90-168-и мелодӣ), хусусан бо ташаббуси Клавдий Птолемей – харитасоз, математик ва ситорашинои юнонӣ, санъати харитасозӣ хеле рушд карда буд. Дар давоми тамоми таърихи инкишофи ҷамъият харитасозӣ мунтазам такмил ёфт, дақиқии харитаҳо афзуд, тарзу усулҳои харитакашӣ иваз шуд ва аёнӣгии онҳо хубтар гашт. Барои беҳтар шудани хусусияти харитаҳо тадқиқотҳои кайҳонӣ нақши муҳим бозиданд.

Ба гурӯҳҳо ҷудо кардани харитаҳо. Дар раванди таҳсил ва баъд шумо бо харитаҳои гуногун дучор меоед. Барои он ки харитаҳоро ҳамчун сарчашмаи маълумоти географӣ дуруст истифода баред, бояд таъйинот ва хусусиятҳои онҳоро донед. Харитаҳоро аз рӯйи чор хусусият ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд: 1. Аз рӯйи дарбаргирии худуди тасвиршаванда; 2. Аз рӯйи микёс; 3. Аз рӯйи мазмун; 4. Аз рӯйи таъйинот (нигаред ба нақшаи зер).

Аз рӯйи масоҳати дарбаргирии худуд се гурӯҳи харитаҳоро ҷудо мекунанд: 1 – харитаҳои ҷаҳонӣ (харитаи табиӣ ва сиёсии ҷаҳон, харитаи нимкураҳо); 2 – харитаи материкҳо, қисмҳои онҳо ва уқёнусҳо; 3 – харитаи давлатҳо ва қисмҳои онҳо.

Таснифоти харитаҳо

Ҳудуди дарбаргирандаи харита ба миқёси он вобаста аст. Нақшаҳо ва харитаҳои топографӣ, ки дар онҳо қисми хурди Замин тасвир меёбанд, ба гурӯҳи харитаҳои калонмиқёс дохил мешаванд. Миқёси чунин харитаҳо то 1:200 000 мешаванд. Миқёси харитаҳои миёнамиқёс аз 1:200 000 то 1:1 000 000-ро дар бар мегиранд. Харитаҳои хурдмиқёс аз 1: 1000 000 хурдтар сохта мешаванд. Ҳамаи харитаҳои китоби дарсӣ ва атласҳо хурдмиқёсанд.

Миқёсро дар харитаи ҷаҳон аз рӯйи материкҳо, уқёнусҳо ва давлатҳо муқоиса кунед. Муайян кунед, ки дар кадом харитаҳо миқёс калон ва дар кадомаш хурдтар аст. Сабабаширо бо ҳамсинфон муҳокима кунед.

Тасвири нимҷазираи Арабистонро дар харитаи ҷаҳон ва харитаи Авруосиё муқоиса карда, хулоса бароред.

Ҳар қадар андозаи ҳудуди тасвиршаванда калон бошад, ҳамон қадар миқёс хурд мешавад. Баробари хурд шудани миқёси харита муфассалии тасвири объектҳои географӣ ва дақиқии ченкунӣ аз рӯйи харита кам мешавад.

Аз рӯйи мазмун харитаҳоро ба умумигеографӣ ва мавзӯӣ ҷудо мекунанд. Харитаҳои умумигеографӣ унсурҳои асосии маҳал (релйеф, дарёҳо, кӯлҳо, нуктаҳои аҳолинишин, роҳҳо, сарҳадҳо ва ғайра)-ро тақрибан бо муфассалии якхела тасвир мекунанд. Масалан, яке аз харитаҳои умумигеографӣ харитаи топографӣ мебошад, ки дар он унсурҳои ҳудуди тасвиршаванда

ба таври муфассал нишон дода шудааст. Харитаи сиёсии ҷаҳон, харитаи табиӣи ҷаҳон, харитаҳои сиёсию табиӣи нимкураҳо ва материкҳоро низ ба қатори харитаҳои умумигеографӣ дохил кардан мумкин аст. Харитаҳои мавзӯӣ, баръақс, як ё ду унсури табиат, хоҷагӣ ё аҳолиро дар бар мегиранд. Масалан, харитаҳои хок, обҳо, иқлим, аҳоли, соҳаҳои саноат ва ғайра харитаҳои мавзӯӣ мебошанд. Мазмуни харитаҳои мавзӯӣ ба муҳтавои мавзӯи омӯхташаванда вобаста аст. Масалан, дар харитаи хок ҷойгиршавии хелҳои хок ва дар харитаи иқлим тақсмоти ҳарорат, боришот, самти бодҳо нишон дода мешаванд. Унсурҳои дигари ин харитаҳо (шаҳрҳо, дарёҳо ва ғайра) ҳамчун нишона хизмат мекунанд.

Ҳар як харита бо мақсаде таҳия карда мешавад, ки вобаста ба он таъйиноти харитаро муайян мекунанд. Аз рӯи таъйинот харитаҳои таълимӣ, обухавосанҷӣ, роҳбӣ, ҳарбӣ ва ғайраро фарқ мекунанд. Дар мактаб ва дигар муассисаҳои таълимӣ аз харитаҳои таълимӣ истифода мебаранд.

Гурӯҳи махсусро харитаҳои компютерӣ ташкил медиҳанд. Ин харитаҳо мебошанд, ки дар экрани компютер мебароянд. Бо ёрии харитаҳои компютерӣ бисёр масъалаҳои таълимиро ҳал кардан мумкин аст. Масалан, пайдоиши бодҳои мавсимӣ (муссонҳо), вобастагии ҷойгиршавии минтақаҳои табиӣ (зонаҳои табиӣ) аз минтақаҳои иқлимӣ, муайян кардани минтақаҳои зилзила дар сатҳи Замин ва ғайра.

Сатҳи Заминро танҳо дар глобус дуруст тасвир кардан мумкин аст, зеро кура будани Замин дар глобус таҷассум ёфтааст ва глобус асли хурдкардашудаи Замин мебошад. Тартиб додани харита кори мушкул ва хеле заҳматгалаб аст, чунки сатҳи курамонандро дар ҳамворӣ тасвир кардан душвор аст. Олимон барои ин кор аз усулҳои математикии тасвири харитаҳо истифода мебаранд. Қариб дар ҳамаи харитаҳо хатоҳои тасвири вучуд доранд.

Хулоса:

- *Харита сарчашмаи асосии дониш ба ҳисоб рафта, ҳамаи тадқиқоти географӣ аз харита оғоз меёбанд ва бо харита ба анҷом мерасанд.*
- *Аввалин харитаҳои географӣ ҳақиқӣ дар Юнон, асрҳои VIII-VI пеш аз мелод пайдо шудаанд.*
- *Дар давоми таърихи инкишофи ҷамъияти инсонӣ харита мунтазам тақмил ёфтааст.*
- *Харитаҳоро аз рӯи чор хусусият ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд: аз рӯи дарбаргирии ҳудуди тасвиришаванда, аз рӯи миқёс, аз рӯи мазмун ва аз рӯи таъйинот.*

Савол ва супориш:

1. Харита дар ҳаёти инсон чӣ аҳаммият дорад?
2. Бо мисолҳо исбот кунед, ки харита сарчашмаи асосии маълумоти географӣ мебошад.
3. Хусусиятҳои асосии харитаро шарҳ диҳед.
4. Кадоме аз ин миқёсҳо калонтаранд: 1:25 000 000 ё 1:120 000 000? Фикрҳоятнро бо мисолҳо асоснок кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

“Барои он ки харитаҳоро ҳамчун _____ маълумоти географӣ дуруст истифода бурда тавонем, бояд таъйинот ва хусусияти онҳоро хуб донем”:

- А. Миқёси
- Б. Худуди
- В. Захмати
- Г. Сарчашмаи

2. Мувофиқ кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Мувофиқати таснифоти харитаҳоро дар ҷадвали зер муайян кунед:

1. Аз рӯйи худуд	А. Ба харитаҳои таълимӣ, ҳарбӣ, обуҳавосанҷӣ, роҳёбӣ ва ғайраҳо ҷудо мешаванд
2. Аз рӯйи мазмун	Б. Се хел мешаванд: калон (то 1:200 000), миёна (аз 1:200 000 то 1:1000 000) ва хурд (аз 1:1000 000 хурдтар)
3. Аз рӯйи миқёс	В. Ба харитаи ҷаҳон, нимкураҳо, материкҳо, укёнусҳо, давлатҳо ва қисмҳои онҳо ҷудо мешаванд
4. Аз рӯйи таъйинот	В. Ба харитаҳои умумигеографӣ ва мавзӯӣ ҷудо мешаванд

§ 5. МИНТАҚАҲОИ СОАТӢ ДАР КУРАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- Барои чӣ дар рӯйи Замин шабу рӯз иваз мешавад?
- Оё дар ҷама ҷойи рӯйи Замин вақт баробар аст?
- Шабонарӯзро ба чанд соат ҷудо мекунанд?

Ҳангоми саёҳат кардан ба минтақаҳои гуногуни сайёраи Замин одам дар вақтҳои гуногуни шабонарӯз меафтад. Дар Замин рӯзи нав аз қанорҳои шарқии материки Аврусиё оғоз меёбад ва дар ҳудудҳои ғарбии қитъаи Амрико ва Укёнусия (Океания) рӯз ба анҷом мерасад. Воқеият чунин аст, ки дар як лаҳзаи муайян дар минтақаҳои гуногуни кураи Замин соат вақти гуногуни шабонарӯзро нишон медиҳад. Ин аз он сабаб аст, ки Замин дар атрофи меҳвари худ давр мезанад. Замин дар атрофи меҳвари худ дар муддати 24 соат як даври пурраро анҷом медиҳад, ки онро

шабонарӯз меноманд. Бо вучуди ин, дар ҳамаи нуқтаҳои рӯи Замин, аз қутби Шимол то қутби Ҷануб вақт як хел мебошад. Инро вақти офтобӣ ё вақти маҳаллӣ меноманд. Вақти маҳаллиро истифода бурдан он қадар мувофиқ нест. Бинобар ин мувофиқи созишномаи байналхалқӣ қураи Замиро ба 24 минтақаи соатӣ тақсим намуда, вақти минтақавии соатиرو муайян кардаанд. Минтақаҳои соатӣ аз 0 то 23 номгузори шудаанд. Дар доираи ҳар як минтақа вақти ягона мавҷуд аст. Ҳар як минтақаи соатӣ аз рӯи меридиан (тӯл)-ҳо бо пахноии 15° ҷудо карда шудааст (тамоми қураи Замин – 360° -ро ба 24 соат тақсим намуда, 15° -ро ҳосил кардаанд). Вақт дар минтақаҳои соатии ҳамсоя аз ҳамдигар як соат фарқ мекунад.

Минтақаҳои соатӣ дар рӯи Замин

Минтақаҳои соатириро дар Замин аз ғарб ба шарқ, аз рӯи меридиани нулӣ (ибтидоӣ) ҳисоб мекунад. Ин меридиан аз болои расадхонаи Гринвичи шаҳри Лондон мегузарад. Вақти меридиани Гринвичро вақти умумичаҳонӣ меноманд. Рақами ҳар як минтақаи соатӣ нишон медиҳад, ки он аз минтақаи Гринвич чанд соат фарқ дорад. Масалан, шаҳри Душанбе дар минтақаи панҷуми соатӣ ҷойгир шудааст, бинобар ин фарқи вақти он аз Гринвич 5 соатро ташкил медиҳад. Вақти Душанбе аз вақти Гринвич 5 соат пеш аст.

Мафхуми минтақаи соатӣ ду мазмуни асосӣ дорад:

1. Минтақаи соатию географӣ – минтақаи шартие, ки дар сатҳи Замин аз рӯйи меридианҳо, баъди ҳар 15° ҷудо карда шудааст;

2. Минтақаи соатию маъмурӣ – қисми сатҳи Замин, ки дар он мувофиқи баъзе қонунҳо вақти расмӣ муайян карда шудааст. Дар асл, ба хотири нигоҳ доштани вақти якхела дар ҳудуди муайяни маъмурӣ (ноҳия, вилоят, давлат) аз сарҳади минтақаи соатӣ мебароянд.

Минтақаҳои соатӣ дар гирдогирди кураи Замин нисбати меридиани ибтидоӣ (Гринвич) ба таври мусбӣ (+) ва манфӣ (-) нишон дода мешаванд. Минтақаҳои соатие, ки аз меридиани ибтидоӣ ба самти шарқ то меридиани 180° ҷойгир шудаанд, бо аломати “+” ва ба самти ғарб бо аломати “-” ишора карда мешаванд. Дар қутбҳои Шимол ва Ҷануб, ки меридианҳо дар як нукта муттаҳид мешаванд, фаҳмиши минтақаи соат маънои худро гум мекунад.

Вақти декретӣ. Вақти декретӣ вақти минтақавиеро меҳисобанд, ки дар фасли тирамоҳ (якшанбеи охири моҳи октябр) як соат зиёд карда мешавад ва дар фасли баҳор (охири моҳи март) ба вақти аввала бармегардад. Дар амал ин як соат кафо бурдани акрабаки соат аст. Мисол, фарз кардем, ки ман то дирӯз соати 7-и субҳ аз хоб мехестам, баъди гузарондани акрабак соати 7:00-и дирӯза имрӯз ба 6:00 табдил ёфтааст, пас ман метавонам боз як соати дигар хоб кунам. Вақти декретӣ соли 1930 бо қарор (декрет)-и давлати Иттиҳоди Шӯравӣ ҷорӣ шуда буд ва аз ин хотир вақти декретӣ ном гирифт.

Вақти тобистона. Баргаштан аз вақти декретӣ ба вақти аввала (минтақавӣ)-ро вақти тобистона меноманд. Ҳангоми баргаштан ба вақти тобистона рӯзи якшанбеи охири моҳи март акрабак як соат пеш бурда мешавад. Яъне, вақти дирӯзаи 7:00 имрӯз ба 8:00 табдил меёбад. Вақти декретӣ ва тобистонаро бо мақсади самаранок истифода бурдани равшании рӯз ва сарфаи қувваи барқ ҷорӣ карда буданд.

Дар бисёр кишварҳои ҷаҳон вақти декретӣ ва тобистона интиҳоб шудааст. Вале ҳамаи давлатҳои ҷаҳон аз рӯйи он амал намеkunанд. Вобаста ба шароити маҳал ва тақсимооти маъмурӣ мамлакатҳои минтақаҳои гуногуни ҷаҳон аз вақти ба ҳадашон мувофиқ истифода мебаранд. Дар Тоҷикистон вақти декретӣ ва

тобистона соли 1991 бекор карда шуд ва ҳоло кишвари мо аз вақти минтақавӣ истифода мебарад.

Минтақаҳои соатӣ дар баҳру уқёнусҳо. То соли 1920 ҳамаи киштиҳое, ки дар баҳри кушод шино мекарданд, аз вақти маҳаллӣ (вақти офтобӣ) истифода мебуданд. Дар киштиҳо соатҳои махсуси офтобӣ вучуд доштанд, ки аз рӯйи он вақтро муайян мекарданд. Соли 1917 дар конفرонси байни давлатҳои Англия ва Франция масъалаи муайян кардани вақт дар оби баҳру уқёнусҳо тавсия дода шуд, ки ҳамаи киштиҳо дар баҳру уқёнусҳо аз рӯйи вақти минтақаҳои соатӣ (вақти умумичаҳонӣ) амал кунанд. Мувофиқи он ҳамаи киштиҳо дар вақти дохил шудан ба ҳудудҳои обии ин ё он давлат бояд вақти ҳамон давлатро риоя кунанд. Ин қоида дар давоми солҳои 20-уми асри гузашта қариб ҳамаи давлатҳо қабул карданд.

Хулоса:

- *Дар Замин рӯзи нав аз қанорҳои шарқии материки Абуросиё оғоз гардида, дар ҳудудҳои ғарбии қитъаи Амрико ва Уқёнусия (Океания) ба анҷом мерасад.*
- *Замин дар атрофи меҳвари худ дар муддати 24 соат як даври пурраро анҷом медиҳад, ки онро шабонарӯз меноманд.*
- *Дар ҳамон як хатти меридиан, дар ҳамаи нуқтаҳои рӯйи Замин, аз қутби Шимол то қутби Ҷануб вақт як хел мебошад, ки онро вақти офтобӣ ё вақти маҳаллӣ меноманд.*
- *Қураи замин ба 24 минтақаи соатӣ тақсим карда шудааст.*
- *Ҳар як минтақаи соатӣ аз рӯйи меридиан (тӯл)-ҳо бо паҳноии 15⁰ ҷудо карда шудааст.*
- *Вақти декретӣ ва вақти тобистона бо мақсади самаранок истифода бурдани равшани рӯз ва сарфаи қувваи барқ ҷорӣ карда шудааст.*

Савол ва супориш:

1. *Аз рӯйи харитаи минтақаҳои соатӣ муайян кунед, ки ҳар як материк дар чанд минтақаи соатӣ ҷойгир шудааст.*
2. *Агар аз Тоҷикистон ба давлати Чопон (Япония) сафар кунем, ақрабаи соатро чӣ қадар пеш бурданамон лозим аст?*
3. *Барои чӣ тағйирёбии вақтро дар рӯйи Замин ҳодисаи қонунӣ меноманд?*
4. *Ҳисоби вақт дар рӯйи Замин аз кадом меридиан оғоз мегардад?*

5. Хусусиятҳои вақти декретӣ ва вақти тобистонаро шарҳ диҳед.
6. Дар баҳрҳо аз рӯйи кадом вақт истифода мебаранд?

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Дар ҳамаи як хатти меридиан, дар ҳамаи нуқтаҳои рӯйи Замин, аз қутби Шимол то қутби Ҷануб вақт як хел мебошад, ки онро _____ меноманд?

- А. Вақти декретӣ
 Б. Вақти тобистона
 В. Вақти маҳаллӣ
 Г. Шабонарӯз

2. Дар хонаҳои холии қадвал рақам гузored.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар қадвали зер муайян кунед:

	бо паҳноии 15° чудо карда шудааст
	ҳар як минтақаи соатӣ аз рӯйи меридиан (тӯл)-ҳо
	аз ҳамдигар як соат фарқ мекунад
	вақт дар минтақаҳои соатиҳои ҳамсоя

§ 6. НАЗАРИЯИ ПЛИТАҲОИ ЛИТОСФЕРӢ.

ПЛАТФОРМАҲО ВА МИНТАҚАҲОИ ЧИНДОРШАВӢ

Ба хотир меорем:

- Фарқи қишри Замин аз Литосфера дар чист?
- Қишри материкии Замин аз қишри укёнусӣ чӣ фарқ дорад?
- Астеносфера чист?

Сайёраи Замин тахминан 4,6 млрд сол пеш пайдо шудааст. Мавқеи ҳозираи географии материқҳо ва укёнусҳо, хусусияти релйефи онҳо – натиҷаи инкишофи дурударози геологии Замин мебошад. Оид ба ташаккули сатҳи Замин, аз ҷумла инкишофи қисмҳои калони он – материқҳо ва укёнусҳо якҷанд фарзия вучуд дорад.

1. Фарзияи А. Вегенер – Ҳаракати континентҳо (қисмҳои хушкӣ). Соли 1912 олими олмонӣ Алфред Вегенер (1880–1930) фарзияи ҳаракати континентҳоро пешниҳод кард. Мувофиқи ақидаи ӯ, замонҳои пеш дар Замин танҳо як континенти бузург бо номи *Пангея* вучуд дошт ва онро як укёнус – *Панталасса* ихота карда буд (нигаред ба расми зер).

Қариб 200 млн сол пеш Пангея ба ду материки калон – *Лавразия* ва *Гондвана* тақсим шуд. Дар байни онҳо укёнуси *Тетис* ҷой гирифт. Аз Лавразия қисми зиёди материки Авруосиё,

Амрикои Шимолӣ ва ҷазираи Гренландия пайдо шуданд. Аз Гондвана Амрикои Ҷанубӣ, Африко, Антарктида, Австралия ва нимҷазираҳои Ҳиндустон ва Арабистон пайдо шуданд. Материкҳо мунтазам аз ҳамдигар дур шуда, дар давоми миллионҳо сол оҳиста-оҳиста шакли ҳозирашонро гирифтанд. Аммо фарзияи Вегенер фаҳмонда натавонист, ки қадом қувваҳо материкҳоро маҷбур мекунанд, ки дар қабати болоии мантия – астеносфера ҳаракат кунанд.

300 млн. сол пеш

150 млн. сол пеш

50 млн. сол пеш

Замони ҳозира

Баъди 50 млн. сол

Ҳаракати қисмҳои калони хушкӣ (континентҳо)

2. Назарияи пайдоиши пластаҳо (пораҳо)-и литосферӣ. Дар солҳои 60-уми асри XX, вақте ки системаи қаторкӯҳҳои байни-уқёнусӣ кашф гардид, олимони назарияи пластаҳои литосфериро пешниҳод намуданд. Мувофиқи ин назария литосфераи Замин аз пластаҳо (пораҳо)-и калони алоҳида иборат аст.

Плитаҳои литосферӣ – қисмҳои устувори литосфера мебошанд, ки дар рӯйи астеносфера бо суръати суст ҳаракат мекунанд.

Дар Замин қариб 20 плитаи литосферӣ вучуд дорад. Онҳо қисми материкӣ ва укёнусии қишри Заминро дар бар гирифтаанд. Гафсии платаҳои литосферӣ дар материкҳо 150-200 км ва дар укёнуҳо то 50 км аст. Платаҳои калонтарини литосферӣ – плитаи Авруосиё, Ҳинду Австралия, Шимолӣ Амриқоӣ, Ҷанубӣ Амриқоӣ, Африқоӣ ва Антарктикӣ мебошанд.

Плитаҳои литосферӣ метавонанд аз ҳам дур шаванд, бо ҳам бархӯранд ва ба таври мувозӣ бо ҳам баробар ҳаракат кунанд. Дар укёнуҳо сарҳади платаҳои литосфериро қаторкӯҳҳои байниукёнусӣ ва ноаҳоии чуқуроб ташкил медиҳанд. Дар қаторкӯҳҳои байниукёнусӣ моддаҳои мантия мунтазам ба боло мебароянд ва хунук шуда, сахт мешаванд. Дар натиҷа қанорҳои шикасташудаи он доимо васеъ мешавад ва дар ҷойи онҳо қисмҳои ҷавони қишри укёнусии Замин пайдо мешаванд. Масалан, дар Қаторкӯҳи мобайни Атлантик, ки баландиаш қариб 3,5 км аст, дар ноаҳои чуқуроб як плитаи литосферӣ ба зери плитаи дигар медарояд.

Суръати ҳаракати платаҳои литосферӣ ҳангоми бо ҳам бархӯрдан 5-10 мм ва ҳангоми дуришавӣ 10-18 см дар як солро ташкил медиҳанд.

Ҳангоми ба ҳамдигар дучор омадани плитаи пурқуввати материкӣ ва плитаи тунуки укёнусӣ, плитаи укёнусӣ ба зери плитаи материкӣ медарояд, ғӯта мезанад. Дар зери Замин плитаи укёнусӣ то мантия меравад ва аз нав ғудохта мешавад. Плитаи материкӣ ба боло бардошта шуда, ба ҷинсҳои шикастаи ҷиндоршуда табдил меёбад. Дар натиҷаи чунин таъсиррасонии байниҳамдигарии платаҳои литосферӣ дар қанори материк қаторкӯҳҳои баланд ё ҷазираҳои зерӣпайдо пайдо мешаванд. Ин ҳангом дар укёнус чуқуробаҳо ва фуруҳамидаҳои зерӣпайдо мешаванд.

Дар натиҷаи бо ҳам бархӯрдани ду плитаи литосферии материкӣ ҷинсҳо майда шуда, ҷинҳо ва кӯҳҳои ҷавонро ба вучуд меоранд. Айнан ҳамин ҳодиса дар сарҳади платаҳои Авруосиё

ва Ҳинду Австралия ба назар мерасад, ки дар натиҷа кӯҳҳои баландтарини ҷаҳон – Ҳимолой ба амал омаданд (нигаред ба расми зер).

Ҳаракати пластаҳои литосферӣ

Ғафсии ҷинсҳои таҳшинии платформа ба ҳисоби миёна 3 км ва аз ҷама зиёд то 20 км-ро ташкил медиҳад. Масалан, ғафсии ҷинсҳои таҳшинӣ дар Пастии наздиқаспӣ аз 20 км зиёдтар аст.

3. Платформаҳо ва минтақаҳои ҷиндоршавӣ. Материкҳо дар болои қитъаи нисбатан мустақами қишри Замин – платформаҳо ҷойгир шудаанд.

***Платформа** – қисми қалон ва нисбатан мустақами қишри Замин мебошад, ки аз таҳкурсии булӯрин ва ҷинсҳои таҳшинӣ иборат аст.*

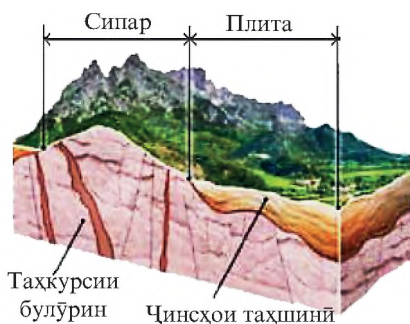
Платформаҳо соҳти дуқабата доранд. Таҳкурсии қадимаи платформа, ки аз ҷинсҳои магматикӣ ва метаморфӣ иборатанд, таҳкурсии булӯрин номида мешавад. Қабати болоии платформа аз ҷинсҳои таҳшинии нисбатан ҷавон иборатанд. Асосан платформаҳо релйефи ҳамвор дошта, дар онҳо ҳодисаҳои ба амал омадани вулқон ва зилзила мушоҳида намешавад. Дар ҳудуди платформа пласта ва сипарҳоро ҷудо мекунанд.

***Пласти платформа** – қисми платформаест, ки бо ҷинсҳои таҳшинӣ пӯшида шудааст.*

***Сипар** – барҷастагии платформа аст, ки дар он таҳкурсии кристаллӣ ба рӯйи Замин баромадааст.*

Дар релйеф ба пластаҳои платформӣ – ҳамвориҳои паст ва ба сипарҳо – ҳамвориҳои баланд тааллуқ доранд. Бисёр сарватҳои

табиии маъданӣ дар сипархо чойгир шудаанд, масалан марганетс, маъдани оҳан, уран ва алмос. Дар чинсҳои таҳшинии платформа нафт, гази табиӣ, ангишт, намакҳо ва ғайра ҳосил мешаванд.

Сохти платформаҳо

Платформаҳои қадима платформаҳои ҷавон ҳамроҳ мешаванд (онҳоро платформа меноманд), масалан: Сибири Ғарбӣ ва Турон. Таҳкурсии онҳо дар зинаҳои дертари инкишофи қишри Замин пайдо шуда, асосан аз чинсҳои таҳшинӣ ва вулконики иборатанд.

Дар ҷойҳои ба ҳамдигар бархӯрии платформаҳои литосферӣ минтақаҳои калони чиндоршавии рӯи Замин пайдо мешаванд. Минтақаи чиндоршавӣ – қисми дароз кашидашудаи чиндори қишри Замин мебошад, ки дар он фаъолнокии тектоникӣ мушоҳида карда мешавад. Минтақаҳои чиндоршавии калонтарин Уралу Муғул, Укёнусиоромӣ ва Алпу Ҷимолоӣ мебошанд. Минтақаи Укёнусиоромӣ укёнуси Оромро ихота карда, ба он кӯҳҳои Анд, Кордилӣер, баландиҳои вулконикии ҷазираҳои Алеут, Курил, Чопон, Филиппин ва Андҳои Антарктикӣ дохил мешаванд.

Минтақаи чиндори Алпу Ҷимолоӣ ба тамоми материки Аврусиё тӯл кашида, кӯҳҳои Пиреней, Алпҳо, Қафқоз, Ҷимолоӣ ва кӯҳҳои галаҷазираҳои Малайро фаро гирифтааст. Дар ин ҷо ҷараёнҳои фаъоли кӯҳпайдошавӣ, оташфишонии вулкониҳо ва заминчунбиҳо идома дорад.

Минтақаҳои алоҳидаи калони чиндоршавӣ вилоятҳои чиндоршавиро ташкил кардаанд (масалан, Урал, Олтой).

Дар минтақаи чиндоршавии укёнуси Ором – Ҳалқай оташини вулконикии Укёнусиоромӣ чойгир шудааст. Дар ин ҷо аз 540 вулкони оташфишони кураи Замин 328-тоаш воқеъ гаштааст.

Хулоса:

- Мувофиқи ақидаи Вегенер замонҳои пеш дар Замин танҳо як континенти бузург – Пангея вуҷуд дошт ва онро як уқёнус – Панталасса ихота карда буд.
- Литосфераи Замин аз қисмҳои калон иборат аст, ки пластаҳои литосферӣ номида мешаванд.
- Дар ҷойҳое, ки пластаҳои литосферӣ бо ҳам бармехӯранд, минтақаҳои калони чиндоршавӣ пайдо мешаванд.
- Платформа – ин қисми калон ва нисбатан мустаҳками қишри Замин мебошад, ки аз таҳкурсии булӯрин ва чинсҳои таҳшинӣ иборат аст.
- Дар ҳудуди платформа пласта ва сипарҳоро ҷудо мекунанд.
- Аз рӯи пайдоиши таҳкурсии кристаллӣ платформаҳоро ба қадима ва ҷавон ҷудо мекунанд.

Савол ва супориш:

1. Материкҳои ҳозира аз кадом континентҳои азими қадима пайдо шудаанд?
2. Пластаи литосферӣ чист? Мисолҳо биёред.
3. Моҳияти назарияи пластаҳои литосферӣ аз чӣ иборат аст?
4. Қишри замини нисбатан мустаҳкам ва аз ҷиҳати тектоникӣ оромро чӣ меноманд?
5. Кадом қисмҳои платформаро пласта ва кадомашро сипар меноманд?
6. Аз харита ё атлас пластаҳои калони литосферӣ ва минтақаҳои чиндоршавиро ёбед, онҳоро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед.

Мавқеи ҳозираи географии материкҳо ва уқёнусҳо – натиҷаи инкишофи дурударозии _____ Замин мебошад.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Моҳияти фарзияи А. Вегенер аз чӣ иборат буд?

- А. Минтақаҳои чиндоршавӣ
- Б. Ҳаракати континентҳо
- В. Платформаҳои қадима
- Г. Пластаҳои литосферӣ

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро дар давра гиред.

Дурустии маълумотро оид ба платформаҳо ва минтақаҳои чиндоршавӣ дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Материкҳо дар болои платформаҳо ҷойгир шудаанд
ҳа	не	Платформа қисми калон ва мустаҳками қишри Замин мебошад
ҳа	не	Платформаҳо сохти секабата доранд

ха	не	Дар ҷойи бо ҳам бархӯрии пластаҳои литосферӣ минтақаҳои чиндоршавӣ пайдо мешаванд
ха	не	Ҳалқаи оташини вулкони дар уқёнуси Ҳинд ҷойгир шудааст
ха	не	Дар минтақаҳои чиндоршавӣ фаъолнокии тектоникӣ мушоҳида карда мешавад.

§ 7. ШАКЛҲОИ РЕЛҲЕФИ ЗАМИН. ПАЙДОИШИ ҲАМВОРИҲО ВА КҶҲҲО

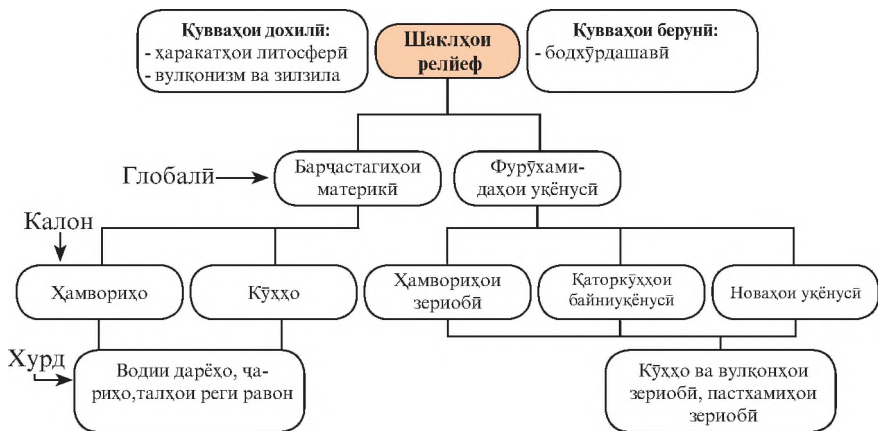
Ба хотир меорем:

- *Қадам шаклҳои релйефро медонед?*
- *Омилҳои дохилӣ ва берунӣ чӣ гуна ба релйеф таъсир мерасонанд?*
- *Аз рӯйи баландӣ қадам кӯҳҳо ва ҳамвориҳоро фарқ мекунед?*

1. Шаклҳои калони релйефи Замин. Ба шаклҳои калон (глобали)-и релйефи Замин – барҷастагиҳои материкӣ ва фурӯҳамидаҳои уқёнусӣ дохил мешаванд. Баландии хушкӣ ба ҳисоби миёна аз сатҳи баҳр – 840 м ва чуқурии миёнаи оби уқёнус – 3800 метрро ташкил медиҳад. Барои пайдоиши онҳо қувваҳои дохилии Замин нақши муҳимро мебозанд. Дар релйефи материкҳо ҳамвориҳои дар платформа ҷойгиршуда ва минтақаҳои кӯҳсорро ҷудо мекунанд. Дар қабри уқёнусҳо релйеф мураккаб аст. Дар он қаторкӯҳҳои байниуқёнусӣ, ҳамвориҳои зеринӣ ва новаҳои чуқури уқёнусӣ вучуд доранд.

2. Пайдоиши ҳамвориҳо. Шумо аллакай медонед, ки қисмҳои калони қадимаи қири Заминро платформаҳо ташкил додааст. Дар релйеф платформаҳоро ҳамвориҳо ташкил медиҳанд. Масалан, дар материкҳои Аврусиё, дар платформаи Шарқи Аврупоӣ, ҳамвориҳои Аврупоӣ Шарқӣ, дар ҳудуди платформаи Сибири Ғарбӣ – ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ ва дар платформаи Сибир – паҳнкӯҳи Сибири Миёна ҷойгир шудаанд.

Аз рӯйи пайдоиш ҳамвориҳоро ба *аккумулятивӣ* (аз ҷинсҳои кӯҳии таҳшоншуда) ва *денудатсионӣ* (аз таъсири обу ҳаво фарсудашуда) тақсим мекунанд. Ҳамвориҳои аккумулятивӣ хангоми ҷамъшавии дурударози ҷинсҳои кӯҳӣ дар пастхамиҳои сатҳи Замин ба вучуд меоянд. Ба инҳо ҳамвориҳои Бузурги Чин (Хитой), Ҳинду Ганг ва Байнаннаҳрайн мисол шуда метавонанд. Баъзе ҳамвориҳои аккумулятивӣ аз сатҳи баҳр паст ҷойгир шудаанд (ҳамвориҳои Наздикаспӣ – 28м).

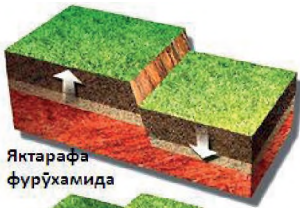

Шаклҳои реліеф

Ҳамвориҳои денудатсиониро асосан ба барҷастагиҳои таҳкурсии булӯрини платформаҳо мансуб медонанд. Денудатсия – ҷамъи равандҳои вайроншавии ҷинсҳои кӯҳӣ, кашонда овардани онҳо (бо таъсири об, бод ва ях) ва хобондани онҳо ба пастхамиҳои сатҳи Замин мебошад. Ба ин ҳамвориҳо, паҳнкӯҳҳои Декан, Бразилия ва ғарби Австралия дохил мешаванд. Баъзан дар табиат ҳамвориҳои вомехӯранд, ки онҳоро аз рӯи пайдоиш ҳам ба ҳамвориҳои аккумулятивӣ ва ҳам денудатсионӣ дохил кардан мумкин аст. Масалан, ҳамвориҳои Аврупои Шарқӣ ба қатори онҳо дохил мешаванд.

3. Пайдоиши кӯҳҳо. Ҷараёни пайдоиши кӯҳҳо ба ҳодисаҳои катташавӣ ва фуруравиҳои қишри Замин вобастаанд. Ин ҳодиса дар натиҷаи ҷамъшавии ҷинсҳои таҳшинӣ дар фуруҳамидаҳои қишри Замин ва дар оянда бардоштгашавии онҳо вобаста аст. Ҷинсҳои таҳшинӣ дар ҷинҳо тағйир меёбад ва тарқишҳо пайдо мешаванд. Ба ин тарқишҳо магмаи тафсон медарояд ва хунук мешавад. Дар ҷойи фишурдашавии қишри Замин ба амал омадани шикасташавиҳо мумкин аст, ки дар натиҷа қисмҳои алоҳидаи харсангӣ пайдо мешаванд. Бо ин шикасташавиҳо қисмҳои қалони қишри Замин ҳаракат мекунанд, мавқеи худро иваз мекунанд, баланд ё паст мешаванд. Дар натиҷа заминҳои якҷарафа фуруҳамида, горстҳо ва грабенҳо пайдо мешаванд.

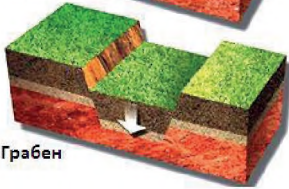
Шакли реліефи якҷарафа фуруҳамида дар натиҷаи ба мисли зина паст шудани як қисми хушкӣ нисбати дигараш пайдо мешавад.

Яктарафа
фуруҳамида

Горст

Грабен

Горст дар натиҷаи баланд шудани қисми муайяни хушкӣ, ҳангоми аз ду тараф шикаста шудан ба амал меояд.

Грабен – қисми фурурафтаи қишри Замин мебошад. Бисёр вақт дар ҷойи грабен кӯлҳои табиӣ пайдо мешаванд.

Дар таърихи геологии Замин якҷанд давраи кӯхпайдошавӣ ё чиндоршавиро ҷудо мекунамд. Кӯхпайдошавии аз ҳама қадим зиёда аз 1 млрд сол пеш ба амал омадаанд. Чиндоршавии минбаъда 500-100 млн сол пеш пайдо шудаанд. Чиндоршавии аз ҳама ҷавон қариб 70 млн сол пеш сар шуда, то ҳол давом дорад.

Аз рӯи пайдоиш кӯххоро ба *кӯхҳои чиндор*, *кӯхҳои харсангӣ*, *чиндору харсангӣ* ва *вулқоникӣ* ҷудо мекунамд.

Кӯхҳои чиндор ҳангоми кӯхпайдошавии ҳосил мешаванд, ки дар натиҷаи он чинсҳои кӯхӣ маҷмаъ шуда, ба минтақаҳои чиндор табдил меёбанд. Масалан, дар минтақаи чиндоршавии Алпу Ҷимолой, кӯхҳои чиндори Пиреней, Алпҳо, Қафқоз ва Ҷимолой пайдо шудаанд. Кӯхҳои чиндор ҷавон ва баланд мешаванд, қуллаҳои нӯгтез ва нишебҳои ростфурумада доранд.

Кӯхҳои чиндору харсангӣ – баландшавии сатҳи замин дар шакли горст ё гумбаз мебошад, ки бо шикастаҳои тектоникӣ ҷудо шудаанд. Барои ин кӯхҳо қуллаҳои ҳамвор хос мебошанд. Ин кӯхҳо ҳангоми дар ҷойи кӯхпайдошавии қадима ё дар канорҳои платформа пайдо мешаванд. Ба кӯхҳои чиндору харсангӣ кӯхҳои Аждаҳо дар Африқо, Готҳои Ғарбӣ ва Шарқӣ дар Осиё дохил мешаванд.

Кӯхҳои чиндору харсангӣ дар натиҷаи маротибаи дуҷум кӯхпайдошавӣ дар минтақаҳои кӯхпайдошавӣ ба вуҷуд меоянд. Дар муқоиса бо кӯхҳои чиндор, харсангӣ, қуллаҳо ва нишебҳои нисбатан ҳамвор доранд. Ба кӯхҳои чиндору харсангӣ кӯхҳои Скандинавия, қаторкӯҳи Верхоянск ва Кунлун дар материки Аврусиё дохил мешаванд.

Кӯҳҳои чиндору харсангии Скандинавия

Кӯҳи вулқони Фудзияма

Кӯҳҳои вулқонӣ ҳангоми оташфишонии вулқонҳо ва чамъшавии моддаҳои вулқонӣ пайдо мешаванд. Ба ин кӯҳҳо Кения дар Африко, Фудзияма, Арарат ва Казбек дар Осиё дохил мешаванд.

Хулоса:

- *Ба шаклҳои релйефи миқёси сайёра барҷастагиҳои материкӣ ва фуруҳамидаҳои уқёнусӣ дохил мешаванд.*
- *Шаклҳои асосии калони релйефи материкҳоро ҳамвориҳо ва кӯҳҳо ташкил медиҳанд.*
- *Кӯҳҳо асосан дар минтақаҳои чиндоршавӣ, ҳамвориҳо дар платформа ҷойгир шудаанд.*
- *Аз рӯйи пайдоиши ҳамвориҳои аккумулятивӣ ва денудатсиониро фарқ мекунанд.*
- *Кӯҳҳоро аз рӯйи пайдоиши ба чиндор, харсангӣ, чиндору харсангӣ ва вулқонӣ ҷудо мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Шаклҳои калони релйефи миқёси сайёравирс нсмбар кунед.*
2. *Аз рӯйи пайдоиши кадом ҳамвориҳоро ҷудо мекунанд?*
3. *Кӯҳҳо аз рӯйи пайдоиши чанд хел мешаванд?*
4. *Бо мисолҳо фаҳмонед, ки барои чӣ ҳангоми омӯзиши релйефи сатҳи Замин сохти қири Заминро доништан зарур аст.*
5. *Мухтасар ифода кунед, ки сабаби гуногунии релйефи Замин дар чист?*
6. *Харитаҳои мавзӯи “Сохти қири Замин” ва “Харитаи табиии ҷаҳон”-ро муқоиса намуда, қадвали “Ҳамвориҳои калонтарини кураи Замин” ва “Минтақаҳои калонтарини чиндор”-ро пур кунед.*

Материк	Платформа	Ҳамвориҳо

Минтақаҳои чиндоршавӣ	Кӯҳҳо

7. Шаклҳои калони релйефро дар харитаи тарҳӣ гузаронед.
8. Оё мумкин аст, ки дар ҷойи кӯҳҳо ҳамвориҳо ва дар ҷойи ҳамвориҳо кӯҳҳо пайдо шаванд? Ҷавобҳои худро асоснок кунед.
9. Бо мисолҳо исбот кунед. Чаро дар минтақае, ки Тоҷикистон ҷойгир шудааст, ҳодисаи заминчунбӣ ба амал меояд?

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Гуногунии сатҳи Замин, ки бо андоза, пайдоиш ва синну сол фарқ мекунанд, чӣ номида мешавад?

- А. Теппа
- Б. Ҷарӣ
- В. Кӯҳ
- Г. Релйеф

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Релйефи Замин дар натиҷаи таъсири қувваҳои дохилӣ ва берунӣ мунтазам _____ меёбад.

3. Дар хоначаҳои холӣ рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	шаклҳои хурди релйеф пайдо мешаванд
	барҷастагиҳои материкӣ ва фурӯҳамидаҳои укёнусӣ
	ба вучуд омада, аз таъсири қувваҳои берунӣ бошад,
	Дар натиҷаи таъсири қувваҳои
	дохилии замин шаклҳои калони релйеф

§ 8. АНБҶҲҲОИ ҲАВО.

СИКЛОНҲО ВА АНТИСИКЛОНҲО

Ба хотир меорем:

- Чӣ тавр ҳангоми ба баландӣ баромадан ҳарорати ҳаво гарм мешавад ва барси чӣ?
- Чиро намнокии ҳаво меноманд ва он аз чӣ иборат аст?
- Оид ба фишори атмосферӣ чӣ гуфта метавонед?

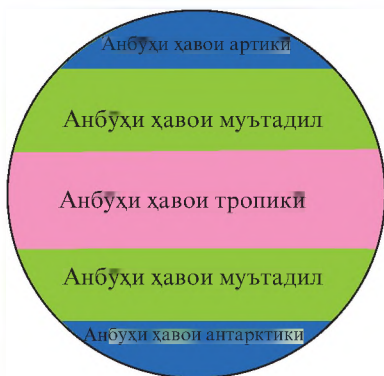
1. Анбӯҳҳои ҳаво ва типҳои асосии он. Чӣ тавре ки ба шумо маълум аст, гармшавии ҳаво ва бухоршавии об аз сатҳи Замин оғоз меёбад. Ҳангоми аз экватор ба сӯи қутбҳо ҳаракат кардан хосиятҳои ҳаво аз рӯи қонуниятҳои муайян тағйир меёбанд. Ин чунин маъно дорад, ки дар минтақаҳои гуногуни кураи

Замин анбӯҳҳои калони ҳаво бо ҳарорат, намӣ ва шаффофӣ фарқ мекунанд.

Анбӯҳи ҳаво – ҳаҷми калони ҳавое мебошад, ки дар ҳудуди муайян пайдо шуда, хосиятҳо (ҳарорат, намнокӣ ва шаффофӣ)-и нисбатан якхела дорад.

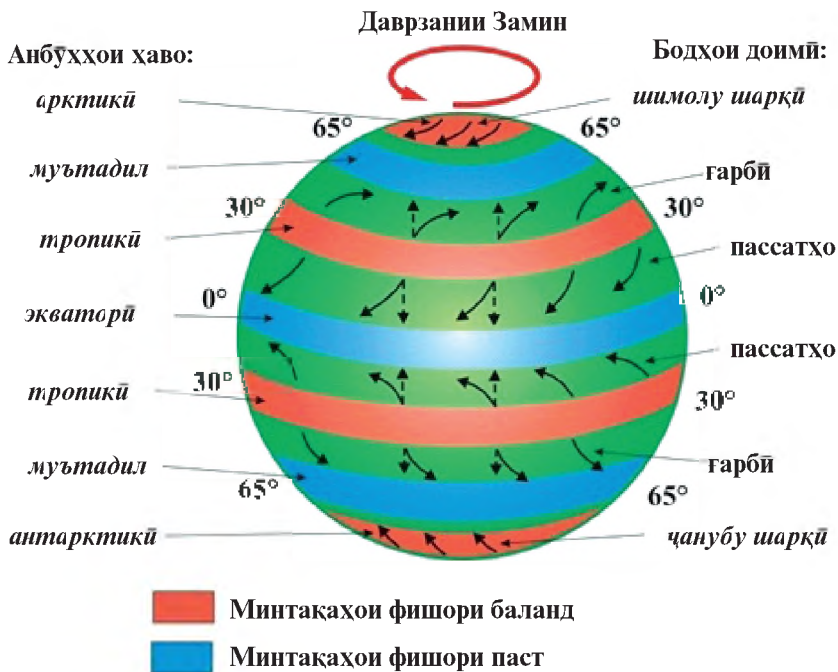
Анбӯҳҳои ҳаво ба таври яқлукт пайдо шуда, ҳаракат мекунанд ва дар гардиши умумии атмосфера иштирок мекунанд. Онҳо ҳазорҳо километри мураббаи сатҳи Заминро ишғол карда, гафсиашон то 20-25 км-ро ташкил медиҳанд. Анбӯҳҳои ҳаво хунук ва гарм мешаванд. Анбӯҳи ҳавои хунук дар болои сатҳи хуноки Замин пайдо шуда, анбӯҳи ҳавои гарм дар болои сатҳи заминҳои гарм пайдо мешаванд.

Вобаста ба хусусияти сатҳи Замин, ки анбӯҳҳои ҳаво пайдо мешаванд, онҳоро ба *континенталӣ* (дар болои хушкӣ пайдошуда) ва баҳрӣ (дар болои об пайдошуда) ҷудо мекунанд. Анбӯҳҳои ҳавои континенталӣ хушк буда, баҳрӣ – намнок мебошанд. Ҳангоми ҳаракати анбӯҳҳои ҳаво дар сатҳи Замин онҳо гарм ё хунук, намнок ва ё хушк мешаванд.

Анбӯҳҳои ҳаво

Вобаста ба минтақаи ташаккулёбӣ якчанд типҳои анбӯҳҳои ҳаворо фарқ мекунанд – экваторӣ, тропикӣ, муътадил, арктикӣ (*антарктикӣ*). Анбӯҳи ҳавои экваторӣ (АХЭ) дар арзҳои экваторӣ пайдо мешавад. Ҳарорати миёна дар ин анбӯҳи ҳаво гарм (+28 °C) ва намнокии ҳаво ҷи дар хушкӣ ва ҷи дар об зиёд аст. Анбӯҳи ҳавои тропикӣ (АХТ) дар минтақаҳои тропикӣ пайдо шуда, ҳарорати ниҳоят баланд дорад. АХТ-и хушкӣ намнокии кам дошта, серчангу ғубор мебошад. Анбӯҳи ҳавои муътадил (АХМ) дар арзҳои муътадили кураи Замин пайдо мешавад. Ин анбӯҳи ҳаво дар болои хушкӣ зимистон хуноки хушк ва тобистон гарм ва нисбатан намнок аст. Анбӯҳи ҳавои муътадили баҳрӣ салқин ва намнок мебошад. Анбӯҳҳои ҳавои арктикӣ ва антарктикӣ дар арзҳои қутбӣ ба вучуд омада, бо ниҳоят хунук будани ҳарорат, хунук будан ва шаффофӣ фарқ мекунанд.

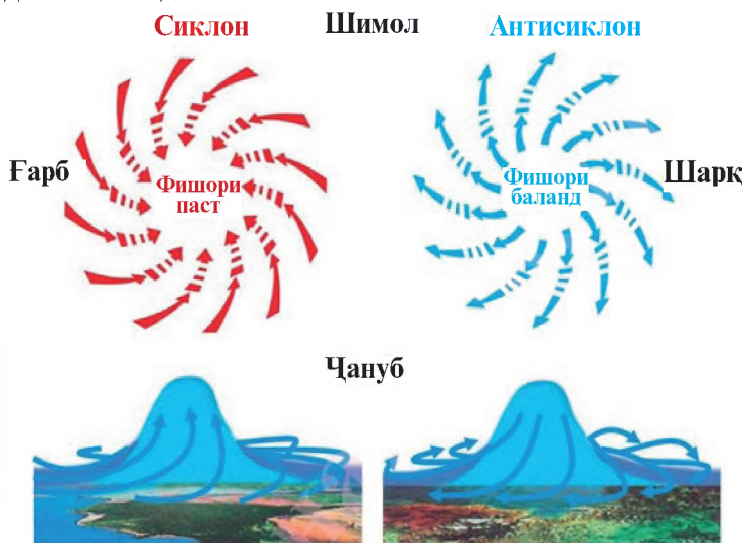
2. Фронтҳои атмосферӣ. Анбӯҳҳои ҳаво доимо дар ҳаракатанд ва ҳангоми бо ҳам вохӯрдани онҳо фронтҳои атмосферӣ пайдо мешаванд.

Фронтҳои атмосферӣ – минтақаи сарҳади байни ду анбӯҳи ҳавое мебошад, ки хосиятҳои гуногун доранд.

Паҳноии фронтҳои атмосферӣ ба садҳо километр мерасад. Фронтҳои атмосферӣ гарм ва хунук мешаванд. Ин ба он вобаста аст, ки кадом анбӯҳи ҳаво бо кадом ҳарорат дар ҳудуди муайян ҳаракат карда, ҷойи дигарашро ишғол мекунад. Бисёр вақт фронтҳои атмосферӣ дар арзҳои муътадил, ҳангоми вохӯрдани анбӯҳҳои ҳавои хунуки арктикӣ ва гарми тропикӣ пайдо мешаванд.

Ҳангоми гузаштани фронтҳои атмосферӣ тағйирёбии обу ҳаво мушоҳида мешавад. Дар вақти ҳаракати фронт ба сатҳи гарми Замин обу ҳавои гарм мушоҳида шуда, абрҳои кабат-кабат ҳосил мешаванд ва борон меборад. Дар вақти ҳаракати фронтҳои хунук обу ҳаво хунук шуда, боришоти кӯтоҳмуддати саҳт ба амал меояд ва бисёр вақт шамолҳои саҳт ва раъду барқ низ мушоҳида мешавад.

3. Сиклонҳо ва антисиклонҳо. Дар атмосфераи Замин, ҳангоми бо ҳам дучор омадани анбӯҳҳои ҳавои гуногун ҳаракатҳои гирдбодшакли даврзанандаи ҳаво – сиклонҳо ва антисиклонҳо пайдо мешаванд.

Нақшаи ҳаракати анбӯҳҳои ҳаво дар сиклон ва антисиклон (барои Нимкураи шимолӣ)

Сиклон – анбӯҳи калони ҳавои даврзанандаи атмосферие мебошад, ки дар марказиаш фишор паст ва дар атроф фишор баланд аст. Дар сиклон бодҳо аз атроф ба марказ мезаванд.

Дар маркази сиклон ҷараёнҳои болобарояндаи ҳаво мушоҳида мешавад. Ҳаракати ҳаво дар сиклон ба муқобили ақрабаки соат дар Нимкураи шимолӣ ва ба рафти ақрабаки соат дар Нимкураи ҷанубӣ ба амал меояд. Дар натиҷаи ҳаракати ҷараёни ҳавои болобароянда абрҳои ғафс пайдо шуда, борони зиёд меборад. Тобистон, ҳангоми ба амал омадани сиклонҳо ҳарорати ҳаво паст шуда, зимистон баланд мешавад, ки ҳатто обшавии барфҳо мушоҳида мегардад. Сиклонҳои болои уқёнус асосан дар арзҳои муътадил ва тропикӣ пайдо мешаванд.

Антисиклон – анбӯҳи калони ҳавои даврзанандаи атмосферие мебошад, ки дар марказиаш фишор баланд ва дар атроф фишор паст аст. Дар антисиклон бодҳо аз марказ ба атроф мезаванд.

Дар антисиклон чараёни поёнфарояндаи ҳаво мушоҳида мешавад. Ҳаракати ҳаво дар антисиклон бо рафти акрабаки соат дар Нимкураи шимолӣ ва ба муқобили он дар Нимкураи ҷанубӣ ба амал меояд. Барои антисиклонҳо ҳамеша (зимистону тобистон) обу ҳавои нисбатан ором ва софу хушк хос аст. Ҳангоми ба амал омадани антисиклон дар фасли тобистон ҳаво ниҳоят гарм ва зимистон – ҳаво хунук мешавад. Антисиклонҳо асосан дар минтақаҳои яхбастаи Арктикаю Антарктика ва арзҳои тропикӣ пайдо мешаванд.

Хулоса:

- *Анбӯҳи ҳаво ин ҳаҷми калони ҳаво аст, ки дар ҳудуди муайян пайдо шуда, хосиятҳои якхела дорад.*
- *Аз рӯйи пайдоиши чор типи анбӯҳҳои ҳаворо фарқ мекунанд: экваторӣ, тропикӣ, муътадил ва қутбӣ (арктикӣ ва антарктикӣ).*
- *Фронти атмосферӣ дар сарҳади анбӯҳҳои ҳаво дорои хосиятҳои гуногун пайдо шуда, метавонад гарм ва хунук бошад.*
- *Сиклон анбӯҳи калони ҳавои даврзананда буда, дар марказаш фишор паст аст.*
- *Антисиклон низ ҳавои даврзананда аст, аммо баръакси сиклон дар маркази он фишор баланд аст.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусиятҳои анбӯҳи ҳаворо шарҳ диҳед.*
2. *Қадам типҳои анбӯҳҳои ҳаворо номбар карда метавонед?*
3. *Хосияти ҳар қадам типҳои анбӯҳи ҳаворо фаҳмонед.*
4. *Фронти атмосферӣ чист? Он чӣ тавр пайдо мешавад?*
5. *Хусусияти фронти атмосферӣ хунук ва гармро шарҳ диҳед.*
6. *Сиклон ва антисиклонҳо чӣ тавр ба амал меоянд ва онҳо ба обу ҳаво чӣ гуна таъсир мерасонанд?*
7. *Аз рӯйи тавсиф анбӯҳҳои ҳаворо муайян кунед: ҳарорати ниҳоят хунук дорад ва намиаш кам аст; ҳарорати баланд ва намии хеле зиёд дорад; намии кам ва ҳарорати баланд дорад.*
8. *Агар тариқи радио обу ҳаворо эълон кунанд ва эълон, ки антисиклон бо сиклон иваз мешавад, Шумо ба аҳли оилаи худ чӣ маслиҳат медиҳед?*

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Анбӯҳи ҳаво – ҳаҷми калони ҳаво мебошад, ки дар ҳудуди муайян пайдо шуда, ____ нисбатан якхела дорад.

2. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Вобаста ба хусусияти сатҳи замин, ки анбӯхҳои ҳаво пайдо мешаванд, онҳоро ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мекунад?

- А. Сиклон ва антисиклон
- Б. Фронти гарм ва хунук
- В. Континентали ва баҳрӣ
- Г. Тропикӣ ва экваторӣ

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интиҳоб кунед.

Дурустии маълумоти чадвали зеро тасдиқ намоед:

ҳа	не	Паҳноии фронти атмосферӣ ба садҳо километр мерасад
ҳа	не	Бисёр вақт фронти атмосферӣ дар қутбҳо ба амал меояд
ҳа	не	Фронти атмосферӣ – минтақаи сарҳади байни ду анбӯхи ҳаво мебошад, ки хосиятҳои гуногун доранд
ҳа	не	Ҳангоми гузаштани фронтҳои атмосферӣ тағйирёбии обу ҳаво мушоҳида мешавад
ҳа	не	Дар сиклон бодҳо аз атроф ба марказ мезаванд
ҳа	не	Маркази антисиклон фишори паст дорад

§ 9. МИНТАҚАҲОИ ИҚЛИМИИ КУРАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- *Иқлим аз обу ҳаво чӣ фарқ дорад?*
- *Кадам омилҳои иқлимҳосилкунандаро медонед?*
- *Оид ба иқлим ва обу ҳавои маҳалли худ маълумот диҳед.*

1. Минтақаҳои иқлим. Нурҳои Офтоб дар арзҳои гуногун ба сатҳи Замин таҳти кунҷи гуногун меафтанд, ки дар натиҷа сатҳи Замин гармӣ ва равшаниро як хел намегирад. Арзи географӣ омили муҳимми иқлимҳосилкунанда мебошад, ки ба ташаккули анбӯхҳои ҳавои минтақавӣ мусоидат мекунад. Мувофиқан, шароити иқлимӣ мувофиқи қонунияти муайян аз экватор ба қутбҳо иваз мешаванд.

Минтақаи иқлимӣ – мавзеи муайяни сатҳи Замин мебошад, ки дар он шароити иқлимӣ нисбатан якхела аст.

Минтақаҳои иқлимиро ба асосӣ ва гузаранда ҷудо мекунад. Минтақаҳои асосиро аз рӯи ҳукмронии типҳои анбӯхҳои ҳаво фарқ мекунад. Онҳо ҳафтто мебошанд: экваторӣ, тропикӣ (дуто), муътадил (дуто), арктикӣ ва антарктикӣ. Дар ҳар як минтақаи иқлимӣ хусусиятҳои ба ҳамон минтақа хоси ҳарорати ҳаво ва боришот ташаккул меёбанд.

Дар байни минтақаҳои иқлими асосӣ, минтақаҳои иқлими гузаранда ташаккул меёбанд, ки онҳо шаштоанд: дуто субэкваторӣ, дуто субтропикӣ, субарктикӣ ва субантарктикӣ. Дар минтақаҳои иқлими гузаранда ивазшавии мавсимии анбӯҳҳои ҳаво мушоҳида мешавад. Анбӯҳҳои ҳаво аз минтақаҳои иқлими асосии ҳамсоя дар фаслҳои гуногуни сол ба минтақаҳои гузаранда меоянд. Минтақаҳои иқлимӣ ҳамагӣ 13-тоанд. Ҷойгиршавии мутаносиби минтақаҳои иқлимӣ нисбати экватор қонуниятҳои минтақавияти географӣ мебошад.

Қонуниятҳои минтақавияти географӣ дар минтақаҳои иқлимӣ

Аз сабаби он ки баробари ба дохили хушкӣ даромдан ҳарорат ва намнокӣ тағйир меёбанд, дар ҳудуди минтақаҳои иқлимӣ маҳалҳои иқлимиро ҷудо мекунанд, ки аз рӯи типҳои иқлим ба баҳрӣ, хушкӣ (континенталӣ), соҳилҳои ғарбӣ ва шарқии материкҳо ҷудо мешаванд. Ин натиҷаи дурии ҳудудҳои гуногун аз укёнусо, таъсири бодҳои доимию мавсимӣ, ҷараёнҳои укёнусӣ ва баландии маҳал мебошад.

2. Таъсири минтақаҳои иқлим. Минтақаи иқлими *экваторӣ* дар арзҳои экваторӣ ташаккул меёбад. Дар он тамоми сол анбӯҳҳои ҳавои экваторӣ бартарӣ доранд. Ҳангоми ҳарорати баланд (+26 то +28°C) ҳавои гарм доимо ба боло ҳаракат мекунад, ки дар натиҷа абрҳои тӯдагии боронӣ пайдо мешаванд. Дар ин ҷо ҳар рӯз боронҳои сел ва раъду барқ ба амал меоянд. Миқдори

боришоти солона 1500-3000 миллиметрро ташкил медиҳад. Минтақаи иқлими экваторӣ қисми аз ҳама намноки сатҳи Замин ба ҳисоб меравад. Дар давоми сол дар ин ҷо фақат як мавсим – тобистони гарму намнок мушоҳида мешавад.

Барои минтақаи *субэкваторӣ* ивазшавии мавсимии анбӯҳҳои ҳаво хос аст. Дар ин минтақа тобистон анбӯҳҳои ҳавои гарми намнок, зимистон ҳавои гарму хушки тропикӣ ҳукмфармо мебошад. Ду мавсимро ҷудо мекунад; тобистони гарми намнок ва зимистони тафсони хушк. Миқдори боришоти солона 1000-2000 миллиметрро ташкил медиҳад. Дар тобистон бориши зиёд ба амал меояд, ки ба омадани муссонҳои экваторӣ вобаста аст.

Минтақаҳои иқлимии *тропикӣ* дар арзҳои тропикии нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ ҷойгир шудааст. Дар давоми сол дар ин ҷо анбӯҳҳои ҳавои тропикӣ ҳукмрон аст, ки ҳарорати баланд доранд. Ҳаво аз қабатҳои баланди атмосфера ба сатҳи Замин фурумада, фишори баландро ҳосил мекунад. Ҳангоми ба поён фурумадан, ҳаво гарм мешавад, бухори об конденсатсия намешавад ва абрхоро ҳосил намекунад. Барои ҳамин дар тропикҳо, ҷун қоида, боришот кам аст. Ҳарорати ҳаво ба ҳисоби миёна то $+35^{\circ}\text{C}$ гарм мешавад. Зимистон ҳарорат то $+25^{\circ}\text{C}$ паст мефарояд. Дар ин ҷо се маҳалли иқлимиро ҷудо мекунад, ки бо хусусиятҳои типии иқлими худ аз ҳамдигар фарқ мекунад: иқлими *соҳилҳои ғарбӣ* – хушк ва салқин бо фаровонии шабнам ва туман; *тропикҳои континенталӣ* – минтақаҳои дохилии материкҳо бо иқлими хушк ва гарм; *тропикҳои намнок* – дар соҳилҳои шарқии материкҳо.

Минтақаҳои иқлими *субтропикӣ* тобистон дар зери таъсири анбӯҳҳои ҳавои тропикӣ ва зимистон – анбӯҳи ҳавои муътадил ташаккул ёфтаанд. Дар онҳо се маҳалли иқлимиро фарқ мекунад. Дар ғарби материкҳо *типи иқлими баҳримиёназаминӣ* ташаккул меёбад, ки тобистон гарми хушк ва зимистон намноки гарм аст. Дар қисмҳои марказии материкҳо иқлими субтропикӣ континенталӣ бо тобистони гарму хушк (то $+30^{\circ}\text{C}$) ва зимистони нисбатан хунук (аз 0 то $+5^{\circ}\text{C}$) мавҷуд аст. Дар соҳилҳои шарқии материкҳо типии иқлими субтропикӣ намнок бо тобистони гарми боронӣ ва зимистони салқини намнок (1000–1500 мм) ташаккул ёфтаанд.

Минтақаҳои иқлими *муътадил* $1/4$ ҳиссаи сатҳи Замиро ишғол кардаанд. Дар давоми сол дар ин ҷо анбӯҳҳои ҳавои муътадил ҳукмрон мебошанд. Дар дохили минтақаҳои иқлими муътадил тағйироти мавсимии ҳарорат ва боришот зоҳир мешавад. Аз

сабаби масоҳати калонро ишғол кардани ин минтақаи иқлимӣ (хусусан дар Нимкураи шимолӣ), дар он якчанд типҳои иқлим: *бахрӣ, континенталӣ* ва *муссониро* чудо мекунанд.

Дар соҳилҳои ғарбии материкҳо аз уқёнусҳо бодҳои ғарбӣ мевазанд. Ин бодҳо тамоми сол боришот меоранд (1000 мм дар як сол) ва типҳои иқлими *муътадили баҳрӣ* ҳосил мекунанд, ки тобистони салқин ва зимистони мулоим доранд. Бо ҳаракат кардан ба дохили материкҳо иқлими муътадили континенталӣ ҳосил мешавад. Амплитудаи ҳарорати ҳаво зиёд шуда, миқдори боришот кам мегардад (300-500 мм). Дар соҳилҳои шарқии материкҳо типҳои иқлими баҳрӣ (муссонӣ) ташаккул меёбад. Тобистон муссонҳои устувори уқёнусӣ боронҳои зиёд (800–1200 мм) меоранд. Зимистон хунуки хушк аст.

Ба минтақаҳои иқлимии *субарктикӣ* ва *субантарктикӣ* низ ивазшавии мавсимии анбӯҳҳои ҳаво хос мебошад. Тобистон анбӯҳҳои ҳавоӣ муътадил, зимистон – арктикӣ ва антарктикӣ ҳукмрон мешаванд. Тобистон кӯтоҳи салқин (+5...+10°C) ва зимистон тӯлонии хунук (то -55°C) ва камбарф аст.

Минтақаҳои иқлими *арктикӣ* ва *антарктикӣ* дар минтақаҳои қутбии Замин ҷойгиранд. Сатҳи замини онҳо нури офтобро кам мегиранд (ҳатто хангоми рӯзҳои қутбӣ). Иқлими континенталии арктикӣ дар Гренландия ва галачазираҳои Канадаи арктикӣ ҳукмрон аст. Иқлими континенталии антарктикӣ ба материки Антарктида хос аст, ки қариб тамоми сол хунуки қаҳратун аст. Барои иқлими арктикӣ-уқёнусии Арктика тобистони хунук (то +2 °C) ва намнокии нисбатан зиёд (то 400 мм) хос мебошад.

Хулоса:

- *Минтақаҳои иқлимиро аз рӯйи бартарии типҳои анбӯҳҳои ҳаво чудо мекунанд.*
- *Дар сатҳи Замин 13 минтақаи иқлимиро чудо мекунанд, ки аз онҳо 7-тоаи асосӣ ва 6-тоаи гузаранда мебошанд.*
- *Дар минтақаҳои иқлими асосӣ дар довоми сол як анбӯҳи ҳаво ҳукмрон аст, дар гузаранда – ивазшавии анбӯҳҳои ҳаво дар мавсимҳо ба амал меоянд.*
- *Дар ҳудуди минтақаҳои иқлимӣ боз маҳалҳои иқлимиро чудо мекунанд, ки аз рӯйи типҳои иқлим аз ҳам фарқ мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Дар кураи Замин кадом минтақаҳои иқлимиро чудо мекунанд?*
2. *Минтақаҳои иқлими асосиро номбар кунед.*

3. Минтақаҳои иқлими гузарандаро номбар кунед.
4. Хусусияти минтақаҳои иқлими асосӣ ва гузарандаро шарҳ диҳед.
5. Аз рӯйи харита муайян кунед, ки минтақаи иқлими муътадил дар кадом материк аз ҳама масоҳати калонро ишғол кардааст.
6. Барои чӣ минтақаҳои иқлимӣ нисбати хатти экватор ба таъри мутаносиб ҷойгир шудаанд?

Худро бисанҷед:

1. Дар хоначаҳои ҳолӣ рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	мавзеи муайяни сатҳи Замин мебошад,
	нисбатан яхела аст
	ки дар он шароити иқлимӣ
	Минтақаи иқлимӣ

2. Ҷавоби дурустро иштихоб кунед.

Кадоме аз минтақаҳои иқлим дар сатҳи Замин масоҳати нисбатан зиёдро ишғол кардааст?

- А.** Муътадил
- Б.** Тропикӣ
- В.** Арктикӣ
- Г.** Субэкваторӣ

§ 10. ГИДРОСФЕРА.

УҚЁНУСИ ҶАҶОНӢ – ҚИСМИ АСОСИИ ГИДРОСФЕРА

Ба хотир меорем:

- Мафҳуми “гидросфера”-ро шарҳ диҳед.
- Кадом уқёнусҳоро медонед?
- Чиро Уқёнуси ҷаҳонӣ меноманд?

Симои нотакрори сайёраи моро ҷараёнҳои дар табақаи географӣ баамалоянда ташкил додаанд. Анбӯҳи обе, ки дар кишри Замин, сатҳи он ва атмосфера вучуд дорад, гидросфераро ташкил медиҳад. Гидросфера ин ҷамъи оби Замин мебошад, ки дар шакли саҳт, моеъ ва буғ вучуд дорад.

Дар таърихи ташаккули сайёраи Замин об нақши муҳим бозидааст. Қариб ҳамаи равандҳои дар сайёраи Замин баамалоянда бо иштироки об мегузаранд. Равандҳо аз ҳисоби Офтоб қувва мегиранд. Қисми зиёди энергияи Офтобро қабатҳои Замин фуру мебаранд, коркард мекунад ва ба дигар қабатҳо, хусусан гидросфера медиҳанд.

Бисёр одамон аз неъматҳои уқёнус истифода мебаранд. Барои нигоҳдории ҳаёт дар сайёраи Замин нақши уқёнус ниҳоят калон

аст. Барои дуруст фаҳмидани нақши укёнус хусусиятҳои табиати он: хосиятҳои об, чараёнҳо, алоқамандии укёнус бо атмосфера ва хушкиро доништан зарур аст.

Таркиби гидросфера

Нақши укёнус дар ҳаёти Замин. Аҳаммияти укёнусро барои сайёраи Замин тасаввур кардан душвор аст. Абрҳо, борон, барф, чашмаҳо, дарёҳо ва қўлҳо – ҳамаи ин қисмҳои укёнус мебошанд, ки муваққатан аз он чудо шудаанд. Оби укёнус яке аз пайвастагиҳои аҷибии химиявӣ ва моеи гаранбаҳои табиат мебошад. Он микдоробе, ки дар Замин мавҷуд аст, дигар дар ягон сайёраи Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) вучуд надорад.

Оби укёнус гармиро дар ҳудудҳои ниҳог дошта, ба атмосфера мефишад ва онро намнок мекунад, ки дар натиҷа, як қисми он ба хушкӣ дода мешавад. Аз ин хотир укёнусро идоракунандаи ҳарорат дар сайёраи Замин меноманд.

Укёнус доим таркиби газҳои атмосфераро ниҳог меорад. Оксиген, ки дар таркиби об ҳал шудааст, аз оксигени таркиби атмосфера ду маротиба зиёд аст. Қабатҳои болоии оби укёнус газҳои оксигенро аз ҳисоби обсабзҳои хурди обӣ – фитопланктонҳо дар натиҷаи фотосинтез мегирад. Ин оксигени ҳосилшуда ба қабатҳои поёнии атмосфера низ дохил мешавад. Дар наздикиҳои укёнус нафаскашии одам сабук ва бароҳат аст.

Укёнус газҳои карбонати зиёдании атмосфераро ҳал карда, онро барои ташаккули скелет, гӯшмоҳӣ ва рифҳои марҷонии организмҳои зиндаи худ истифода мебарад. Укёнус ба организмҳои зинда таъсири калон мерасонад. Дар обҳои он, назар ба хушкӣ

организмҳои қадима зиёдтар зиндагӣ мекунад. Оби уқёнус ба иқлим, хок, наботот ва ҳайвоноти хушкӣ таъсири калон мерасонад.

Ба шарофати кори бактерияҳо оби уқёнус то андозаи муайян тоза мешавад. Аз ин хотир, аксари партовҳои, ки дар хушкӣ ҳосил шудаанд, дар уқёнусҳо нест карда мешаванд. Омӯзиши уқёнус то андозае душвор аст. Беҳуда нест, ки олимони омӯзиши уқёнусҳо ба омӯзиши кайҳон баробар медонанд.

Обҳои Уқёнуси ҷаҳонӣ. Уқёнус нигоҳдорандаи асосии об дар рӯи Замин буда, аз замони қадим бо хусусиятҳои ғайриодии худ диққати олимониро ба худ ҷалб кардааст. Об ба тамоми қисматҳои Табақаи географӣ даромада, дар он ҷо қори муайянеро иҷро мекунад.

Об чӣ тавр дар сайёраи Замин пайдо шудааст? Барои чӣ оби уқёнусҳо шӯр аст? Ин савол то охир ҳалли худро наёфтааст, аммо олимони чунин тахмин мекунад, ки ҳангоми ба вуҷуд омадани литосфера об аз мантияи Замин ҷудо шудааст. Як қисми муайяни об аз кайҳон ба Замин омадааст.

Шӯрии оби уқёнусҳо – натиҷаи гузаштани равандҳои дурударози таърихии Замин мебошад. Ақидае, ки гӯё оби уқёнусҳо дарёҳо шӯр карда бошанд, беасос баромад. Таъсири дарёҳо фақат дар минтақаҳои наздирезишгоҳии уқёнусҳо мушоҳида кардан мумкин аст ва он ба шӯрии умумии оби уқёнус таъсир расонида наметавонад.

Ҳосияти оби уқёнус. Ҳосиятҳои асосии оби уқёнус шӯрӣ ва ҳарорати он аст. Оби шӯри уқёнус аз маҳлули бисёр элементҳои химиявӣ иборат мебошад. Дар он бисёр газҳо, моддаҳои минералӣ ва моддаҳои органикӣ ҳал шудаанд. Ҳангоми аз мантияи Замин ҷудо шудани оби уқёнус дар таркиби он аллакай баъзе намакҳо вуҷуд доштанд. Вобаста ба шӯрӣ, оби уқёнус хусусиятҳои махсус дорад, ба мисли: гармиғунҷоиш, ҳарорати пасти яхбандӣ ва ҳарорати баланди ҷӯшиш.

Шӯрии оби уқёнус аз таносуби миқдори боришоти атмосферӣ ва бухоршавӣ вобаста аст. Ин таносуб вобаста ба арзи географӣ тағйир меёбад. Дар ноҳияҳои назди экватор шӯрии об қариб ба 34% (34 промилле), назди тропикҳо – 36% , дар минтақаҳои муътадил ва наздиқутбӣ ба -34% баробар аст. Дар он минтақаҳои уқёнус, ки миқдори боришот аз бухоршавӣ зиёд аст, шӯрии об кам мебошад. Шӯрии оби уқёнус дар наздикии резидишгоҳи дарёҳо низ кам аст.

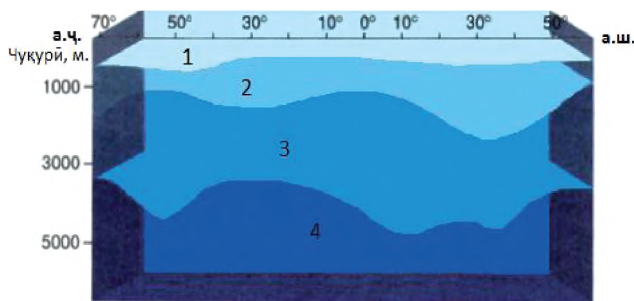
Маълум аст, ки оби укёнусҳо ба мисли хушкӣ аз таъсири нури Офтоб гарм мешавад. Аз сабаби он ки укёнус қисми зиёди сатҳи хушкиро ишғол кардааст, гармиро нисбат ба хушкӣ зиёдтар мегирад. Ҳарорати сатҳи об яхела нест ва дар арзҳои гуногуни Замин тағйир меёбад.

Тақсимооти ҳарорати оби укёнус вобаста ба ҷараёнҳои укёнусӣ, бодҳои доимӣ ва дар қисмҳои наздизоҳилӣ аз таъсири ҷоришавии обҳои нисбатан гарми хушкӣ тағйир меёбад. Ҳарорати миёнаи оби укёнус ба $+17,5\text{ }^{\circ}\text{C}$ баробар аст. Укёнуси аз ҷама гарм – Ором ($+19,4\text{ }^{\circ}\text{C}$) ва укёнуси аз ҷама хунук – Яхбастаи Шимолӣ ($-0,75\text{ }^{\circ}\text{C}$) ба ҳисоб мераванд.

Вобаста ба чуқурӣ низ ҳарорати оби укёнус тағйир меёбад. Баробари чуқур шудан ҳарорати оби укёнус хунук мешавад ва дар чуқуриҳои 3-4 ҳазор метр аз $+20$ то $0\text{ }^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил медиҳад.

Ях дар укёнус. Пайдошавии яхҳо дар укёнус аз ҳарорати оби он вобаста аст. Маълум аст, ки оби укёнус дар ҳарорати $-2\text{ }^{\circ}\text{C}$ ях мекунад. Оби укёнус дар минтақаҳои арктикӣ ва субарктикӣ, ки зимистони тӯлонӣ ва хунук доранд, ях мебандад. Яхбандии об дар баъзе баҳрҳои минтақаи муътадил низ мушоҳида мешавад. Дар оби укёнус яхбандиҳои яқсола ва бисёрсоларо фарқ мекунанд. Аз материки яхпӯши Антарктида ва ҷазираҳои Арктика бисёр яхҳо қанда шуда, дар оби укёнус шино мекунанд ва кӯҳҳои яхӣ шинокунанд – айсбергҳо ташкил медиҳанд. Айсбергҳо манбаи оби ширин мебошанд, ки дар укёнус шино мекунанд. Онҳо бо таъсири бодҳо ва ҷараёнҳои укёнусӣ роҳи дуру дарозро тай менамоянд. Айсбергҳои материки Антарктида ниҳоят қалон (то 150 км) дароз мешаванд. Айсбергҳо дар укёнус то арзҳои 30 – 40-ум шино карда метавонанд. Ҳангоми шино айсбергҳо оҳиста-оҳиста об мешаванд. Дарозии умри онҳо аз 4 то 10 солро ташкил медиҳанд. Айсбергҳо барои киштиҳо монеа ва хатар эҷод карда метавонанд.

Анбӯҳҳои об. Ҳаҷми қалони обе, ки дар қисмҳои муайяни укёнус пайдо мешаванд, анбӯҳҳои об номида мешаванд. Анбӯҳҳои об бо ҳарорат, шӯрӣ, зичӣ, шаффофӣ, мавҷудияти оксиген, олами органикӣ ва дигар хусусиятҳо фарқ мекунанд. Анбӯҳҳои об байни худ ва атмосфера алоқамандии зич доранд. Онҳо ба атмосфера гармӣ ва намӣ медиҳанд, гази карбонатро фуру бурда, гази оксиген хорич мекунанд. Укёнусшиносон яқчанд типҳои анбӯҳҳои обро ҷудо мекунанд (нигаред ба расми зер).

Анбуҳҳои оби уқёуси Атлантик (аз рӯи буриши меридианӣ - аз 70° а.ч. то 60° а.ш.): 1 – сатҳӣ; 2 – мобайнӣ; 3 – чуқуроба; 4 – қаъри

Цараёнҳои сатҳӣ дар Уқёуси ҷаҳонӣ. Яке аз хусусиятҳои оби уқёус мунтазам ҳаракат кардани он мебошад. Олимон чунин ҳаракатҳои оби уқёусро ҷудо мекунад: а) ҳаракатҳои сатҳӣ, ки онҳоро ҷараён меноманд; б) ҳаракатҳои мавҷмонанд (мавҷҳои дар натиҷаи таъсири бод ва мадду ҷазр баамалоянда); в) омехташавии амудии оби уқёус. Ҳаракати амудии оби уқёус аҳаммияти калон дорад: хангоми ба поён ҳаракат кардан, гази оксиген ба чуқуриҳои об дохил шуда, ҳаёти организмҳои зеробиоро таъмин мекунад. Хангоми ба боло ҳаракат кардани об бошад, моддаҳои органикӣ аз чуқуроба ба сатҳи об баромада, ҳаёти сатҳибиоро таъмин мекунад.

Цараёнҳои уқёусӣ ҳодисаҳои муҳташами табиӣ мебошанд. Дар онҳо ҳаҷми калони об ба мисли дарё доимо ба ҳазорҳо километр ҳаракат мекунад. Цараёнҳои уқёусӣ метавонанд васеъ шаванд, ҳаракати худро оҳиста ва босуръат кунанд, самти ҳаракати худро иваз кунанд ва ҳагто ба акиб гарданд. Цараёнҳои гарм дар қисмҳои ғарбии уқёусҳо ба самти кутбҳо ҳаракат карда, арзҳои наздикутбӣ заминро гарм мекунад ва дар шарк ба самти экватор дар шакли ҷараёнҳои хунук бармегарданд. Чӣ қадар об дар ин гардиш иштирок мекунад? Фақат як ҷараёни Голфстрим он миқдор обро ба гардиш мебарорад, ки аз ҳамаи дарёҳои Замин 50-70 маротиба зиёд аст. Дар уқёусҳо ҷараёнҳои зиёд вучуд доранд, ба мисли: пассатҳои шимолӣ, пассатҳои ҷанубӣ, ҷараёни бодҳои ғарбӣ, ҷараёни шимолӣ уқёуси Ором, Курошио, Перу ва ғайра (нигаред ба харита). Олимон сабабҳои пайдоиши ҷараёнҳои уқёусиро ба ҳаракати анбуҳҳои ҳавои атмосферӣ, бодҳои доимӣ, моилии тири меҳвари Замин хангоми даврзанӣ, релйефи қаъри уқёусҳо ва тарҳи материкҳо вобаста медеонанд.

Уқёнус ҳамчун муҳити зист. Уқёнус гахвораи ҳаёт дар Замин ба ҳисоб меравад. Ташаккули ҳаёт дар уқёнус симои тамоми сайёраи Заминро муайян мекунад. Дар ҳама ҷойи уқёнус ҳаёт вучуд дорад. Ҳатто дар чуқурии зиёда аз 11 ҳазор метр (новаи Мариана) ҳаётро пайдо кардан мумкин аст. Шароити зист дар уқёнус ҳангоми аз кутбҳо ба экватор ва аз сатҳи об ба қаъри он ҳаракат кардан тағйир меёбад. Аз ин хотир гуногунии ҳаёт дар уқёнусҳо хеле аён аст.

Инкишофи ҳаёт дар уқёнус боиси тағйирёбии хусусиятҳо (шӯрӣ, мавҷудияти газҳо)-и анбӯҳҳои об гаштааст. Паҳншавии обсабзҳо дар уқёнус, ки ҳангоми фотосинтез гази оксиген хориҷ мекунанд, сабаби он гашт, ки миқдори ин газ дар об зиёд гардад. Гази оксиген аз об ба атмосфера хориҷ гардид ва таркиби онро дигар кард. Ин дар навбати худ ба он сабаб гашт, ки организмҳои зинда аз об ба хушкӣ бароянд. Ҳамаи организмҳои уқёнус як навъ муттаҳидиро ба вучуд меоранд, ки дар он ҳар як рустанӣ ва ҳайвон бо ҳам алоқаманд мебошанд.

Дар уқёнус, ба мисли хушкӣ, намудҳои гуногуни рустанӣ ва ҳайвонот мавҷуданд. Андозаи онҳо аз микроорганизмҳои хурде, ки бо чашми одӣ дида намешаванд, то намояндагони организмҳои зинда, ки дарозиашон даҳҳо метрро ташкил медиҳанд, иборат аст.

Хулоса:

- *Гидросфера ин ҷамъи оби Замин мебошад, ки дар шакли сахт, моеъ ва буг вучуд дорад.*
- *Қариб ҳамаи равандҳои дар сайёраи Замин баамалоянда бо шишироки об мегузаранд.*
- *Бисёр одамон аз неъматҳои уқёнус истифода мебаранд. Барои нигоҳдорӣ ҳаёт дар сайёраи Замин нақши уқёнус ниҳоят калон аст.*
- *Он миқдор обе, ки дар Замин мавҷуд аст, дигар дар ягон сайёраи Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) вучуд надорад.*
- *Об дар рӯйи Замин аз мантия ҷудо шудааст ва як қисми муайяни об аз кайҳон ба Замин омадааст.*
- *Хуссиятҳои асосии оби уқёнус шӯрӣ ва ҳарорати он аст.*
- *Пайдошавии яхҳо дар уқёнус аз ҳарорати оби он вобаста аст.*
- *Яке аз хусусиятҳои оби уқёнус мунтазам ҳаракат кардани он мебошад.*
- *Дар уқёнус, ба мисли хушкӣ, намудҳои гуногуни рустанӣ ва ҳайвонот мавҷуданд.*

Савол ва супориш:

1. *Уқёнуси ҷаҳонӣ чист?*
2. *Якчанд мисол бигӯед, ки нақши сбро барои ҳаёти Замин исбот кунанд.*

3. Уқёнусро бо кадом мақсад меомӯзанд?
4. Аз рӯйи харита фарқи ҳарсрати оби уқёнусҳоро дар нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ муайян кунед.
5. Обҳои сатҳӣ уқёнус аз обҳои ҷаъри уқёнус чӣ фарқ доранд?
6. Дар кадом минтақаҳои Уқёнуси ҷаҳонӣ яхҳо ҳосил мешаванд ва аҳаммияти онҳо аз чӣ иборат аст?
7. Сабаби пайдоиши ҷараёнҳои сатҳӣ уқёнусӣ дар чист?
8. Нақши олами органикии уқёнусро барои табиат ва ҳаёти одамон шарҳ диҳед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Нақши уқёнус барои ҳаёти Замин чунин аст:

ҳа	не	3/4 ҳиссаи сатҳӣ заминро ташкил медиҳад
ҳа	не	Оби зиёд барои сайёраи Замин хатарнок аст
ҳа	не	Об яке аз муъҷизаҳои рӯйи Замин аст
ҳа	не	Ҳамаи обҳои дигари сайёра қисмҳои уқёнусанд
ҳа	не	Инсоният тамоми маводди рӯзгорашро аз уқёнус мегирад
ҳа	не	Уқёнус намегузорад, ки замин зуд гарму хунук шавад

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҳаҷми калони обе, ки дар қисмҳои муайяни уқёнус пайдо мешавад, чӣ номида мешавад?

- А. Шӯрии об
- Б. Анбӯҳи об
- В. Айсберг
- Г. Ҷараёни об

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Шароити зист дар уқёнус ҳангоми аз кутбҳо ба _____ ва аз сатҳӣ об ба _____ он ҳаракат кардан тағйир меёбад.

§ 11. МИНТАҚАҲО (ЗОНАҲО)-И ТАБИИИ КУРАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- Табақаи географӣ чист?
- Дар рӯйи Замин кадом минтақаҳои иқлимиро ҷудо мекунанд?
- Чаро дар рӯйи Замин шароити табиӣ якхела нест?

1. Минтақаҳои географӣ ва зонаҳои табиӣ. Аз рӯйи намӣ ва гармии Офтоб, ки сатҳӣ Замин мегирад, на фақат минтақаҳои иқлимӣ, балки комплексҳои табиӣи гуногунро ҷудо мекунанд. Минтақаҳои аз ҳама калони Табақаи географӣ – минтақаҳои географӣ мебошанд. Номи онҳо бо номи минтақаҳои иқлимӣ

мувофиқ меояд, зеро манзараи комплексҳои табииро шароити иқлимӣ муайян мекунад. Онҳо ба таври арзӣ аз экватор ба қутбҳо паҳн шуда, якдигарро дар хушкӣ ва об иваз мекунанд ва дар ҳар ду ҷимқура такрор мешаванд. Минтақаҳои географӣ бо иқлим, ҳок, олами наботот ва ҳайвонот фарқ мекунанд. Минтақаҳои географӣ дар укёнусҳо аз рӯйи анбӯҳҳои ҳаво, ҳосият ва гардиши оби укёнус муайян карда мешаванд. Дар ҳар як минтақаи географӣ маҷмӯи зонаҳои табиӣ ташаккул меёбад.

Зонаи табиӣ – ҳудуди муайяност, ки аз рӯйи ҳарорат, намнокӣ, ҳок, олами наботот ва ҳайвонот монанд мебошад.

Номи зонаҳои табиӣ аз рӯйи аломати асосии он – рустанӣҳо дода мешавад. Сабаби асосии дар дохили як минтақаи географӣ ҷойгир шудани якчанд зонаи табиӣ – таносуби гуногуни гармӣ ва намӣ мебошад.

2. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои экваторӣ ва субэкваторӣ. Бешаҳои ҳамешасабзи экваторӣ дар ҳокҳои камҳосили сурхи зардҷатоб ва ҳарорати баланду боришоти зиёди солона ташаккул ёфтааст. Ин ҷангалҳо аз ҷиҳати сернамудӣ яке аз бойтарин ҷангалҳои сайёраи Замин ба ҳисоб мераванд. Барои онҳо рустанӣҳои зич, якчанд қабат рӯйидани рустанӣҳо ва дарахтони

Бешаҳои намноки экваторӣ

қадашон рост ҳос аст. Дар ин ҷо даҳҳо ҳазор намуди рустанӣҳо, аз ҷумла дарахти нахл, дарахтони ҷӯбашон пурқимат, сараҳшаклҳои дарахтмонанд мерӯянд. Ҳайвонот ба ҳаёти болои дарахтон мутобик шудаанд, парандагон хеле зиёданд.

Саваннаҳо ва ҷангалҳои камдарахт дар минтақаҳои географии субэкваторӣ ва тропикӣ паҳн гаштаанд. *Саваннаҳо* – ин ҳамвориҳои сералафи кушод бо дарахтони тоқа ва чакалакҳо мебошад. Дар мавсими камбориш алафҳо зард мешаванд ва барги дарахтон мерезанд. Баъзе дарахтон дар ин мавсим обро дар пояи худ захира мекунанд. Дар саваннаҳо ҳайвонҳои сумдори алафхӯр хеле зиёданд (ғизолҳо, говмешҳо), ки дар ҷустуҷӯи хӯрок масофаи зиёдро тай мекунанд. Ҳайвонҳои дарранда низ ин ҷо зиёданд.

Дарахти баобоби африқоӣ 20 метр баландӣ дошта, пояиш чунон гафс аст, ки агар 20 нафар одам даст ба даст гиранд, атрофи онро мепечонанд. Баобаб дар танаи худ 120 000 л. обро захира мекунад ва аз ин хотир хангоми сӯхторҳо қариб ки осеб намебинад. Душмани ин дарахтон филҳо мебошанд, зеро решаҳои сароб ва чӯби баобабро дӯст медоранд.

3. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии тропикӣ ва субтропикӣ. Дар минтақаҳои шарқии наздиқӯнусии тропикҳо ҷангалҳо ташаккул ёфтаанд. Дар минтақаҳои марказӣ ва соҳилҳои ғарбии материкҳо, ки таъсири қараёнҳои зиёд аст, биёбонҳо ва нимбиёбонҳо ташаккул ёфтаанд.

Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои тропикӣ дар минтақаҳои тропикӣ масоҳати калонро ишғол мекунад. Ин зонаҳои табиӣ аз ҳама хушки кураи Замин ба ҳисоб рафта, аз ҷиҳати мавҷудияти рустаниҳо ва ҳайвонот камбағал мебошанд. Рустаниҳо ба шароити норасоии об мутобиқ шудаанд. Дар баъзеи онҳо решаи дароз инкишоф меёбад, ки аз чуқурии зиёд обро меҷаббад. Баъзеашон обро дар пояи худ захира мекунанд, масалан рустании уд (алоэ). Баргҳои баъзе аз рустаниҳои биёбонӣ хурд шуда, ба хор табдил меёбанд, масалан гули ханҷарӣ (кактус). Ҳайвонҳои биёбон метавонанд муддати зиёд бе об тоқат намоянд (шутурҳо), масофаи зиёдро тай намоянд (ғизолҳо) ва ё ҳаёти шабона гузаронанд (морҳо, калтакалосҳо ва хояндаҳо). Хоки нимбиёбонҳо тираҳок ва хоки биёбонҳо сангҷадор ё регзор аст.

Биёбон – мавзеест, ки иқлими хушки бебории ва рустаниҳои ниҳоят кам дорад.

4. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии муътадил. Ба биёбонҳо ва нимбиёбонҳои минтақаҳои муътадил тобистони гарми хушк ва зимистони камбарфи хушк хос аст. Наботот ва ҳайвоноти кам дорад. Зонаи *дашт* қисми хеле калони минтақаи муътадилро ишғол кардааст. Дар хокҳои дорчинӣ ва сиёҳхоки дашт рустаниҳои гуногуни хӯшадор мерӯянд. Даштҳо мунтазам ба *бешадашт* табдил меёбанд. Дар хокҳои хокистарранги зонаи бешадашт ҳар ҷо-ҳар ҷо дарахтони санавбар ва тӯс мерӯянд. Дар дашт ва бешадаштҳо бисёр намуди хояндагон зиндагӣ мекунанд, ки хӯроки асосии ҳайвонҳои дарранда мебошанд.

Қисми калони минтакаи муътадилро *зонаи бешаҳо* ишғол кардаанд, ки бо чараёнҳои мавсимии худ фарқ мекунанд. Дар ин ҷо дарахтони паҳнбарг, омехта ва сӯзанбарг мерӯянд. Дар қисми ҷанубии минтакаи муътадил дар шароити иқлими баҳрӣ ва континенталии муътадил *бешаҳои омехта ва паҳнбарг* ташаккул ёфтаанд. Дар қисми шимолии минтакаи муътадил тайга паҳн гаштааст. Дар ин ҷо дарахтони сӯзанбарги коч, санавбар, сарв, дарахти чалғӯза ва сарвиноз мерӯянд.

Биёбон

5. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии субарктикӣ ва субантарктикӣ. Дар минтакаи субарктикӣ зонаҳои табиӣ *тундра* ва *бешатундра* ҷойгир шудаанд. Дар шароити зимистони қаҳратун ва тобистони кӯтоҳи салқини ин ҷой наботот ва ҳайвонот кам дучор мешаванд.

Бешатундра зонаи аз тайга ба тундра гузаранда мебошад. Дар ин зона, байни водии дарёҳо бешаҳо дар китъаҳои алоҳида мерӯянд. Дар тундра гулсангҳо, ғеша ва гулҳои қутбӣ (бунафша, хаш-хаш) месабзанд. Хоки тундра торфии ботлоқӣ буда, моддаҳои пӯсидааш кам аст.

Ҳайвоноти тундра барои дар шароити саҳт зиндагӣ кардан пашми ғафси аз хунукӣ муҳофизаткунанда ва ранги сафеди аз душманон ҳифзкунанда доранд. Дар зери пӯшташон қабати ғафси равған захира мекунанд, ки аз хунукӣ онҳоро ҳифз мекунад.

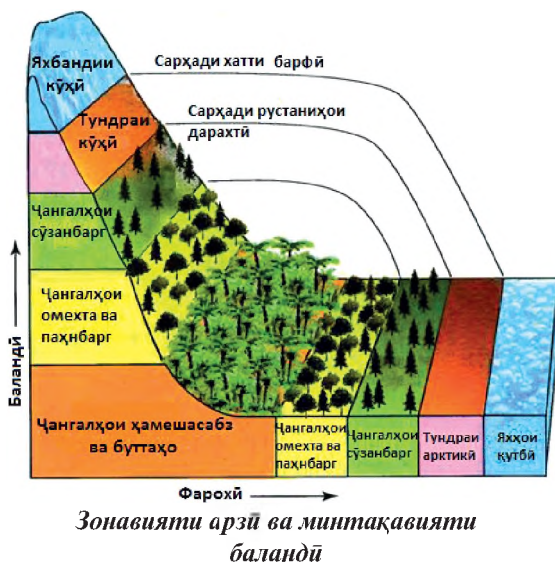

Биёбонҳои арктикӣ

6. Зонаҳои табиӣ минтақаҳои географии арктикӣ ва антарктикӣ. Дар минтақаҳои географии арктикӣ ва антарктикӣ *биёбонҳои арктикӣ ва антарктикӣ* ҳукм-фармоянд. Дар шароити хунукии доимӣ биёбонҳои яхӣ ташаккул ёфтаанд.

Олами рустаниҳои ин ҷо ниҳоят камбағал аст. Дар баъзе ҷойҳо гулсангҳо ва ушнаҳо дучор мешаванду халос. Аз ҳайвонот рӯбоҳи қутбӣ, гурги қутбӣ, хирси

сафед, морж, тулен ва парандаҳои обӣ зиндагӣ мекунад. Дар Антарктика парандаҳои аҷиб – пингвинҳо зиндагӣ мекунад, ки қобилияти парвози худро гум кардаанд.

7. Минтақаҳои баландӣ. Дар кӯҳҳо, дар баробари тағйирёбии иқлим ивазшавии комплексҳои табиӣ аз домана то қуллаи кӯҳ мушоҳида мешавад (нигаред ба расм). Ин гуна қонуният ивазшавии минтақаҳои рустаниҳоро *минтақаҳои баландӣ* меноманд. Пайдарҳамии ивазшавии минтақаҳои наботот дар кӯҳҳо ба мисли ивазшавии

зонаҳои табиӣ дар ҳамворихо ҳангоми аз экватор ба қутбҳо ҳаракат кардан ба амал меоянд. Минтақаи баландии аввалини рустаниҳо ҳамеша ба зонаи табиӣ, ки дар доманаи кӯҳ ҷойгир аст, мувофиқ меояд.

Минтақаи баландиро ба таври одӣ дар кӯҳҳои арзҳои шимолӣ, масалан, дар кӯҳҳои Урали Қутбӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Рустаниҳои тундрагӣ дар доманаи кӯҳ дар баландии 200-500 м бо минтақаи сангреза ва болотар – минтақаи яхбандии доимӣ иваз мешаванд. Агар системаи кӯҳӣ дар минтақаи беша ҷойгир бошад, пас минтақаи поёнии он беша ба ҳисоб меравад.

Хулоса:

- *Ивазшавии зонаҳои табиӣ аз рӯйи арзи географӣ нишонаи зонавияти географӣ мебошад.*
- *Сабоби асосии таҷаллуҳои зонаҳои табиӣ – таъносиби ғуноғуни гармӣ ва намӣ аст.*
- *Номи зонаҳои табиӣро аз рӯйи аломати фарқкунандаи асосии он – рустаниҳо медиҳанд.*
- *Қонуният ивазшавии комплексҳои табиӣро дар кӯҳҳо минтақаҳои баландӣ меноманд.*

Савол ва супориш:

1. Зонаи табиӣ чист?
2. Кадом омилҳои табиӣ барои ташиққули зонаҳои табиӣ мусоидат мекунад?
3. Зонаҳои табиӣ минтақаи муътадил чӣ хусусият доранд?
4. Тоҷикистон дар кадом зонаи табиӣ ҷойгир шудааст?
5. Минтақавияти баландӣ бо чӣ алоқаманд аст?
6. Дар кадом қўҳҳо минтақаҳои баландӣ зиёданд: қўҳҳои Урал ё Ҳимолой?
7. Аз рӯйи харита муайян кунед, ки зонаҳои табиӣ дар кадом материк аз Ҳама зиёд ва дар кадомаш аз Ҳама кам ҷойгир шудаанд.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Зонаи табиӣ чист?	А. Худуди аз рӯйи ҳарорат, намӣ, хок, наботот ва ҳайвонот монанд;
	Б. Қаламраве, ки олами ҳайвоноти яххела дорад;
	В. Минтақае, ки дар он олами наботот яххела аст;
	Г. Ин ҳамон минтақаҳои иқлимӣ мебошанд.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои тропикӣ дар минтақаҳои географии тропикӣ ҷойгир шуда, минтақаи аз Ҳама _____ кураи Замин ба ҳисоб мераванд.

§ 12. АҲОЛИИ КУРАИ ЗАМИН. ХАЛҚҲО ВА НАҶОДҲО

Ба хотир меорем:

- Кадом хусусиятҳои аҳолиро медонед?
- Халқҳои калони рӯйи Заминро номбар кунед.
- Дар бораи аҳолии маҳалли зисти худ нақл кунед.

Шумораи аҳоли Дар сайёраи мо одамон хеле зиёданд. Дар замонҳои пеш чунин набуд. Муддати дуру дароз шумораи аҳолии сайёраи Замин ҳамагӣ якчанд миллионро ташкил меод. Ҳоло чунин миқдори аҳоли танҳо дар як давлат зиндагӣ мекунад. Аз асри XIX сар карда, шумораи аҳолии кураи Замин якбора афзуд. Ин ба беҳтар шудани тиб ва шароити зиндагии аҳоли вобаста аст.

Ҳоло дар рӯйи Замин зиёда аз 7,5 млрд одам зиндагӣ мекунад. Ин миқдори хеле зиёд аст. Тасаввур кунед, агар ҳамаи одамони

сайёраи Замин даст ба даст гирифта, дар экватори Замин истанд, занҷири одамон 100 маротиба кураи Замиро мепечонад.

Чойгиршавии аҳолии дар сайёраи Замин. Аҳолии дар сатҳи Замин нобаробар чойгир шудааст. Дар баъзе минтақаҳо аҳолии зиҷ чойгир шуда, баъзе минтақаҳои дигар тамоман аҳолии надоранд. Масалан, дар қуллаи вулкони Попокатепетл ҳеҷ кас зиндагӣ намекунад ва ҳеҷ гоҳ зиндагӣ ҳам намекард. Одамон барои зиндагӣ ҳамеша чойҳои мувофиқро интихоб мекунанд. Аксари одамони сайёра дар чойҳое зиндагӣ мекунанд, ки об, хоки серҳосил, иқлими муътадил ва релефи ҳамвор мавҷуд аст.

Минтақаи аз ҳама сараҳолии сайёра Осиёи Шарқӣ ва Ҷанубӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин минтақа қариб нисфи аҳолии сайёраи Замин зиндагӣ мекунанд. Дар ин ҷо чунин давлатҳои сараҳолии ба мисли: Чин, Ҳиндустон, Ҷопон ва ғайра чойгир шудаанд, ки дар шароити иқлими гарму намнок одамон аз замонҳои қадим ба заминдорӣ, парвариши шолӣ, гандум машғул буданд. Онҳо дар давоми сол якҷанд ҳосил мегирифтанд. Минтақаи дигари сараҳолии кураи Замин – Аврупо ва баъзе ноҳияҳои Амрикои Шимолӣ ба ҳисоб мераванд.

***Нажд** – гурӯҳи калони одамонест, ки дар натиҷаи таърихи дурударози инкишофи инсоният ташаккул ёфта, дорои аломатҳои хосси беруна мебошанд ва ин аломатҳо аз насл ба насл мегузаранд.*

Наждҳои одамон. Ҳамаи одамон аз рӯйи шакл фарқ мекунанд. Дар сайёраи Замин ду одами якхеларо ёфтани душвор ва ҳатто ғайриимкон аст. Дар ин маврид сухан танҳо дар бораи сохти берунии одамон намеравад. Бинобар ин, аз замонҳои пеш одамонро ба *наждҳо* чудо мекунанд.

Нажди зангӣ

Нажди муғулӣ

Нажди аврупоӣ

Намоёндагони наждҳо

Аломатҳои *фардӣ* ва *наҷодиро* фарқ кардан лозим аст. Ба аломатҳои фардӣ тарҳи рӯй, ранги мӯй ва чашм дохил мешаванд, ки аз волидон ба фарзанд мегузаранд. Ба аломатҳои наҷодӣ ранги пӯст, сохти скелет, инчунин тарҳи рӯй дохил мешаванд. Фарқи ин аломатҳо дар он аст, ки аломатҳои фардӣ на ҳамавақт аз волидон ба фарзанд мегузаранд. Одамони зиёде ҳастанд, ки ба падару модари худ монанд нестанд. Аломатҳои наҷодӣ ҳатман аз насл ба насл мегузаранд.

Аз замонҳои қадим сабабҳои пайдо шудани аломатҳои наҷодӣ диққати одамонро ба худ ҷалб мекард. Ҳанӯз дар Юнони қадим ривоятҳои буданд, ки сабабҳои пайдоиши наҷодхоро шарҳ медоданд. Дар замони ҳозира сабаби пайдо шудани аломатҳои наҷодиро дар таъсири шароити табиӣ муҳити зисти одамон, хусусан иқлим мебинанд. Масалан, одамон, ки дар иқлими гарм зиндагӣ мекарданд, аввал пӯсташон ранги гандумгун, баъд қаҳваранг ва оҳиста-оҳиста сиёҳ мешаванд. Барои чӣ? Барои он ки пӯсти сиёҳ одамро аз гармии Офтоб хуб муҳофизат мекунад. Мӯйи чингилаи сокинони таҳҷойии материки Африко онҳоро аз офтобзанӣ нигоҳ медорад. Лабони гафс ва бинии паҳни онҳо чараёнҳои бухоршавӣ ва хунуккунии организмро осон мегардонад. Бинобар ин, одамон, ки чунин аломатҳои наҷодӣ доранд, дар иқлими гарм нисбат ба одамони сафедпӯст хурро хуб хис мекунанд.

Сокинони Аврупо, ки дар иқлими хунук зиндагӣ мекунанд, баръакс аз Офтоб танқисӣ мекашиданд. Аз ин лиҳоз дар ин ҷо одамон, ки ранги пӯсташон сафед буд, афзалият доштанд. Барои аз хунукӣ муҳофизат кардан, дар мардҳои аврупоӣ риши гафси дабдабанок мебаромад, ки ин хусусият дар сокинони Африко қариб дида намешавад.

Чун қойида се наҷоди асосиро ҷудо мекунанд: *аврупоидҳо*, *муғулоидҳо* ва наҷоди *экваторӣ (зангиҳо)*. Баъзе олимон наҷоди калони чорум – австралиягӣҳоро ҷудо мекунанд, ки ба он сокинони муқимии Австралия ва папуасҳои Гвинея Нав дохил мешаванд.

Пайдоиши наҷодҳои асосиро ба шароити махсуси ҳаётӣ вобаста медонанд. Аврупоидҳо – ин сокинони Аврупо, зангиҳо – сокинони Африко ва муғулоидҳо сокинони Осиё мебошанд. Аммо дар ҳазорсолаи охир ин манзара вайрон шуд. Намояндагони наҷоди аврупоӣ қариб тамоми аҳолии таҳҷойии Амрико ва

Австралияро нест карда, чойи онҳоро гирифтанд. Аврупоиҳо гуломони африқоиро барои кор дар заминҳои қорам ба Амрико бурданд. Дар натиҷа наҷоди занги аз рӯи шумора дар Амрико чойи дуҷумро ишғол кард. Тараққиёти тамаддун мунтазам таъсири шароити табириро ба одам суфт кард. Дар замони мо материк ё давлати қалоне нест, ки дар он намоёндагони ҳамаи наҷодҳоро дучор наоем.

Халқҳои қураи Замин. Инсониятро на фақат ба наҷодҳо ҷудо мекунад. Ҳар як наҷод метавонад аз даҳҳо халқҳои гуногун иборат бошад. Халқҳо дорои забон, маданият, урфу одат ва ҳудуди муайяни зист мебошанд. Ҳисоб қардан душвор аст, ки дар рӯи Замин чанд халқият зиндагӣ мекунад, аммо тахмин мекунад, ки шумораи халқҳои рӯи Замин ба якчанд ҳазор баробар аст. Ҳар як халқ аз миллионҳо, даҳҳо миллион ва ҳатто садҳо миллион нафар одам иборат мебошанд. Вале дар рӯи Замин баъзе халқҳои хастанд, ки шумораи онҳо хеле кам мондааст, онҳо ҳамагӣ садҳо ва ҳатто даҳҳо нафарро ташкил медиҳанд.

Аслан ҳар як халқ забони гуфтугӯии худро дорад, аммо баъзан истисноист. Масалан, бо забони англисӣ на фақат англисҳо гап мезананд. Бо забони испанӣ тахминан 50 млн испаниҳо ва зиёда аз 400 млн соқинони давлатҳои қитъаи Амрико гап мезананд. Ҳамин тариқ, халқҳоро на фақат аз рӯи забон фарқ қардан мумкин аст.

Барои халқҳои ҷаҳон тарзи зиндагӣ низ аҳамияти муҳим дорад. Урфу одат, расму таомул, касбу ҳунарҳои анъанавӣ, мусиқӣ ва рақс – маданияти халқҳоро ифода мекунад. Халқҳо, инчунин аз рӯи эътиқоди динӣ фарқ мекунад.

Динҳо. Дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар дунё динҳои зиёд пайдо шудаанд. Баъзе динҳо ба таври васеъ паҳн шудаанд, баъзеи дигарашон шумораи қами пайравон доранд. Дар рӯи замин ягон дине нест, ки одамонро золимию бераҳмӣ, тарсӯй, ҳасисӣ ва дурӯғгӯйиро омӯзонад. Баръақс, ҳамаи динҳо одамонро ба бовиҷдонӣ, боадолатӣ ва меҳнатдӯстӣ даъват мекунад.

Ҳамин тариқ, дар рӯи олам динҳои зиёд вучуд доранд. Динҳои паҳншудатарин се то мебошанд: насрония (масеҳият), буддоия ва ислом. Аксари диндорони сайёра худро ба яке аз ин се дин мансуб медонанд. Ин се дин динҳои ҷаҳонӣ ба ҳисоб мераванд.

Хулоса:

- Аҳолии кураи Замин дар садсолаи охир босуръат афзуд ва шумораи он ҳоло зиёда аз 7,5 млрд нафарро ташкил медиҳад.
- Инсоният дар тамоми сайёра сокин шудааст, вале аксари одамон дар минтақаҳои барои зиндагӣ мувофиқ ҷой гирифтаанд (соҳили баҳрҳо, ҳамвориҳо, назди дарёҳо ва ғайра).
- Дар минтақаҳои наздиқутбӣ, биёбонҳо ва баландкӯҳ аҳоли кам ҷойгир шудааст.
- Инсониятро ба се наҷоди асосӣ ҷудо мекунанд: аърупоӣ, муғул ва зангӣ.
- Ҳар як наҷод аз халқу миллатҳои зиёд иборат аст.
- Қисми асосии аҳолии ҷаҳон се динро мепарастанд: насрония (масеҳият), буддоия ва ислом.

Савол ва супориш:

1. Шумораи аҳолии сайёраи Замин чӣ миқдор аст?
2. Минтақаҳои сараҳолии кураи Замин дар кучо ҷойгир шудаанд?
3. Наҷодҳои асосиро номбар кунед ва хусусияти онҳоро шарҳ диҳед.
4. Кадом минтақаҳои кураи Замин камаҳоли ба ҳисоб мераванд? Барои чӣ?
5. Кадом динҳо дар дунё аз ҷама паҳншударин ба ҳисоб мераванд?
6. аз харита давлатҳоро ёбед, ки бо забонҳои англисӣ, испанӣ, русӣ ва чинӣ гап мезананд.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шумораи аҳолии кураи Заминро муайян кунед:

А. 5 млрд нафар; Б. 5,5 млрд нафар; В. 6 млрд нафар; Г. 7,5 млрд нафар.

2. Ҷавобҳои “ҳа” ё “не”-ро интихоб кунед.

Минтақаҳои асосии ҷойгиршавии аҳолии рӯи Заминро дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Осиёи Шарқӣ
ҳа	не	Осиёи Ҷанубӣ
ҳа	не	Австралия ва Укёнусия (Океания)
ҳа	не	Қисмҳои шимолии Африқо
ҳа	не	Аврупо ва баъзе ноҳияҳои Амрикои Шимолӣ

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Наҷод – гурӯҳи калони одамонест, ки дар натиҷаи таърихи дурударози инкишофи инсоният ташаккул ёфта, дорои _____ хосси беруна мебошанд.

ФАСЛИ II. ТАВСИФИ МИНТАҚАВИИ КУРАИ ЗАМИН

БОБИ 2. ТАВСИФИ УҚЁНУСҲО

Обҳои кураи Замиро ба 4 уқёнуси ҷудо мекунанд: уқёноси Ором, уқёноси Атлантик, уқёноси Ҳинд ва уқёноси Яхбастаи Шимолӣ. Уқёнуҳо аз рӯи хусусиятҳои мавқеи географӣ, табиат ва аҳамияташон барои табиату инсон аз ҳам фарқ мекунанд. Ҳамаи уқёнуҳо бо ҳам пайвастанд ва дар якҷоягӣ *Уқёноси ҷаҳониро* ташкил медиҳанд.

Уқёноси ҷаҳонӣ

§ 13. УҚЁНУСИ ОРОМ

Ба хотир меорем:

- ♦ *Қадам уқёнуҳоро медонед?*
- ♦ *Қири замини уқёнуӣ аз материкӣ чӣ фарқ дорад?*
- ♦ *Сиклонҳо ва антисиклонҳо аз ҳам чӣ фарқ доранд?*

Уқёноси Ором аз қитъаи Аврупо хеле дур аст, вале маҳз аврупоӣҳо номи онро гузоштаанд. Соли 1520 хангоми саёҳати давриоламӣ баҳрнаварди португалӣ Фернан Магеллан номи уқёноси Оромро гузоштааст. Магеллан аз байни аврупоӣҳо аввалин шуда материкҳои Амрикои Ҷанубиро давр зада

гузашт ва ба фазои калони обӣ дохил шуд. Баъд аз чанд вақти шино кардан ӯ фаҳмид, ки ба уқёнуси нав даромадааст. Аз сабаби он ки дар вақти гузаштани уқёнус обу ҳавои хуб онҳоро ҳамроҳӣ кард, Магеллан номи онро Ором гузошт.

Мавқеи географӣ. Уқёнуси Оромро инчунин уқёнуси Бузург меноманд, зеро дар сайёраи Замин уқёнуси калонтарин ба ҳисоб меравад. Ҳудуди ишғолкардаи уқёнуси Ором баробари ҳудуди ҳамаи се уқёнуси дигар аст. Масоҳати он ба 178,6 млн км² баробар аст, ки аз масоҳати якҷояи ҳамаи материкҳо зиёдтар мебошад.

Сарҳади шимолии уқёнуси Ором шартан аз гулугоҳи Беринг, дар ҷануб аз сохилҳои шарқии Австралия то сохилҳои Антарктида тӯл мекашад. Сарҳад дар ин ҷо шартан аз рӯйи меридианҳо кашида шудааст. Дар уқёнуси Ором қариб ҳамаи минтақаҳои географӣ, ғайр аз минтақаи антарктикӣ вучуд доранд. Дар қисмҳои марказии уқёнус минтақаи экваторӣ ҷой гирифтааст ва экватор уқёнусро ба ду ҳиссаи баробар ҷудо кардааст.

Уқёнуси Ором сохилҳои материкҳои Авруосиё, Австралия, Амрикои Шимолӣ ва Ҷанубиро мешӯяд. Гарчанде ки материкҳо ва давлатҳо аз ҳамдигар дар масофаи якҷанд ҳазор километр дур ҷойгир бошанд ҳам, обҳои уқёнуси Ором онҳоро бо ҳам мепайвандад. Зеро ба воситаи оби уқёнус роҳҳои муҳимми баҳрӣ мегузаранд, ки давлатҳои Осие, Амрико ва Австралияро васл мекунанд.

Таърихи кашфиёт ва азхудкунии уқёнус. Дар соли 1513 истилоғари испанӣ Васко Нунес де Балбоа ба ғарб ҳаракат кард ва аз аврупоён аввалин шуда, қитъаи Амрикоро гузашт ва ба сохилҳои обҳои фароҳи номаълум расид. Азбаски ин обҳо аз ҷойи мушоҳида ҷанубтар ҷойгир шуда буд, номи баҳри Ҷанубиро гирифт. Баъд аз 7 сол Ф. Магеллан ба ин обҳо номи уқёнуси Оромро гузошт.

Баҳрнаварди англис Ҷеймс Кук солҳои 1768-1771 дар уқёнуси Ором бисёр ҷазираҳоро кашф кард, аз ҷумла ҷазираҳои Гавай ва Рифи Калони Саддӣ. Дар аввалҳои солҳои 1930 киштии илмӣ-тадқиқотии англисҳо – “Дискавери II” чуқуриҳои қисми ҷанубии уқёнусро андоза карда, дар қаъри уқёнус қаторкӯҳи зеробиро кашф кард. Омӯзиши релјефи қаъри уқёнусро идома дода, киштии шӯравии “Витяз” соли 1957 ҷойи аз ҳама чуқури Уқёнуси Ҷанубӣ – ноҳаи Марианаро кашф кард.

Релйефи қаър. Дар қаъри укёнуси Ором қаторкӯҳҳои калон, ҳамвориҳо, баландиҳо ва пастҳои зиёд мавҷуданд. Ин гуногуннамудии шаклҳои релйефи қаъри укёнус ба хусусиятҳои сохти қишри замин саҳт вобастагӣ дорад.

Зери оби укёнус қишри замини укёнусӣ дошта, бисёртар аз релйефи мавҷмонанди теппадор иборат аст. Аммо дар зери оби укёнус қаторкӯҳҳои зиёд, аз ҷумла кӯҳҳои вулкони хеле зиёданд. Дар байни онҳо қаторкӯҳи байниукёнусӣ аз ду қисм иборат аст: Ҷануби укёнуси Ором ва Шарқи укёнуси Ором. Дарозии умумии ин ду қисм ба 11500 км ва паҳноии он дар баъзе ҷойҳо ба 850 км баробар аст.

Релйефи қаъри укёнуси Ором дар назди материки Авруосиё ва Австралия хеле гуногун аст. Ин ҷо силсилачазираҳои дарозтарин ва новаҳои чуқуртарини сайёра ҷойгир шудаанд. Ҷойи чуқуртарини укёнуси Ором ва Укёнуси ҷаҳонӣ – ноаи Мариана (11022м) дар ҳамин минтақа ҷойгир шудааст.

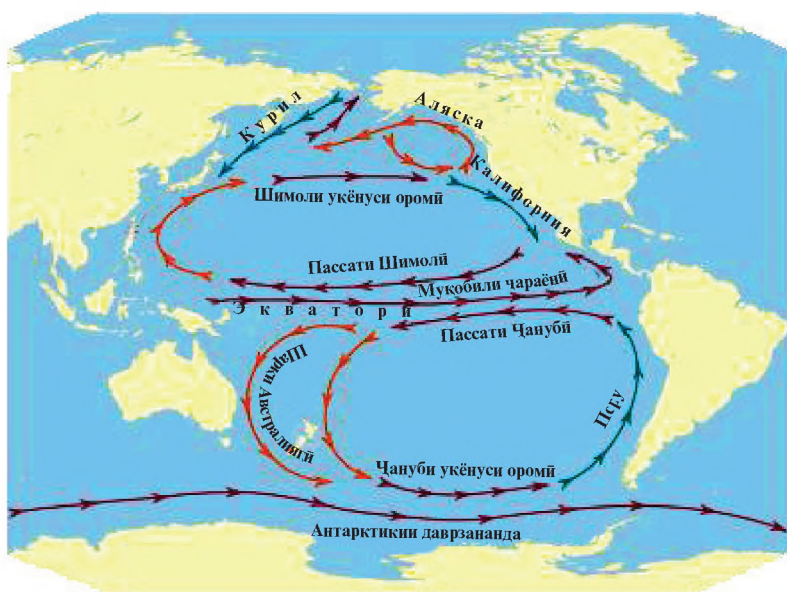
Иқлим ва обҳои укёнус. Ҳарорати сатҳи оби укёнус дар қисмҳои марказии он дар давоми сол аз +26 то +29°C гарм аст. Дар шимол ва ҷануби укёнус ҳарорат то -0,5°C паст мефарояд. Чунин тағйирёбии ҳарорати зонавӣ дар тақсимои ҳавои укёнус низ мушоҳида мешавад. Дар айни замон ҳарорати об ва ҳаво ҳагто дар ҳудуди як минтақаи географӣ фарқ мекунад. Масалан, дар минтақаи муътадил, дар назди соҳилҳои Авруосиё ҳарорати ҳаво зимистон аз -20 то -22°C, дар назди соҳилҳои Амрикои Шимолӣ ҳамагӣ то 0°C паст мефарояд. Сабаби ин дар мавҷуд будани фишори паст ва ё сиклон мебошад. Дар ин минтақа анбӯҳҳои об ва ҳаво аз самти шимол меоянд, бинобар ин иқлими он хунук аст. Дар шарқи минтақаи муътадил ҳаракати баръакси анбӯҳи об ва ҳаво мушоҳида мешавад. Аз ин хотир анбӯҳҳои об ва ҳаво дар ин минтақа нисбатан гарм аст.

Ба мисли ҳарорат, миқдори боришот низ ҳангоми аз шимол ба ҷануби укёнус ҳаракат кардан тағйир меёбад. Аз рӯи миқдори боришот дар қисмҳои ғарбӣ ва шарқии укёнус низ тағйирот мушоҳида мешавад. Дар шарқи арзҳои тропикӣ, ки антисиклон ҳукмфармо аст, ҳаво хушк мебошад.

Дар тақсимои шӯрии оби укёнус қонуниятҳои муайян вучуд дорад. Шӯрии камтарини оби укёнус (камтар аз 32 %) дар арзҳои наздиқутбӣ мушоҳида мешавад, ки сабаби он дар кам будани бухоршавӣ, зиёд будани боришот нисбати бухоршавӣ ва қисман

ба обшавии яхҳо вобаста мебошад. Баробари наздик шудан ба арзҳои тропикӣ шӯрии оби уқёнус меафзояд ва то 36°_{00} зиёд мешавад.

Чараёнҳои уқёнуси Ором. Чараёни аз ҳама калон ва пурқуввати уқёнуси Ором ва умуман тамоми Уқёнуси ҷаҳонӣ – *чараёни Бодҳои Ғарбӣ* мебошад. Ҳар сол ин чараён он миқдор обро мегузаронад, ки аз оби ҳамаи дарёҳои кураи Замин 200 маротиба зиёд мебошад. Ин ягона чараёне мебошад, ки сайёраи моро печондааст. Дарозии он 30 000 км ва паҳноияш тахминан 1000 км аст. Пайдоиши ин чараёни пурқувватро олимони чунин шарҳ медиҳанд, ки ҳангоми ҳаракат кардани он материкҳо ҳалал намерасонанд. Бодҳои, ки ин чараёнро ба вуҷуд меоранд, хусусан ҷанубтари арзи 40-ум ниҳоят сахт мезананд.

Чараёнҳо дар уқёнуси Ором

Яке аз чараёнҳои гарму пуриктидори уқёнуси Ором чараёни *Куросио* мебошад. Ҳарорати об дар сатҳи он аз $+12$ то $+28$ °C аст, ки дар натиҷаи таъсири он иқлими соҳилҳои Ҷопон нисбатан гарм аст. Чараёни Куросио яқоя бо чараёнҳои *Калифорния* ва *Пассати Шимолӣ* гардиши доиравии обро дар минтақаи тропикии шимолӣ ба вуҷуд меоранд. Анбӯҳҳои об зери таъсири ҳавои даврзананда ба самти акрабаки соат ҳаракат мекунанд.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ уқёнуси Ором хеле гуногун аст. Хусусан, арзҳои экваторӣ ва тропикии уқёнус аз олами органикӣ бой мебошад. Дар уқёнус зиёда аз 2000 намуди моҳӣ ва 6000 намуди нармбаданҳо зиндагӣ мекунанд. Дар уқёнус бисёр намуди ширхӯрон ва планктонҳо (организмҳои дар об озод зиндагикунанда) вучуд доранд. Фаровонии ғизо тавачҷуҳои ҳайвонҳои аз ҳама калони сайёра – китҳоро ҷалб мекунад ва онҳо дар уқёнуси Ором ба таври васеъ паҳн шудаанд.

Моҳидорӣ дар уқёнус

Уқёнуси Ором аз *сарватҳои биологӣ* бой аст. Нисфи зиёди сайди моҳӣ ва дигар маҳсулоти баҳриро одамон аз уқёнуси Ором ба даст меоранд. Дар фермаҳои маҳсули баҳрӣ обсабзҳоро парвариш мекунанд, ки барои истехсоли йод, бром, намаки калий, нуриҳои

минералӣ ва ғайра истифода мешаванд.

Дар қарри уқёнус, хусусан дар қисмҳои тунуқоба захираҳои калони сарватҳои минералӣ ёфт шудаанд. Дар ин ҷо як қатор кони маъданҳои оҳану марганец ва дар тунуқоба қонҳои нафту газ ҷойгиранд.

Уқёнусия (Океания). Уқёнусия – маҷмӯи ҷазираҳои қисми марказӣ ва ҷанубу ғарбии уқёнуси Оромро меноманд. Дар ин ҷо қариб 10 000 ҷазира бо масоҳати 1,3 млн км² мавҷуданд. Қаламраве, ки ҷазираҳо паҳн шудаанд, 60 млн км²-ро ташкил медиҳад. Ин чунин маъно дорад, ки андозаи ҷазираҳо он қадар калон нест, аммо ҷазираҳо аз ҳам дур ҷойгир шудаанд.

Ҷазираҳои аз ҳама калони Уқёнусия – Гвинеяи Нав ва Зеландияи Нав мебошанд. Ин ҷазираҳо боқимондаи материки қадимаи Пангея мебошанд. Дар Уқёнусия, инчунин ҷазираҳои зиёди вулкони мавҷуданд, ки дар онҳо чашмаҳо гарм ва шаршараҳои зебо хеле зиёданд. Нуқтаи баландтарини Уқёнусия вулкони Мауна-Кеа мебошад, ки баландии он аз сатҳи баҳр ба 4205 м баробар аст.

Дар обҳои гарми минтақаҳои экваторӣ ва тропикии уқёнуси Ором дар чуқурии 50 м кӯҳҳои зеробиро полипҳои марҷонӣ – ҳайвонҳои хурди бемухраи баҳрӣ пӯшондаанд. Баъди фавти

марчонҳо боқимондаи скелети оҳакии онҳо чамъ мешаванд ва ҷазираҳои марҷониро ҳосил мекунанд. Дар наздикии соҳилҳои шарқии Австралия иншооти марҷонии калонтарин – *Рифи Калони Саддӣ* ҷойгир шудааст. Дарозии он 2300 км, паҳноияш 150 километрро ташкил медиҳад. Қабати оҳакии ғафс (1200 м), ки аз қарри уқёнус боло шудааст, дар давоми миллионҳо сол ташаккул ёфтааст.

Ҷазираҳои марҷонӣ баланд нестанд ва сатҳи ҳамвор доранд. Онҳо асосан аз атоллҳо иборат мебошанд. Атолл – ҷазираҳои марҷонии дар қуллаи вулқонҳои зеробӣ пайдошуда мебошанд, ки шакли давраро ҳосил карда, мобайнашон тунуқобаи рустанизор мебошанд. Дар Уқёнусия садҳо атоллҳо мавҷуданд, ки баъзеашон якҷоя шуда, галаҷазираҳоро ташкил додаанд. Атоллҳо аз сатҳи об ҳамагӣ 3-4 м баланд мешаванд.

Хулоса:

- *Гуногунии табиати уқёнуси Ором пеш аз ҳама ба мавқеи географии он вобаста аст.*
- *Қисми зиёди қарри уқёнуси Оромро ҳамвориҳо ташкил додаанд.*
- *Дар зери оби уқёнус кӯҳҳои вулқонӣ ва чуқуробаҳои зеробӣ хеле зиёданд, ки дар қураи Замин ҳамто надоранд.*
- *Олами органикии уқёнуси Ором дар арзҳои поёни (назди экватор), назди соҳилҳои материкҳо ва обҳои сатҳии уқёнус хеле бой аст.*
- *Ба Уқёнусия ҷазираҳои қисми марказӣ ва ҷанубу ғарбии уқёнуси Ором дохил мешаванд, ки қариб аз 10 000 ҷазира иборатанд.*

Савол ва супориш:

1. *Минтақаҳои географиеро, ки дар онҳо уқёнуси Ором ҷойгир шудааст, номбар кунед.*
2. *Аз харита ва атласҳо истифода бурда, типҳои асосии иқлими уқёнусро муайян кунед.*
3. *Объектҳои географии уқёнуси Оромро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*
4. *Уқёнуси Ором барои инсоният чӣ аҳаммият дорад?*
5. *Аз рӯйи харита ҷараёнҳои гарм ва хунуки уқёнусро муайян кунед ва қонуниятҳои ҷойгиришавии онҳоро шарҳ диҳед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз шахсони зер номи уқёнуси Оромро гузоштаанд?:

А. Христофор Колумб;	Б. Афанасий Никитин;
В. Фернан Магеллан;	Г. Чеймс Кук.

2. Ҷавобҳои “ха” ё “не”-ро интиҳоб кунед.

Ақидаҳои ҷадвали зерро тасдиқ кунед:

ха	не	Укёнуси Ором дар сайёраи Замин укёнуси калонтарин ба ҳисоб меравад
ха	не	Иқлими укёнуси Ором тамоми сол ҳарорати паст дорад
ха	не	Худуди ишғолкардаи укёнуси Ором баробари худуди ҳамаи се укёнуси дигар аст
ха	не	Масоҳати укёнус ба 178,6 млн км ² баробар аст, ки аз масоҳати якҷояи ҳамаи материкҳо зиёдтар мебошад
ха	не	Аммо дар зери оби укёнус қаторкӯҳҳо, аз ҷумла кӯҳҳои вулкони хеле каманд
ха	не	Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣи укёнуси Ором хеле гуногун ва бой аст.

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Ҷазираҳои аз ҳама калони Укёнусия _____ ва _____ мебошанд.

§ 14. УКЁНУСИ АТЛАНТИК

Ба хотир меорем:

- Қаторкӯҳҳои зерини ҷи гуна ба амал меоянд?
- Бо ҳам алоқамандии укёнус ва атмосфераро ҷи гуна шарҳ дода метавонед?
- Оид ба алоқамандии укёнус ва хушкӣ мисолҳо оред.

Укёнуси Атлантӣ дар байни дигар укёнусҳо аз ҳама ҷавон аз тарафи одамон омӯхташудатарин ба ҳисоб меравад. Масоҳати он қариб 92 млн км²-ро ташкил медиҳад. Аз ҷиҳати масоҳат дар ҷаҳон ҷойи дуюмро (баъди укёнуси Ором) ишғол мекунад. Новобаста аз он ки укёнуси Атлантӣ нисбат ба дигар укёнусҳо оби дарёҳоро зиёдтар қабул мекунад, укёнуси шуртарин ба ҳисоб меравад. Дар баъзе минтақаҳои укёнуси Атлантӣ ҳарорати об то $-1,8^{\circ}\text{C}$ паст мефарояд, вале дар умум оби он хеле гарм аст.

Укёнуси Атлантӣ дар глобус

Мавқеи географӣ. Укёнуси Атлантӣ ғайр аз материки Австралия соҳилҳои ҳамаи материкҳои дигарро мешӯяд. Дарозии он аз Шимол ба Ҷануб (аз рӯи меридиани 30° т.ғ.) - 13 ҳазор км ва ҷойи аз ҳама паҳни укёнус – 6700 километрро ташкил медиҳад. Ҳагги экватор маркази укёнусро бурида мегузарад.

Аз сабаби он ки бари укёнус дар муқоиса бо укёнуси Ором ду маротиба тангтар мебошад, ба укёнуси Атлантик таъсири хушкӣ зиёдтар аст. Хусусан таъсири материкҳо дар баҳрҳо ва халиҷҳои қисми шимолӣ укёнус ҳис карда мешавад. Баъзе баҳрҳои укёнус, масалан, баҳри Миёназамин, ҳазорҳо километр ба дохили хушкӣ даромадаанд. Дар соҳилҳои укёнуси Атлантик қариб 70 давлат ҷойгир шудааст ва боркашонӣ ба воситаи Атлантик нисбати дигар укёнусҳо зиёдтар аст. Ба хоҳири хубтар шудани алоқаҳои баҳрӣ бо укёнуси Ором канали Панама кофта шудааст. Канали Суэс бошад, укёнуси Атлантикро бо укёнуси Ҳинд мепайвандад.

Таърихи кашф ва азхудкунии укёнуси Атлантик. Дар соҳилҳои укёнуси Атлантик аз замонҳои қадим давлатҳои зиёди Аврупо ҷойгир буданд. Аврупоӣҳо давоми асрҳои зиёд дар обҳои баҳри Миёназамин шино мекарданд. Аммо ба обҳои укёнуси Атлантик аввалин шуда баҳрнавардони шӯҷи финикӣ баромаданд. Маҳз онҳо роҳи баҳриро ба шимол, ба ҷазираҳои Британи кушоданд. Барои онҳо арзҳои ҷанубӣ ин укёнус низ шинос буд. Финикиҳо дар укёнуси Атлантик ба ғарб, то ҷазираҳои Азор шино мекарданд.

Дар нимаи дуҷуми асри XVIII олими амриқоӣ Б. Франклин аввалин маротиба харитаи ҷараёни ғарми пурқувватгарини Атлантик – *Голфстримро* тартиб дод. Маълумотҳои аниқ оид ба ҷуқурии оби укёнус дар аввалҳои асри XIX пайдо шуд. Дар ин масъала экспедисияи аввалини укёнусшиносии Англия бо киштии “Челленҷер” соли 1870 ба муваффақиятҳои қалон ноил шуд. Онҳо қаторкӯҳҳои Атлантики Шимолӣ ва Атлантики Ҷанубӣ, ноҳа аз ҷама ҷуқури Пуэрто-Рикоро кашф карданд.

Баъд аз кашфи *эхолот* (асбоб барои муайян кардани ҷуқурии укёнус) дар омӯзиши релйефи қардигаргунӣ ба амал омад.

Релйефи қардигаргунӣ. Релйефи қардигаргунӣ укёнуси Атлантик ба мисли укёнуси Ором ниҳоят гуногун ва бисёр вақт давоми релйефи материкҳо аст. Аммо дар бисёр ҷойҳо релйефи қардигаргунӣ укёнус ҳамвор мебошад. Тунуқобаҳои укёнус асосан дар соҳилҳои ғарбии он – ноҳияҳои назди ҷазираҳои Багам ҷойгир шудаанд, ки ҷуқурии онҳо аз 10 метр зиёд нест.

Шаклҳои назарраси релйефи қардигаргунӣ укёнуси Атлантик – *қаторкӯҳҳои Атлантики Шимолӣ ва Атлантики Ҷанубӣ* мебошанд. Онҳо дар якҷоягӣ қаторкӯҳи байниукёнусиро ташкил медиҳанд, ки аз шимол ба ҷануби укёнус тӯл кашидаанд. Паҳнии ин қаторкӯҳ 300 км ва баландиаш 2 км-ро ташкил медиҳад. Дар баъзе ҷойҳои укёнус қуллаи ин кӯҳҳо аз об берун баромада, ҷазираҳоро ҳосил кардаанд. Ҷойи аз ҷама ҷуқури укёнус – ҷамии

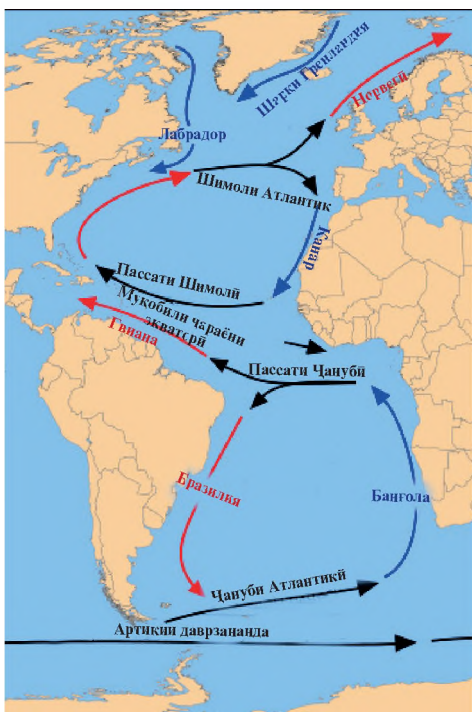
Руэрто-Рико мебошад, ки дар қисми ғарбии уқёнус чойгир шуда, чуқури он ба 8742 м баробар аст (аз рӯи баъзе сарчашмаҳо – 9207 м). Дар уқёнус минтақаҳои шикасташудаи кишри замин хеле зиёданд ва ҳодисаҳои зилзила ва баромадани вулқонҳо мушоҳида мешаванд. Дар уқёнуси Атлантик низ қазираҳои вулқонӣ хеле зиёданд.

Шаффофии обро чӣ гуна муайян мекунанд?

Зиёда аз 100 сол мешавад, ки шаффофии обро бо асбоби Секкӣ муайян мекунанд. Секкӣ асбоби сафеди ғирд буда, қутри он ба 30 см баробар аст. Онро аз киштӣ бо ресмон ба об сар медиҳанд ва то кадом чуқури об намоён будани доғи сафедро чен мекунанд. Рекорди шаффофии оби Уқёнуси ҷаҳонӣ соли 1987 дар баҳри Уэдделлаи соҳилҳои ғарбии Антарктида муайян шуд. Сафедии асбоби Секкӣ то чуқури 79 м намоён буд ва танҳо дар чуқури 80 м аз назар ғоиб шуд.

Иқлим ва обҳои уқёнус. Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ.

Ба монанди уқёнуси Ором дар қисмҳои шимолӣ ва ҷанубии уқёнуси Атлантик об ва иқлим хунук мебошад. Дар қисмҳои

Ҷараёнҳои уқёнуси Атлантик

шарқӣ ва ғарбии як минтақаи географӣ иқлим фарқ мекунад. Масалан, дар қисми ғарбии минтақаи муътадил иқлим нисбат ба қисми шарқии он хунуктар мебошад. Дар ғарб боришот кам аст. Сабаби инро дар гардиши доиравии ҳаво ва оби уқёнус мебинанд. Дар минтақаи тропикӣ, баръакс, дар ғарб иқлим нисбати шарқ гарму намнок аст. Обҳо низ дар ғарби ин минтақа гармтар мебошанд.

Дар гуногунии ҳарорати оби уқёнус ҷараёнҳо нақши муҳим мебозанд. Саҳми ҷараёни *Голфстримро* алоҳида қайд кардан лозим аст. Ин ҷараёни гарм дар

Укёнуси чаҳонӣ аз хама пурқувват ба ҳисоб меравад. Пахноии ин чараён 75 км буда, то чуқурии 700-800 м оби сатҳи укёнус ҳаракат мекунад. Ҳарорати анбӯҳи оби он ба +28 °С баробар буда, бо суръати 10 км/соат ҳаракат мекунад. Ин чараён аз оби хамаи дарёҳои қураи Замин 80 маротиба зиёдтар оби укёнусро ба ҳаракат мебарорад. Чараёни Голфстрим аз баҳри Кариб сарчашма гирифта, бо халичи Мексика ба воситаи гулугоҳи Флорида ба укёнуси қушод мебарояд. Номи Голфстрим маънои “чараёни халич”-ро дорад.

Голфстрим якҷоя бо чараёнҳои Канар ва Пассати Шимолӣ дар минтақаи тропикии шимолӣ укёнуси Атлантик гардиши доиравии бузурги обро ба вучуд меорад, ки анбӯҳҳои об ба мисли укёнуси Ором ба рафти акрабаки соат ҳаракат мекунад. Айни замон ба мисли укёнуси Ором дар минтақаи тропикии ҷанубӣ чараёнҳои Атлантики Ҷанубӣ – Бодҳои Ғарбӣ ва Пассати Ҷанубӣ ба муқобили акрабаки соат дар гардиши доиравӣ ҳаракат мекунад.

Оби укёнуси Атлантик хеле шӯр аст. Шӯрии об дар хама ҷойи укёнус якхела нест. Шӯрии зиёдтарин дар минтақаҳои тропикии укёнус мушоҳида мешавад, ки ба 37,5% баробар аст. Дар он ҷойҳои укёнус, ки оби дарёҳо ба он мерезанд, шӯрии об паст – 18% ва дар тунуқобаҳои баҳри Балтика хамагӣ ба 8% баробар мебошад.

Оби укёнуси Атлантик дар байни обҳои Укёнуси чаҳонӣ аз хама шаффоф ба ҳисоб меравад. Масалан, дар оби баҳри Уэдделла ашӯро дар чуқурии 79 м дидан мумкин аст. Ин нишондоди баландтарини шаффофии об аст. Яке аз шаффофтарин обҳои Укёнуси чаҳонӣ инчунин оби баҳри Саргас мебошад. Дар ин баҳр ашӯ дар чуқурии то 66,5 м дида мешавад.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ укёнус. Олами органикии укёнуси Атлантик аз бисёр ҷиҳат ба укёнуси Ором монанд аст. Ҳаёт дар укёнуси Атлантик низ ба таври зонавӣ тақсим шуда, асосан дар наздикии соҳили материкҳо ва сатҳи об паҳн гаштааст. Дар муқоиса бо укёнуси Ором олами органикии укёнуси Атлантик камбағал аст. Инро олимон ба ҷавонтар будани укёнуси Атлантик нисбат медиҳанд. Бо вучуди ин одамон аз укёнус 20%-и моҳӣ ва дигар маҳсулоти хӯроквории баҳрии чаҳониро ба даст меорад. Дар арзҳои муътадил ва кутбӣ намудҳои гуногуни китҳо – вол (кашалот), касатка ва гайра зиндагӣ мекунад. Намудҳои харчангшаклҳо низ ба таври васеъ паҳн шудаанд.

Омӯзиши укёнус бо мақсади хочагидорӣ аз бисёр чихат ба сарватҳои минералии он вобаста аст. Қисми зиёди сарватҳои минералӣ дар минтақаҳои тунукоба (шелф)-и укёнус ҷой гирифтаанд. Танҳо дар баҳри Шимолӣ зиёда аз 100 кони нафту газ ёфт шудааст, ки дар онҳо садҳо иншооти ҷоҳкӯбӣ насб ва дар қаъри баҳр кубурҳои нафту газкашон сохта шудаанд. Зиёда аз 3000 истгоҳҳои нафту газкашӣ дар тунукобаи халиҷи Мексика кор мекунанд. Дар обҳои наздизоҳилии Канада, Британияи Кабир ангиштсанг ва дар соҳилҳои ғарбии Африқо – алмос истехсол мекунанд. Аз замони қадим намаки оширо аз оби баҳр истехсол мекунанд.

Ба воситаи укёнуси Атлантик ба самтҳои гуногун шохроҳҳои оби муҳим мегузаранд. Дар укёнус бандарҳои калонтарини ҷаҳон ҷойгир шудаанд.

Фаъолияти хочагидорӣ инсон боиси дар масофаҳои калон ифлосшавии оби укёнуси Атлантик шудааст. Ифлосшавӣ дар баъзе баҳрҳои укёнус зиёдтар ба назар мерасад. Масалан, баҳри Миёназамин аз кабили онҳост. Миқдори зиёди моддаҳои ифлоскунанда инчунин бо оби дарёҳо ба укёнус ворид мешаванд. Ҳар сол дар натиҷаи садамаҳо ва сабабҳои дигар ба оби укёнус ҳазорҳо тонна нафт ва маҳсулоти нафти мерезад.

Хулоса:

- *Укёнуси Атлантик ба монанди укёнуси Ором минтақавияти арзӣ дорад, вале бари он танг аст. Аз ин хотир таъсири хушкӣ ба ин укёнус зиёдтар аст.*
- *Қаъри укёнуси Атлантик асосан ҳамвор аст, аммо дар маркази он қаторкӯҳи мобайниукёнусӣ ҷойгир шудааст.*
- *Иқлими Атлантик ба мисли иқлими укёнуси Ором ниҳоят гуногун буда, аз шимол ба ҷануб ва аз ғарб ба шарқ тағйир меёбад.*
- *Укёнуси Атлантик аз сарватҳои биологӣ ва минералӣ бой аст.*
- *Фаъолияти хочагидорӣ инсон дар укёнуси Атлантик сабаби ифлосшавии оби он шудааст.*

Савол ва супориш:

1. *Кадом чихатҳои монанд ва фарқи мавқеи географии укёнусҳои Атлантик ва Оромро медонед?*
2. *Қаторкӯҳҳои мобайниукёнусӣ Атлантик ва Ором бо чӣ фарқ мекунанд?*
3. *Бо ёри харитаҳои атлас ва дигар харитаҳои дастрас укёнусҳоеро муайян кунед, ки дар натиҷаи қандани каналҳои Суэтс ва Панама бо ҳам пайваст шудаанд.*

4. Барои чӣ киштиҳои бодбондори қадима аз Амрикои Шимолӣ то Англия масофаро тезтар тай мекарданд, вале агар баръақс сафар кунанд, дертар ба Амрико мерасиданд?
5. Фаҳмонед, барои чӣ ҳарсрати об дар қисми марказии уқёнуси Атлантик +28 °С, вале дар қисмҳои наздиқутбии он аз 0 °С наст аст?

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати уқёнуси Атлантик чӣ қадар аст?

- А. 92 млн км² Б. 90 млн км² В. 81 млн км² Г. 78 млн км²

2. Ҷавобҳои “ҳа” ё “не”-ро интихоб кунед.

Ақидаҳои қадвали зеро тасдиқ кунед:

ҳа	не	Уқёнуси Атлантик, ғайр аз материки Австралия, соҳилҳои ҳамаи материкҳои дигарро мешӯяд.
ҳа	не	Канали Суэс уқёнуси Атлантикро бо уқёнуси Ҳинд мепайвандад.
ҳа	не	Маълумоти аниқ оид ба чуқурии оби уқёнус дар аввалҳои асри ХХI пайдо шуд.
ҳа	не	Релйефи қарри уқёнуси Атлантик ҳамвор буда, дар он ягон кӯҳ дучор намешавад.
ҳа	не	Оби уқёнуси Атлантик дар байни обҳои Уқёнуси ҷаҳонӣ аз ҳама шаффоф ба ҳисоб меравад.
ҳа	не	Қисми зиёди сарватҳои минералии дар минтақаҳои тунукоба (шелф)-и уқёнус ҷой гирифтаанд.

§ 15. УҚЁНУСИ ҲИНД

Ба хотир меорем:

- Гуногунии релйефи қарри уқёнусҳо ба чӣ вобаста аст?
- Уқёнуси Ҳинд аз рӯйи масоҳат дар ҷаҳон ҷойи чандумро ишғол мекунад?
- Аз рӯйи миқёс масофаи байни уқёнуси Ҳинд ва Тоҷикистонро муайян кунед.

Уқёнуси Ҳинд қариб пурра дар Нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шудааст. Дар ин уқёнус аз ҳама нишебҳои саҳти материкӣ ва дар тунукобаҳо захираҳои калонтарини нафту гази ҷаҳонӣ мавҷуданд. Ҷараёнҳо дар уқёнуси Ҳинд самти худро ду маротиба дар давоми сол иваз мекунад. Дар обҳои уқёнус моҳие зиндагӣ мекунад, ки онро моҳии миллионҳо сол пеш азбайнрафта ҳисоб мекарданд.

**Уқёнуси Ҳинд
дар глобус**

Мавқеи географӣ. Масоҳати Уқёнуси Атлантик ба 76,2 млн км² баробар буда, аз рӯи масоҳат дар байни уқёнуҷҳои дигар ҷойи сеюмро ишғол мекунад. Сарҳадҳои он аз соҳилҳои материкҳои Африқо, Аврусиё, Австралия ва Антарктида мегузаранд. Ба уқёнуҷи материки Аврусиё таъсири калон мерасонад. Таъсири он хусусан дар қисмҳои шимолии уқёнуҷи эҳсос карда мешавад. Дар қисми шимолии уқёнуҷи мавҷуд будани баҳрҳо ва халиҷҳои калон ба ин мусоидат мекунанд.

Аз шимоли уқёнуҷи роҳҳои асосии баҳрӣ мегузаранд, ки бандарҳои баҳрии уқёнуҷи Атлантик ва Оромро мепайванданд.

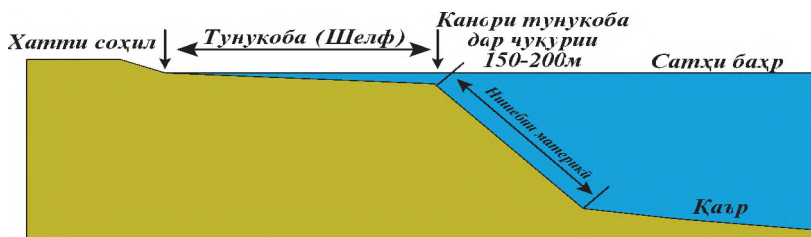
Таърихи кашф ва азҳудкунии уқёнуҷи Ҳинд. Уқёнуҷи Ҳинд ҳанӯз ба финиқҳо маълум буд. Дар охири асри VI-и пеш аз мелод онҳо саёҳати худро аз баҳри Сурх оғоз карда, атрофи материки Африқоро давр зада, ҳангоми сафар ба уқёнуҷи Атлантик аз обҳои уқёнуҷи Ҳинд шино карда гузаштанд.

Дар тадқиқоти уқёнуҷи Ҳинд баҳрнавардони араб, Васко да Гама (1497-1499), Ҷеймс Кук (охири асри XVIII) саҳми босазо гузоштаанд. Омӯзиши васеи уқёнуҷи Ҳинд дар охири асри XIX оғоз ёфт. Дар нимаи аввали асри XX бо ташаббуси олимони Олмон, Дания, Англия ва дигар кишварҳо ҷойи чуқуртарини уқёнуҷи Ҳинд – ноаи Зонд кашф шуд. Инчунин, як қисми қаторкӯҳҳои зеробии байниуқёнуҷи кашф карда шуд.

Нисбати дигар уқёнуҷи олимони ба уқёнуҷи Ҳинд камтар диққат меоданд. Аз ин сабаб, соли 1960 бо ташаббуси Созмони Милали Муттаҳид аввалин Экспедитсияи байналхалқии омӯзиши уқёнуҷи Ҳинд ба қори худ оғоз намуд, ки шаш сол давом кард. Дар ин экспедитсия намояндагони зиёда аз 20 давлати дунё ширкат варзиданд. Олимони омӯзиши қаторкӯҳи байниуқёнуҷи ба анҷом расониданд ва муайян шуд, ки дар Уқёнуҷи ҷаҳонӣ системаи ягонаи қаторкӯҳҳои зеробӣ вучуд дорад. Ғайр аз релефи қари уқёнуҷи олимони, инчунин системаи мураккаби ҷараёнҳои сатҳии уқёнуҷи Ҳиндро омӯхтанд.

Релефи қари уқёнуҷи. Новобаста ба он ки масоҳати уқёнуҷи дар муқоиса нисбати дигар уқёнуҷи хурд аст, релефи қари он гуногун мешавад. Дар халиҷи Банғола нишебии материкӣ ба самти қари уқёнуҷи таҳти қунҷи 45⁰ ҳобидааст. Чунин нишебии зиёдро дигар дар ягон ҷойи Уқёнуҷи ҷаҳонӣ дучор омадан мумкин нест. Танҳо дар наздикии ҷазираҳои Зонд дар қари уқёнуҷи минтақаи баландӣ пайдо мешавад. Ин ҷо қаторкӯҳҳои зиёди зеробӣ мавҷуданд, ки ба сатҳи

об дар шакли чазираҳои вулкони баромадаанд. Дар ин мавзёе зиёда аз 300 вулқон вучуд дорад, ки 100-тои он амалқунанда мебошанд. Қад-қадӣ камони вулқонҳо чуқуробаҳо ҷойгир шудаанд. Масалан, дар ин минтақа ноаи Зонд ҷойгир шудааст, ки ҷойи аз ҳама чуқури уқёноси Ҳинд ба ҳисоб меравад (7729 м).

Буриши уқёнос дар назди соҳил

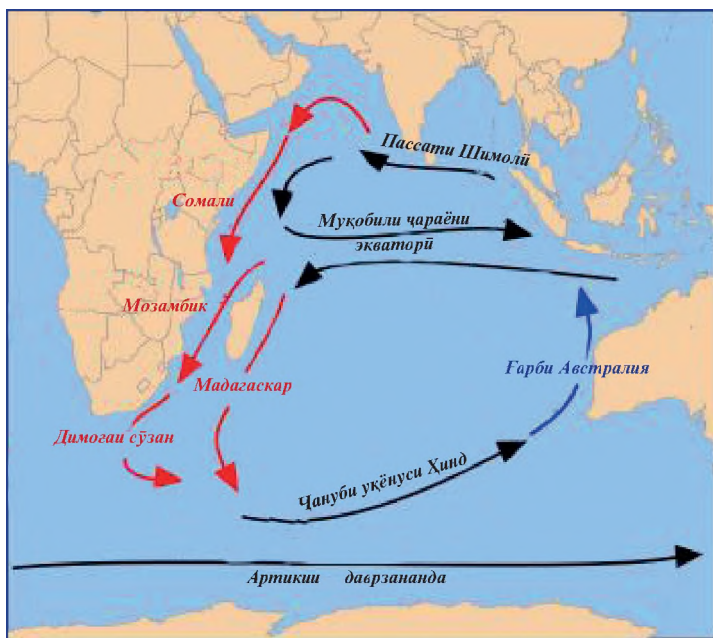
Шакли аз ҳама калони релйефи уқёноси Ҳинд қаторкӯҳи мобайниуқёносӣ мебошад. Он аз се шоха иборат аст, ки аз марказ ба ҳар тараф паҳн шудаанд. Дар ҷануби уқёнос қисмҳои ин қаторкӯҳ бо қаторкӯҳҳои зеробии уқёносии Атлантик ва Ором пайваст мешавад.

Минтақаҳои шикасташудаи қаторкӯҳи мобайниуқёносӣ дар шимоли уқёноси Ҳинд минтақаҳои серзилзилаи қишри Замин ба ҳисоб мераванд. Мавҷудияти чашмаҳои гарм ва заминчунбиҳо аз ин шаҳодат медиҳанд.

Моҳи декабри соли 2004 заминчунбии даҳшатовар рӯй дод, ки маркази он дар уқёноси Ҳинд, 250 км дуртар аз қисми шимолии ҷазираи Суматра ҷойгир буд. Аз ин ҳодиса давлатҳои Индонезия, Шри-Ланка, Ҳиндустон, Таиланд, Малайзия, Бирма, Бангладеш ва ҷазираҳои Малдив зарари ҷиддӣ دیدанд. Офат ба баъзе давлатҳои материки Африқо низ таъсир расонд (ҷазираҳои Сейшел, Сомалӣ, Танзания, Кения).

Иқлим ва обҳои уқёнос. Барои иқлими уқёноси Ҳинд минтақавияти арзӣ хос мебошад. Ҳангоми ба арзҳои баланд (ба материки Антарктида) наздик шудан иқлим ва обҳои уқёнос хунук мешавад. Ҳарорати об дар бисёр қисми сатҳи уқёнос аз +20 °С зиёд аст. Обҳои соҳилҳои тропикии уқёноси Ҳинд дар ҷаҳон аз ҳама гарм ба ҳисоб мераванд. Масалан, ҳарорати оби баҳри Сурх +34... 35 °С-ро ташкил медиҳад. Ҳарорати об танҳо дар соҳилҳои материки Антарктида аз 0 °С паст мешавад.

Дар тақсимооти боришоти уқёнуи ҷанубӣ низ минтақавияти арзӣ мушоҳида мешавад. Дар арзҳои экваторӣ дар давоми сол қариб 3000 мм боришот ба амал меояд. Дар ноҳияҳои тропик (баҳри Сурх ва халиҷи Форс) миқдори боришоти соллона ҳамагӣ 100 мм-ро ташкил медиҳад.

Ҷараёнҳои уқёнуи Ҳинд

Таносуби миқдори боришот ва бухоршавӣ ба шӯрии об таъсир мерасонад. Агар шӯрии об дар минтақаҳои экватор 34 % бошад, пас он дар минтақаҳои тропикӣ ба 37 % баробар аст. Дар баҳри Сурх шӯрии аз ҳама зиёди оби Уқёнуи ҷанубӣ – 42 % ба қайд гирифта шудааст. Зеро ба ин баҳр ягон дарё намерезад ва дар давоми сол ҳамагӣ 25 мм боришот мешавад.

Зери таъсири гардиши ҳаво дар қисми шимолии уқёнуи Ҳинд анбӯҳҳои об ду маротиба самти ҳаракати худро иваз мекунанд. Ҷараёнҳои Пассати Ҷанубӣ, Сомали ва ҷараёнҳои муссонии назди соҳилҳои Африко ва Аврусиё дар ин минтақа гардиши доиравии муссониро ҳосил мекунанд. Обҳо дар ин гардиш ним сол ба самти ақрабаки соат ва ним соли дигар ба муқобили ақрабаки соат ҳаракат мекунанд.

Дар қисми ҷанубии уқёуси Ҳинд гардиши анбӯҳи обҳо ба монанди гардиши оби уқёусҳои Ором ва Атлантик мебошанд. Ҷараёнҳои уқёусӣ дар ин ҷо ба муқобили самти ақрабаки соат ҳаракат намуда, гардиши доиравии калонро ҳосил мекунанд.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ. Олами органикии қисми шимолии уқёуси Ҳинд хеле бой аст. Сабабаш дар он аст, ки яққоя бо оби дарёҳо ба ин минтақаи уқёус моддаҳои гизоии зиёд дохил мешаванд. Дар натиҷаи афзоиши босуръати планктонҳо оби баъзе минтақаҳои уқёус “гул” карда, ранги худро дигар мекунанд (масалан, номи баҳри Сурх аз ҳамин сабаб гузошта шудааст).

Дар уқёус бисёр намудҳои моҳӣ, наҳангҳо, суфрамоҳиҳо, марҷонҳо, ситораҳои баҳрӣ, морҳо ва сангпуштҳои обӣ, нармбаданҳо ва ширхӯрони баҳрӣ зиндагӣ мекунанд. Аз парандаҳо – уқоби баҳрӣ (албатрос) ва пингвинҳо зиёдтар паҳн шудаанд.

Уқёуси Ҳинд бо сарватҳои минералии худ машҳур аст. Пеш аз ҳама дар уқёус захираҳои калони нафту газ ёфт шудаанд. Захираҳои калонтарини нафти ҷаҳонӣ дар халиҷи Форс ҷойгиранд. Дар тунукобаҳои уқёус конҳои маъдани оҳан, марганец ва мисро ёфтаанд.

Нимаи аввали асри XX дар наздикии соҳилҳои тропиқии Африқо моҳиеро доштанд, ки дар илм ҳангомаҳо ба вучуд овард. Суҳан дар бораи моҳии латимерия мервад, ки онро 70 миллион сол пеш азбайрафта меҳисобиданд. Ба олимон муяссар гардид, ки яққандтои ин моҳиҳоро дастгир кунанд, аммо онҳо дар шароити сунъӣ зиндагӣ карда натавонистанд ва зуд ба ҳалокат расиданд.

Вобаста ба фаъолияти хоҷагидории инсон, хусусан дар қисмҳои шимолии он оби уқёус ифлос шудааст. Ин ифлосиҳо бештар ба истехсол ва кашондани нафт тааллуқ доранд, ки барои мавҷудоти зиндаи уқёус зарарнок мебошанд.

Хулоса:

- Оби сатҳи уқёуси Ҳинд дар ҷаҳон аз ҳама гарм ва аз ҳама шӯр мебошад.
- Иқлими уқёуси Ҳинд дар шимол муссонӣ буда, дар қисми ҷануб ба монанди иқлими уқёусҳои Ором ва Атлантик мебошад.
- Олами органикӣ дар қисми шимолии уқёуси Ҳинд назар ба қисми ҷанубии он бойтар аст.
- Дар уқёуси Ҳинд сарватҳои минералӣ ба таъри васеъ паҳн шудаанд.

Савол ва супориш:

1. Фаҳмонед, ки барои чӣ дар қисми ҷанубии уқёнуси Ҳинд гардиши анбӯҳҳои ҳаво ва об ба мисли уқёнуҳои Ором ва Атлантик ба амал меояд?
2. Дар мисоли уқёнуси Ҳинд мавҷудияти алоқамандии гардиши атмосфера ва обҳои сатҳи уқёнустро исбот кунед.
3. Дар паҳншавии олами органикии уқёнуҳои Ҳинд, Атлантик ва Ором чӣ фарқ ва умумиятҳо вучуд доранд?
4. Чӣ тавр шарҳ додан мумкин аст, ки уқёнуси Ҳинд аз ҳама гарм ва шӯр аст?
5. Дар харитаи тарҳӣ объектҳои географии уқёнуси Ҳиндро тасвир кунед: баҳрҳо, халиҷҳо (халиҷи Форс), қазираҳо, новаҳои чуқур ва қаторкӯҳҳои зеробӣ.
6. Бо ёри харитаҳои дастрас умумияти ҷараёнҳои уқёнуҳои Ҳинд, Атлантик ва Оромро муайян кунед.

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷумлаҳо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Масоҳати уқёнуси Атлантик ба 76,2 млн км² баробар буда, аз рӯйи масоҳат дар байни уқёнуҳои дигар ҷойи _____ ишғол мекунад.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Қадам сол бо ташаббуси Созмони Милали Муттаҳид аввалин Экспедитсияи байналмилалӣ омӯзиши уқёнуси Ҳинд ба кори худ оғоз кард?

А. 1958 Б. 1960 В. 1968 Г. 1972

3. Ҷавобҳои “ҳа” ё “не”-ро интихоб кунед.

ҳа	не	Ҷойи аз ҳама чуқури уқёнуси Ҳинд ноиваи Зонд ба ҳисоб меравад, ки чуқурии он ба 7729 м баробар аст.
ҳа	не	Дар халиҷи Банғола нишебии материкӣ ба самти қаъри уқёнус тахти кунҷи 45° хобидааст.
ҳа	не	Шакли аз ҳама калони релјефи уқёнуси Ҳинд қаторкӯҳи мобайниуқёнуӣ мебошад.
ҳа	не	Ҳарорати оби уқёнуси Ҳинд дар сохилҳои материки Антарктида ба +45 °С баробар аст.
ҳа	не	Дар баҳри Сурх шӯрии аз ҳама зиёди оби Уқёнуси ҷаҳонӣ - 32 ‰ ба қайд гирифта шудааст.
ҳа	не	Олами органикии қисми шимолии уқёнуси Ҳинд хеле бой аст.

§ 16. УҚЁНУСИ ЯХБАСТАИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- *Барои чӣ иқлим дар минтақаи назди қутбҳо хунук аст?*
- *Қадам минтақаҳои уқёнусро тунуқоба (шелф) меноманд?*
- *Мавқеи географии уқёнус ба шароити табиии он чӣ гуна таъсир мерасонад?*

Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ аз рӯйи масоҳат дар байни уқёнуҳои сайёра аз ҳама хурд мебошад. Он аз уқёнуси Ором 12 маротиба хурд аст. Чуқурии уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ он қадар зиёд набуда, қисми зиёди онро тунуқоба (шелф) ишғол кардааст. То охири асри XIX дар бораи уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ қариб чизе намендонистанд. Сабаб дар он аст, ки ин уқёнус иқлими қаҳратун дорад ва фасли зимистон пурра бо ях пӯшида мешавад.

Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ дар глобус

Мавқеи географӣ. Масоҳати уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ 14,1 млн км²-ро ташкил дода, дар канори шимолии қураи Замин ҷойгир шудааст. Сарҳади он аз соҳилҳои шимолии материкҳои Авруосиё ва Амрикои Шимолӣ мегузарад. Соҳилҳои он ниҳоят қачу қилеб буда, аз баҳрҳо ва халиҷҳои зиёд иборат аст. Аз рӯйи миқдори ҷазираҳо уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ баъди уқёнуси Ором ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Аксари ҷазираҳо пайдоиши материкӣ дошта, бо пирахҳо пӯшида шудаанд. Чуқурии миёнаи оби уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ – 1225 м ва ҷойи аз ҳама чуқуртарини он 5527 м дар баҳри Гренландия ҷойгир аст.

Ба уқёнус дарёҳои сероб мерезанд, ки оби ширини онҳо ба шароити табиӣ ноҳияҳои наздизоҳилии уқёнус таъсир мерасонанд. Аммо ба табиати уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ аз ҳама зиёд уқёнуси Атлантик ва Ором таъсир мерасонанд. Оби ин уқёнуҳо бо баҳрҳо ва гулугоҳҳо озодона ба уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ворид мешаванд.

Таърихи кашф ва азхудкунии уқёнус. Муддатҳои зиёд уқёнуси Яхбастаи Шимолӣро ҳамчун баҳри тунуқоб мешумориданд. Танҳо баъд аз экспедисияи тадқиқотчиҳои қутб – Фритоф Нансени норвегӣ (солҳои 1893-1896) маълум шуд, ки дар асл ин уқёнус аст.

Дар солҳои 1925-1926 олимони норвегӣ Р. Амундсен ва амрикоӣ Р. Берд уқёнусро аз баландии ҳаво омӯхтанд. Онҳо аввал

бо ҳавопаймо ва баъд бо дастгоҳи сабуки пургаз (дирижабл) тадқиқоти ҳудро анҷом доданд. Соли 1937 баъди аз тарафи олимони шӯравӣ дар пораҳои яхҳои шиноқунанда ташкил намудани истигоҳҳои илмӣ дар тадқиқоти уқёнус марҳалаи нав оғоз ёфт. Дар охири солҳои 1940 олимони шӯравӣ дар қабри уқёнус қаторкӯҳҳои калонро кашф карданд. Ба ин қаторкӯҳҳо номҳои Ломоносов ва Менделеев доданд.

*Кишти атомии яхшикани
“Арктика”*

кишти фатҳ намоянд. Ин кишти яхшикани атомии “Арктика” буд. Ба шарофати ин кишти маълумоти зиёд оид ба яхҳои уқёнус гирд оварда шуда, имкониятҳои нав дар омӯзиши Арктика ба вуҷуд омад. Ҳоло ҳам дар уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ истигоҳҳои шиноқунандаи илмӣи Русия амал мекунанд.

Яхи уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба яхпораҳо ҷудо шудааст, ки баъзан қутри онҳо ба 10 км баробар мебошад. Зери таъсири бодҳо ва ҷараёнҳо ин пораҳои калони ях ҳаракат (шино) мекунанд. Дар болои ана ҳамин гуна яхпораҳо истигоҳҳои илмӣ-тадқиқотӣ сохта шудаанд.

Релйефи қабри уқёнус. Хусусияти асосии релйефи қабри уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ин дар масоҳатҳои калон мавҷуд будани минтақаи тунуқоб мебошад. Пахноии минтақаи тунуқоб қад-қади сохилҳои материки Авруосиё тахминан 1300 км-ро ташкил медиҳад. Қаторкӯҳҳои калонтарини уқёнус – қаторкӯҳҳои *Ломоносов* ва *Менделеев* мебошанд.

Қаторкӯҳи мобайнии уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ амалан давоми қаторкӯҳи мобайнии уқёнуси Атлантик мебошад. Дар уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ҳодисаҳои заминҷунбӣ ва вулканизм кам ба қайд гирифта шудаанд.

Иқлим ва обҳои уқёнус. Шароити иқлимии уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ аз дигар уқёнусҳо фарқи калон дорад. Ҳарорати оби

сатҳи укёнус дар фасли зимистон қариб дар ҳама ҷо хунук буда, ба $-1,8\text{ }^{\circ}\text{C}$ баробар аст. Тобистон ҳарорати оби сатҳи укёнус аз $+5\text{ }^{\circ}\text{C}$ баланд намешавад. Бинобар ин, қисми марказии укёнус тамоми сол бо ях пӯшида шудааст. Зимистон ях 9/10 ҳиссаи укёнус ва тобистон қариб нисфи онро мепӯшонанд. Гафсии умумии яхи укёнус ба ҳисоби миёна 3 м-ро ташкил медиҳад.

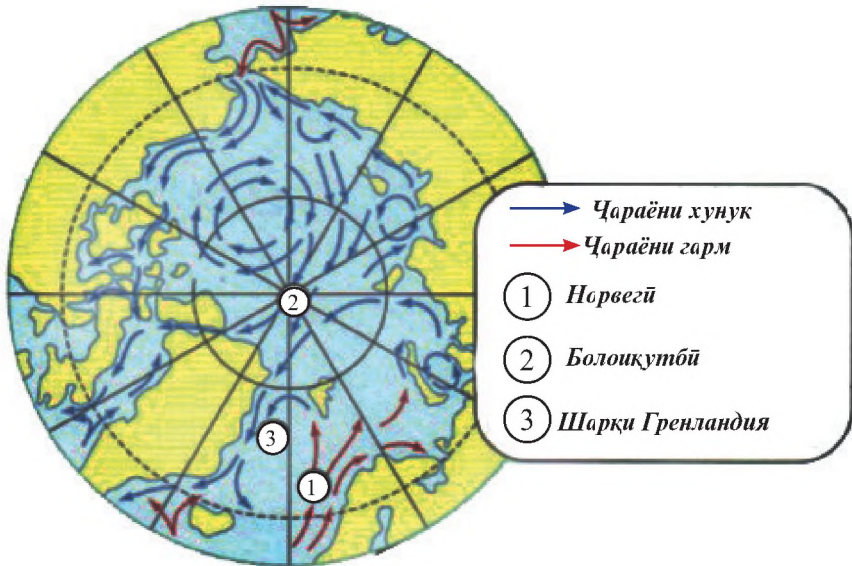
Дар фасли зимистон ҳарорати ҳаво дар укёнус то $-40\text{ }^{\circ}\text{C}$ мерасад. Тобистон кӯгоҳи хунук аст ва ҳарорати ҳаво дар бисёр қисмҳои укёнус $-10\text{ }^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил медиҳад. Ҳарорати гарм дар давоми сол дар соҳилҳои Аврупо мушоҳида мешавад, ки ин ба таъсири ҷараёнҳои гарми укёнуси Атлантик вобаста аст.

Яхҳои Арктика об мешаванд. Сабаби гарм шудани сайёраи Замин аст. Мувофиқи ҳисоби олимони дар 30 соли охири 1/10 ҳиссаи яхҳои Арктика об шудааст. Бинобар ин, сатҳи оби Укёнуси ҷаҳонӣ дар оянда тадриҷан баланд мешавад. Фарз кардем, ки агар яхҳои Арктика танҳо дар қисмҳои хушкӣ он об шаванд, дар ин ҳолат сатҳи оби Укёнуси ҷаҳонӣ 8 м баланд мешавад.

Ях оби укёнусро аз таъсири бевоситаи атмосфера нигоҳ медорад. Бинобар ин бар хилофи укёнусҳои дигар ҷараёнҳои укёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба гардиши бодҳои атмосфера кам вобастагӣ доранд. Дар ташаккули онҳо таъсири пурзӯри ҷараёнҳои укёнусҳои Атлантик ва Ором калон аст. Инчунин, дарёҳои қисми Осиёи материкӣ Аврусиё ба укёнус мерезанд, ки ҷараёни онҳо ба воситаи қисми марказии укёнус ҳаракат карда, аз байни ҷазираи Гренландия ва Аврупо мегузаранд. Ҳамин тариқ, ҷараёни болоқутбӣ пайдо мешавад.

Дар умум шӯрии оби укёнуси Яхбастаи Шимолӣ дар натиҷаи обшавии мунтазами яхҳо он қадар баланд нест. Дар бахрҳои алоҳида, ки ба онҳо дарёҳо мерезанд, шӯрии об ба $25\text{--}29\text{ }\%$ баробар аст. Аммо дар он ҷойҳое, ки обҳои укёнусҳои Атлантик ва Ором дохил мешаванд, шӯрии об то $35\text{ }\%$ баланд мешавад.

Олами органикӣ ва сарватҳои табиӣ. Бо сабаби хуноки қаҳратун будани иқлими укёнуси Яхбастаи Шимолӣ, олами органикии он камбағал аст. Қисми назди укёнуси Атлантикии он аз ҷиҳати мавҷудияти намудҳо бартарӣ дорад. Дар ин ҷо, дар соҳилҳои кӯҳҳои харсангӣ парандаҳои зиёд ҷамъ омада, “бозори парандаҳо”-ро ташкил мекунанд.

Нақшаи чарайнҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ

Моҳҳои гуногун, ки дар обҳои уқёнус зиндагӣ мекунанд, барои даррандаҳо: тюленҳо, моржҳо, делфини кутбӣ, рӯбоҳи кутбӣ хӯроки асосӣ ба ҳисоб мераванд. Хирси сафед даррандаи ҳокими Арктика мебошад. Вай моҳӣ, тюлен ва дигар ҳайвонҳои обиро шикор мекунанд. Хирси сафед ҳайвони аз ҳама калони ширхӯри Арктика аст. Вазни он аз 400 то 600 кг-ро ташкил дода, дарозии баданаш зиёда аз 2,5 м мешавад. Хирси сафед худро дар об, хушкӣ ва болои ях озод ҳис мекунанд.

Арктика барои киштиронӣ мувофиқ нест, вале қад-қади сохилҳои Аврусиё роҳи Шимолии баҳрӣ вуҷуд дорад. Дарозии ин роҳ 5600 км мебошад. Ҳар сол ин роҳ ба муддати аз ду то чор моҳ дар фасли тобистон аз яхҳо нисбатан озод мешавад ва дар ҳамин вақт киштиҳои яхшикан дар он ҳаракат мекунанд. Барои киштиронӣ айсбергҳои уқёнус ҳалал мерасонанд.

Шароити табиӣ сарди уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ аз ҳудудҳои сарватҳои табиӣро мушкил мекунанд. Бо вуҷуди ин дар сохилҳои назди Сибири уқёнус қалбагӣ ва дар сохилҳои Канада ва Аляска нафту газ истеҳсол мекунанд. Дар баҳри Баренс ва баҳри Кара захираҳои калони нафту газ ёфт шудаанд.

Хифзи табиати Арктика. Вобаста ба гардиши атмосфера яқоя бо анбӯхҳои ҳаво ба уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ моддаҳои

Айсберг

ифлоскунанда аз минтақаҳои саноати сайёра ворид мешаванд. Барои ҳамин оид ба камкардани партовҳо на танҳо дар як минтақаи муайян, балки дар миқёси тамоми сайёра чораҳои зарурӣ андешидан лозим аст.

Бо назардошти он ки омӯзиши минтақаҳои қутбӣ барои табиати Замин ниҳоят зарур аст, солҳои 2007-2008

Соли байналхалқии қутбӣ эълон шуда буд. Мақсади асосии он омӯзиши иқлим ва арзёбии оқибатҳои тағйирёбии он ба муҳити табиӣ минтақаҳои қутбӣ, инчунин таҳия намудани тавсияҳои амалӣ оид ба бурдани корҳои хоҷагидорӣ дар мавзеи “хунуқиҳои абадӣ” мебошад.

Хулоса:

- Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ дар канори шимолии Замин ҷойгир шудааст.
- Хусусияти асосии релјефи қарри уқёнус мавҷудияти тунуқобаҳои васеъ мебошад.
- Уқёнус иқлими қаҳратунӣ дорад, бинобар он қариб тамоми сол бо ях пӯшида шудааст.
- Олами органикии уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ камбағал, вале то дараҷае гуногуннамуд аст.
- Дар натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣ инсон оби уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ифлос шудааст ва дар масъалаи тозагии он кӯшиши ҳамаи давлатҳои сайёра зарур мебошад.

Савол ва супориш:

1. Баҳрҳо ва ҷазираҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолро номбар кунед.
2. Қадом қисмҳои уқёнус дар фасли тобистон аз яхҳо озод мешаванд?
3. Барои чӣ фақат қисмҳои наздиатлантикии уқёнус аз олами органикӣ бой аст?
4. Шӯриш нисбатан ками оби уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба чӣ вобаста аст?
5. Нақшаи муқоисавии ду уқёнусро интихобан тартиб диҳед. Ҳангоми таҳия аз рӯи нақшаи зер кор кунед:
 - Хусусиятҳои мавзеи географӣ;
 - Хусусиятҳои сохти қарри уқёнус;

- Хусусиятҳои иқлими уқёнус;
- Ҷараёнҳо ва анбӯҳҳои об;
- Олами органикӣ;
- Сарватҳои табиӣ;
- Масъалаҳои ифлосшавии об.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Чуқурии аз ҳама зиёди уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба чанд метр баробар аст?

- А. 1225 метр Б. 3467 метр В. 5527 метр Г. 2255 метр

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузоред).

Дар уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ҳодисаҳои заминчунбӣ ва вулқонизм _____ рӯй медиҳанд.

3. Дар ҳоначаҳои холии ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	дар мавзеи “хунуқиҳои абадӣ” мебошад
	инчунин таҳия намудани тавсияҳои амалӣ оид ба бурдани корҳои хочагидорӣ
	Мақсади асосии Соли байналҳалқии қутбӣ
	омӯзиши иқлим ва арзёбии оқибатҳои тағйирёбии он ба муҳити табиӣ минтақаҳои қутбӣ,

БОБИ 3. ТАВСИФИ МАТЕРИКҲО. МАТЕРИКИ АВРУОСИЁ

Бисёр вақт материки Авруосиёро осорхонаи табиат мегӯянд – осорхонаи иқлимҳои гуногун, дарёҳо, зонаҳои табиӣ, шаклҳои релйеф, осорхонаи халқҳо ва забонҳо. Барои чӣ? Барои он ки дар ягон материки дигар ба мисли Авруосиё чунин муъҷизаҳои беназири табиат вучуд надоранд. Дар ин ҷо кӯҳи аз ҳама баланд, кӯли аз ҳама калон, кӯли аз ҳама чуқур, фуруҳамидаи пасттарини хушкӣ, кӯли аз ҳама шӯр, кӯли аз ҳама хушоб, давлати калонтарин ва давлати хурдтарини кураи Замин ҷойгиранд. Материк аз рӯи омилҳои хосси геологӣ, географӣ, табиӣ, таърихӣ, сукувати инсон, фаъолияти хочагидорӣ аҳоли, тарзи зисту зиндагии онҳо аз дигар материкҳо фарқ мекунад.

Авруосиё дар глобус

Авруосиё калонтарин материки кураи Замин ба шумор меравад. Аз давраҳои қадим тоҷикон дар ин материк зиндагӣ доштанд. Онҳо дар ин материк якумин давлати бузурги тоҷикон – давлати Сомониёнро бунёд кардаанд.

§ 17. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- *Авруосиёро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?*
- *Чараёнҳои гарму хунуки уқёнус ба шароити табиӣ чӣ таъсир мерасонанд?*
- *Кадам тадқиқотчиёни уқёнуси Яхбастаи Шимолро номбар карда метавонед?*

Мавҷеи географӣ. Авруосиё байни хатти экватор ва арзи 77° а.ш. ҷойгир шуда, тамоми минтақаҳои географии Нимкураи шимолро дар бар мегирад. Авруосиё аз ғарб ба шарқ ба дарозии 16 ҳаз. км тӯл кашидааст.

Нуқтаҳои канории Авруосиё дар шимол – димоғаи Челюскин, дар ҷануб – димоғаи Пиай, дар ғарб – димоғаи Рока ва дар шарқ – димоғаи Дежнёв мебошанд.

Материки Авруосиёро ду қитъаи олам – Аврупо ва Осиё ташкил додаанд. Сарҳади шартӣ байни ин қитъаҳо бо мавзёҳои шарқии кӯҳҳои Урал, аз дарёи Эмба, соҳили шимолии

бахри Каспий ва хамии Кумаю Манич мегузарад. Худуди обӣ аз баҳрҳои Азов ва Сиёҳ, инчунин аз гулугоҳҳои, ки баҳрҳои Сиёҳ ва Миёназаминро мепайвандад, мегузарад. Агар ба харитаи табиӣ Авруосиё нигаред, маълум мешавад, ки хатти соҳили материк дар ғарб бештар қачу қилеб аст. Ин ба омилҳои географӣ геологӣ пайдоишашон алоқаманд мебошад. Дар қисмати шимолӣ уқёнуси Атлантик ба дохили хушкӣ даромада, нимҷазираи Скандинавияро ҳосил кардааст. Дар ҷануби материк нимҷазираҳои Арабистон ва Ҳиндустон бо андоза ва хусусиятҳои табиӣ худ фарқ мекунанд. Онҳоро кадом уқёнус ихота кардааст? Дар соҳили ҷанубии Авруосиё ҷазираҳо каманд. Дар қисми ҷануби уқёнус ҷазираи калонтарин – Шри Ланка воқеъ аст.

Хатти соҳили Авруосиё дар шарқ хеле мураккаб ва қачу қилеб мебошад, ки он ба давраҳои инкишофи геологӣ алоқаманд аст. Қисми шарқии материкро оби уқёнуси Ором ихота менамояд. Баҳрҳои канориро аз уқёнуси Ором силсилаи нимҷазираҳо (Камчатка) ва ҷазираҳо ҷудо кардаанд. Ҷазираи аз ҳама калон дар ин қисм – Зонди Калон мебошад.

Уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, ки материки Авруосиёро аз шимол ихота кардааст, он қадар ба хушкӣ надаромадааст. Нимҷазираҳои аз ҳама калон – Кола, Таймир, Чукотка мебошанд. Аз соҳил каме дур ҷазираҳои Замини наво, Сибири Нав, Новосибирск ва як қатор ҷазираҳои дигар низ ҷой гирифтаанд.

Авруосиё ягона материкест, ки онро ҳамаи чор уқёнуси кураи Замин ихота кардаанд (аз шимол – уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, аз ҷануб – уқёнуси Ҳинд, аз шарқ – уқёнуси Ором ва аз ғарб – уқёнуси Атлантик).

Таърихи тадқиқоти Авруосиё. Авруосиё ба мисли Африко аз аввал маскани одамон будааст. Дар материки Авруосиё тамаддунҳои қадимтарини дунё пайдо шуда рушд кардаанд. Таърихи Ҳиндустон, Чин, Байнаннаҳрайн ва Осиёи Миёна ҳазорсолаҳоро дар бар мегиранд.

Нисбат ба дигар материкҳо табиати Авруосиё хубтар омӯхта шудааст. Хусусан, минтақаҳои сараҳолии Аврупо ва Осиё пурра омӯхта шудаанд. Ин минтақаҳо ҳанӯз дар давраҳои хеле қадим омӯхта шуда буданд. Аллақай олимони замони қадим минтақаҳои гуногуни материкро тавсифи аниқ дода буданд.

Маълумоти бештар дар натиҷаи лашкаркашиҳо ҷамъ оварда шудаанд. Инчунин, савдогарон, ки бо Роҳи абрешим аз Аврупо ба

Чин сафар доштанд, оид ба кишварҳои гуногун нақл мекарданд. Дар асрҳои миёна арабҳо донишҳои географиро оид ба Осиё ба аврупоиён паҳн карданд.

Ҳанӯз дар асри XIII аврупоиён маълумоти аввалинро доир ба Осиёи Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ аз рӯйи сафарҳои Марко Полои итолиёӣ ба даст оварда буданд. Марко Поло дар муддати 25 сол ба бисёр кишварҳои Осиё сафар кардааст.

Дар омӯзиши Авруосиё олимон ва сайёҳони рус саҳми босазо гузоштаанд. Ҳанӯз дар асри XV савдогар ва сайёҳи рус Афанасий Никитин оид ба табиат ва аҳолии Ҳиндустон маълумот чамъ оварда буд.

Қариб 10 сол, аз соли 1734 то 1742 аз тарафи Академияи илмҳои Русия Экспедицияи Шимолӣ ташкил карда шуд, ки дар натиҷаи он соҳилҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ва Ором аз нимҷазираи Ямал то Камчатка омӯхта, ба харита дароварда шуданд.

*Пётр Семёнов
Тянь-Шанский*

Географи рус Пётр Семёнов дар миёнаҳои асри XIX аввалин шуда кӯҳҳои Тиёншонро омӯхт, нақшаи минтақавияти баландиро дар ин кӯҳҳо нишон дод. Хизматҳои ӯро ба назар гирифта, Академияи илмҳои Русия номи ӯро Пётр Семёнов Тянь-Шанский гузошт.

Олими дигари рус Николай Пржевалский бо экспедицияи худ чор маротиба ба Осиёи Миёна сафар карда, пиёда, аспасавор ва шутурсавор 30 ҳазор км масофаро тай кардааст. Ӯ оид ба дарёҳо, физогирии онҳо, кӯлҳо, биёбонҳо, қаторкӯҳҳо ва набототу ҳайвоноти ин минтақа маълумоти пурқимат чамъ овардааст. Дар омӯзиши табиати Осиёи Миёна қори Пржевалскийро шогирдони ӯ П. Козлов ва В. А. Обручев идома доданд.

Хулоса:

- *Авруосиё материкӣ бузургтарини ҷаҳон мебошад, ки аз ду қитъа – Аврупо ва Осиё иборат аст.*
- *Ягона материкӣ мебошад, ки онро 4 уқёнус иҳота кардаанд.*
- *Соҳилҳои Авруосиё қачу қилебанд ва дар онҳо даҳҳо баҳр ҷойгир шудаанд. Дар баҳрҳо ба миқдори зиёд ҷазираҳо ҷойгир шудаанд.*
- *Авруосиё ватани асли (қадимӣ)-и инсоният аст.*
- *Дар омӯзиши материк Марко Поло, Афанасий Никитин, Семёнов Тянь-Шанский, Н. Пржевалский ва бисёр дигарон саҳм гузоштаанд.*

Савол ва супориш:

1. Материки Авруосиё аз рӯйи масоҳат дар байни дигар материкҳо чойи чандумро ишғол мекунад?
2. Дар материк кадом қитъаҳоро ҷудо мекунанд ва сарҳади онҳо аз кучо мегузарад?
3. Аз дарсҳои таърих ба хотир оварда гӯед, ки Роҳи абрешим аз кадом минтақаҳои материк мегузаист.
4. Аз харита истифода бурда, координатҳои географии нуқтаҳои канори материкро муайян кунед.
5. Аз рӯйи харита атрофи материкро давр занед, номи баҳрҳо, халиҷҳо ва ҷазираҳои калонтаринро қайд кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз ин қитъаҳо дар материки Авруосиё чойгир аст?

- А. Осиё ва Амрико; Б. Африқо ва Австралия;
В. Аврупо ва Осиё; Г. Аврупо ва Антарктида.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Бисёр вақт материки Авруосиёро _____ табиат мегӯянд.

3. Мувофиқа кунед.

Номи олимону тадқиқотчиёро бо кашфиёташон дар чадвали зер мувофиқ гузоред:

1. Марко Поло	А. Табиати Осиёи Миёнаро омӯхтааст
2. Афанасий Никитин	Б. Кӯҳҳои Тиёншонро омӯхтааст
3. Пётр Семёнов	В. Табиат ва аҳолии Ҳиндустонро омӯхтааст
4. Николай Пржевальский	Г. Осиёи Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубиро омӯхтааст

§ 18. СОХТИ ГЕОЛОГИ, РЕЛҲЕФ ВА САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- Зери таъсири кадом қувваҳо релйефи Замин ташаккул меёбад?
- Кадом платформаҳои қадимае, ки шумо пеш омӯхтед, асоси материкҳоро ташкил медиҳанд?
- Ба қувваҳои берунии Замин чӣ дохил мешавад?

Сохти геологии материк. Дар ҳудуди Авруосиё якчанд плита (пора)-и литосферӣ чой гирифтаанд. Бар хилофи дигар қисмҳои калони хушкӣ (континентҳо), Авруосиё аз шаш платформаи қадима иборат аст. Чортои он замони пеш ба Лавразия дохил

мешуданд: Аврупои Шарқӣ, Сибир, Чину Кореягӣ ва Чануби Хитой. Боз ду платформаи дигар, платформаҳои Араб ва Ҳиндустон аввал ба ҳайати материки қадимии Гондвана дохил мешуданд ва дар натиҷаи кӯхпайдошавии охирин ба Авруосиё пайвастанд. Дар баробари платформаҳои қадим, инчунин платформаҳои чавон дучор мешаванд, ки калонтаринашон платформаи Турон ва Сибири Ғарбӣ мебошанд.

Платформаҳо байни ҳам бо минтақаҳои чиндоршуда пайваст шудаанд, ки онҳо дар давраҳои гуногуни геологӣ ба вучуд омадаанд. Минтақаҳои чавони чиндор дар сарҳади пластаҳои литосферӣ ҷойгир шудаанд. Дар минтақаи воридшавии пластаҳои укёнусиоромӣ ва Филиппин ба зери пластаи Авруосиё Минтақаи чиндоршудаи Укёнусиоромӣ ба вучуд омадааст. Дар натиҷаи бо ҳам бархӯрии пластаҳои Авруосиё бо Африқой ва Ҳинду Австралиягӣ минтақаи чиндоршудаи Алпу Ҳимолой ба вучуд омадааст. Ҳардуи ин минтақаҳои бузурги чиндоршавӣ дар галаҷазираҳои Малай пайваст мешаванд.

Релйефи материк. Материки Авруосиё аз рӯйи хусусиятҳои релйеф аз дигар материкҳо якҷанд фарқият дорад:

1. Авруосиё аз материкҳои дигар хеле баланд аст. Материк ба ҳисоби миёна аз сатҳи баҳр 840м баланд мебошад;

2. Дар ҳудуди он кӯхҳои баландтарини ҷаҳон ҷой гирифтаанд. Баландтарини онҳо Ҳимолой бо қуллаи Ҷомолунгма (Эверест) 8848м мебошад. Соли 1953 аввалин шуда сокини Зеландияи Нав – Эдмунд Хиллари ба ин қулла баромадааст;

3. Ҳамворихои Авруосиё андозаи азим доранд ва ба ҳазорҳо километр тӯл кашидаанд. Ҳамворихо дар Авруосиё нисбат ба материкҳои дигар хеле зиёданд;

4. Дар Авруосиё фарқи баландиҳо бузург аст. Фарқи байни баҳри Мурда (аз сатҳи укёнус – 400 м паст), пастхамиҳои хушк (пастхамии Турон – 154 м) ва қуллаи баландтарини Ҳимолой ба 9 км мерасад.

Шаклҳои асосии релйефи материк. Ҳамвории Сибири Ғарбӣ аз рӯйи масоҳат яке аз калонтарин ҳамворихои кураи Замин аст. То баланд шудани қабати Замин дар ҷойи ҳамворӣ баҳр мавҷуд буд. Бо ҳамин сабаб сатҳи он аз чинсҳои таҳшони пайдоишашон баҳрию континенталӣ (хушкӣ) таркиб ёфтааст ва сатҳи ҳамвор дорад. Пиряхҳои қадим дар сатҳи ҳамворихои қисми шимолии Авруосиё тарҳи қатортеппаҳои моренагиرو боқӣ гузоштаанд.

Кӯҳҳои Авруосиё ҳам монанди ҳамвориҳо аз ҷиҳати пайдоиш ва синну сол гуногунанд. Чиндоршавии Кӯҳҳои Нав, ки дар канорҳои ҷанубӣ ва шарқии материк ҷой гирифтаанд, ду минтақаи бузурги кӯҳиро ба вучуд овардаанд. Минтақаи Алпу Ҷимолой, ки дар қисми ҷанубии Авруосиё ҷойгир шудааст, аз уқёнуси Атлантик то уқёнуси Ором тӯл кашидааст. Ба он қаторкӯҳҳо Пиреней, Алп, Карпат, Қафқоз, Копетдоғ, Помир ва Ҷимолой дохил мешаванд.

Дар баъзе мавзёҳои минтақаи кӯҳҳои Алпу Ҷимолой якчанд қаторкӯҳҳои нави азимтарини Помиру Тибет пайдо шудаанд. Тасмаи кӯҳҳои чиндори минтақаи уқёнуси Ором аз Камчатка сар шуда, дар ҷазираҳои Зонди Калон ба охир мерасанд. Дар Авруосиё онҳо ба ҳалқаи вулконики уқёнуси

Куллаи Эверест

Ором ва мавзеи амалиётҳои зилзилавии он дохил мешаванд. Бо ҳамин сабаб дар баъзе куллаи қаторкӯҳҳо вулкониҳои хомӯш ва оташфишон ҷойгир мебошанд. Кӯҳҳои Скандинавия, Урал, Тиёншон ва Олтой аз ҷиҳати пайдоиш ба силсилакӯҳҳои қадим мансуб мебошанд. Ин кӯҳҳо дар зери таъсири раванди ҷараёнҳои табиӣ берунӣ ниҳоят вайрон шудаанд. Баъзеи онҳо минбаъд аз нав баланд шудаанд, ба мисли Тиёншон ва Олтой.

Ноҳияҳои зилзила ва вулкониҳо. Дар ҳудуди Авруосиё, ки он аз минтақаи пурқудрати зилзилавии кураи Замиш гузаштааст, қисми зиёди зилзилаҳои фоҷиаовари рӯйи Замин рух медиҳад. Минтақаи ғаболтарин минтақаи зилзилавии уқёнуси Ором аст, ки бисёр зилзилаҳо ба он вобастаанд. Яке аз чунин зилзилаҳо солҳои 1923, 2015 пойтахти Чопон – шаҳри Токио ва шаҳри Фукосимаи ин кишварро хароб кард. Дар натиҷаи зилзила садҳо ҳазор кас ҳалок шуд. Замишларзайи саҳт ва харобкунандаю мудҳиш соли 1948 дар Ашқобод – пойтахти Ҷумҳурии Туркменистон ба вучуд омад, ки қувваи ҷунбиш ба 9-10 балл расид. Аз 132 ҳазор аҳолии шаҳр бештар аз 100 ҳазораш талаф ёфт. Шаҳр ба харобазор табдил ёфт. Соли 1966 дар шаҳри Тошканд – пойтахти Ҷумҳурии Ўзбекистон қувваи зилзила зиёда аз 6 баллро ташкил кард. Бештар аз 360 ҳазор бино саҳт осеб диду хароб гашт, ҳазорон оила беҳонаву дар монданд. Соли 1988 дар Ҷумҳурии Арманистон қувваи ҷунбиш дар маркази зилзила зиёда аз 8-9 баллро ташкил дод. Аз рӯйи

маълумоти мавҷуда 40-45 ҳазор одамон ҳалок шуданд. Қариб 500 ҳазор нафар бе сарпаноҳ монданд. Шаҳри Спитак пурра хароб шуд. Минтақаи сейсмикии Аврупою Осиё аз канори ҷанубии Авруосиё мегузарад.

Ба минтақаҳои сейсмикӣ ноҳияи вулқонҳо ҳам мувофиқ меоянд. Вулқонҳо дар «Ҳалқаи оташ»-и укёноси Ором махсусан бисёранд. Баландтарин (4750м) вулқони оташфишони Авруосиё – Ключевский аст. Дар яке аз ҷазираҳои Зонди Калон вулқони Кракатау ҷой гирифтааст, ки дар гузашта бо оташфишонии пурқудраташ машҳур буд. Вулқонҳо дар ҷазираҳо ва соҳили баҳри Миёназамин бисёранд. Вулқон кӯҳ ва ҷазираҳои нав, ҷинсҳои кӯҳи (туфи вулқонӣ)-ро ба вучуд оварда, сатҳи материкро тағйир медиханд.

Одамон истифодаи баъзе ҳодисаҳои вулқониро ёд гирифтанд: буги гарм, ки аз қаъри замин мебарояд, турбинаи неругоҳи барқиро давр занонда метавонад. Масалан, чунин неругоҳи барқӣ дар Русия, дар нимҷазираи Камчатка сохта шудааст. Онҳо дар мамлакатҳои дигар ҳам мавҷуданд. Оби гарми ҷашмаҳоро барои гарм кардани хонаҳо ва гармхонаҳо истифода мебаранд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Дар дунё талабот ба сарватҳои табиӣ зеризаминии гуногун босуръат меафзояд. Авруосиё бо бисёр будани захираҳои маъдани худ аз дигар материкҳо фарқ мекунад.

Авруосиё аз захираи баъзе маъданҳои рангае, ки дар ҷаҳон кам вомехуранд, (масалан, қалъагӣ ва волфрам) ниҳоят бой аст. Конҳои онҳо минтақаи ба ном яке аз тасмаҳои металлӣ қалъагию волфрам ҳосил карда, дар қисми шарқии Авруосиё тӯл кашидаанд. Қалъагӣ ва волфрам дар саноат ҳамачониба истифода мешаванд. Дар Сибири Шимолӣ, Шарқӣ, Алдан, болооби Лена, атрофи дарёи Амур, қисми шимолии ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Ўзбекистон, Қуриё, Ҷопон, дар қисми ғарбии Саха (Ёкутистон) конҳои алмос, дар Тоҷикистон нуқра ва дигар канданиҳои фойданок мавҷуданд. Дар нимҷазираи Ҳиндустон ва ҷазираи Шри-Ланка, Помир конҳои сангҳои гуногуни қиматбаҳо – ёқути кабуд, ёқути сурх мавҷуданд. Сарватҳои зеризаминии маъданӣ дар қаър, дар таҳкурсии кристаллии платформаҳо ва дар маҳалҳои ба сатҳи замин барояндаи ҷинсҳои магматикӣ хобидаанд. Кони калонтарини маъдани оҳан дар Русия – Аномалияи магнитии Курск (АМК) аз ҷиҳати пайдоиш бо ҷинсҳои кӯҳии метоморфозӣ алоқаманд аст.

Авруосиё аз сарватҳои зеризаминии пайдоишашон таҳшинӣ бой аст. Он аз ҷиҳати захираҳои нафт ва гази табиӣ аз материкҳои дигар афзалият дорад. Ноҳияҳои нафти Авруосиё инҳоянд: ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ, Қазқоз ва нимҷазираи Арабистон. Дар қабри баҳри Шимолӣ, Туркманистон, нимҷазираи Манқишлок пасти Наздикаспий ҳавзаҳои нафт мавҷеи асосӣ доранд. Дар Қувайт, Ироқ, Эрон, Чин, Ҳиндустон ба меъери зиёд нафт ва газ истихроҷ карда мешавад.

Конҳои газ дар Ҷумҳуриҳои Туркманистон, Ёзбекистон, ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ, дар Шарқи Наздик ва Миёна ёфт шудааст. Русия аз ҷиҳати захира ва истеҳсоли гази табиӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Калонтарин конҳои ангишт дар ҳавзаҳои Донетск, Кузбас, Новокузнетск, Караганда, Тунгуска, инчунин Чини Шарқӣ ва нимҷазираҳои Ҳиндустон, Осиёи Марказӣ, Тоҷикистон ва дигар мавзёҳои Авруосиё ҷойгиранд.

Хулоса:

- Дар ҳудуди Авруосиё якҷанд *плитаҳо (пораҳо)-и литосферӣ* ҷой гирифтааст.
- *Платформаҳои калонтарин Аврупои Шарқӣ, Сибир, Чину Корея ва Чини Ҷанубӣ аз ҷама қадиманд.*
- Дар ҳудуди Авруосиё қуллаҳои баландтарини ҷаҳон ҷойгир шудаанд.
- *Ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ аз рӯйи масоҳат яке аз калонтарин ҳамвориҳои кураи Замин аст.*
- *Минтақаҳои фаволтарини серзилзилаи дунё дар материки Авруосиё ҷой гирифтаанд.*
- *Захираҳои калонтарини сарватҳои табиӣ дар материки Авруосиё ҷойгир шудаанд.*

Савол ва супориш:

1. *Плитаҳои литосфериро номбар кунед, ки дар ҳудуди материки Авруосиё ҷойгиранд ва онҳоро аз харита нишон диҳед.*
2. *Бо истифодаи харита кӯҳҳо ва ҳамвориҳои калонтарини Авруосиёро номбар кунед ва нишон диҳед.*
3. *Баландтарин қуллаи Авруосиё ва ҷаҳон чӣ ном дорад ва он дар кучо ҷойгир аст?*
4. *Қадам сарватҳои табиӣ дар материк зиёданд ва захираҳои беиштари онҳо дар кучо ҷойгир шудаанд?*
5. *Дар харитаи тарҳӣ (контурӣ) кӯҳҳо, ҳамвориҳо, минтақаҳои серзилзила ва конҳои калонтарини қанданиҳои фойданоки материкро гузаронед.*

Худро бисанчед:

1. Чавоби дурустро интихоб кунед.

Баландии қуллаи Чомолунгма (Эверест) чӣ қадар аст?

А. 4567м; Б. 7930м; В. 8952м; Г. 8848м.

2. Чумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузored).

Соли _____ аввалин шуда сокини Зеландияи Нав – Эдмунд Хиллари ба қуллаи Эверест баромадааст.

3. Дар хоначаҳои холии ҷадвал рақам гузored.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед.

	маъдани худ аз дигар
	Авруосиё бо
	материкҳо фарқ мекунад
	бисёр будани захираҳои

§ 19. ИҚЛИМИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- *Фарқи анбӯҳҳои ҳавои баҳрӣ ва континенталӣ (хушкӣ) дар чист?*
- *Муссонҳо чӣ таъри ба амал меоянд?*
- *Ба фикри шумо барои чӣ дар Авруосиё типҳои континенталии иқлим афзалият дорад?*

Дар ташаккулёбии иқлими материки Авруосиё омилҳои гуногуни географӣ таъсир мерасонанд. Шароити иқлимӣ дар Авруосиё назар ба дигар материкҳо сардтар мебошад, ки дигаргуншавии онро на фақат аз шимол ба ҷануб, балки аз ғарб ба шарқ низ мушоҳида кардан мумкин аст.

Пеш аз ҳама паҳноии масоҳати материк аз шимол ба ҷануб, дарозии ҳудуди он аз ғарб ба шарқ, ба тақсимои ҳудуди гармию хунукӣ таъсири бевоситаи худро мерасонад. Тобистон махсусан, байни тропикҳои шимолӣ ва экватор гарм аст, ки дар он ҷо офтоб дар уфуқ хеле баланд мебарояд. Вобаста ба ин ҳолат дар ин ҷо сатҳи замини маҳал нисбат ба доираи кутбӣ тахминан ду баробар зиёд гармӣ мегирад.

Чун дигар материкҳо, дар кӯҳҳои Авруосиё ивазшавии шароити иқлимӣ мувофиқи қонуниятҳои минтақаҳои баландӣ тағйир меёбад. Ин ҳолат бештар дар баландшавии зинаҳои иқлимии кӯҳҳои Тибет, Алп, Қафқоз, Ҳимолой, иқлими баланд-кӯҳии Помир мушоҳида мешаванд. Иқлими нимҷазираҳои Ҳиндустон ва Ҳиндучин ба муссонҳо вобаста аст. Танҳо тобистон, вақте ки материк ниҳоят метафсад ва дар болои он ноҳияи фишори пасти атмосфера ҳосил мешавад, аз укёнус анбӯҳи ҳавои истивояӣ (экваторӣ) меояд. Муссонҳо аз укёнуси Ҳинд ба миқдори

ниҳоят зиёд бориш меорад. Зимистон муссон аз материк мезавад ва бо пассати шимоли шарқӣ мувофиқ меояд.

Ҳамин тариқ, таъсири укёнусҳо ба иқлим дар кам шудани миқдори бориш аз канорҳо ба қисмҳои дохилии материк, инчунин дар пасту баландии ҳарорат зоҳир мешавад. Кӯҳҳои баланди Авруосиё – Алп, Қафқоз, Ҳимолой ва Помир аз ғарб ба шарқ тӯл кашидаанд. Онҳо имкон намедиханд, ки ба ҷануб бодҳои хуноки шимолӣ дохил шаванд. Вале анбӯҳи ҳавои сернам аз укёнуси Атлантик бемалол ба дарунтари материк дохил мешавад. Дар роҳи муссонҳои аз укёнус вазанда, ки қаторкӯҳҳо қад кашидаанд, бориш махсусан бисёр мешавад.

Чунончи, дар доманаи қаторкӯҳҳои Ҳимолойи Ҷануби Шарқӣ дар як сол бештар аз 400мм ва дар мавзеи сербориштарини рӯи Замин – Черапунҷаи машҳур 11000мм бориш мешавад. Дар нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳҳои Ҳисор соле ба ҳисоби миёна аз 1200мм то 2000мм бориш мешавад. Ин маҳалли сербориштарини Тоҷикистон ба шумор меравад.

Минтақаҳои иқлимӣ ва ҳелҳои иқлими Авруосиё. Ҷазираҳои арктикии материки Авруосиё ва қисми шарқии он, ки ба укёнуси Яхбастаи Шимолӣ ҳамшафат мебошанд, дар минтақаҳои иқлими арктикӣ ҷой гирифтаанд. Дар ин ҷо тамоми сол ҳавои хушк ва хуноки арктикӣ ҳукмрон аст. Ҳарорат ҳамеша паст аст ва зимистон хунокии ниҳоят сахт мешавад.

Минтақаи иқлими субарктикӣ чун минтақаи тангбар дар тамоми материк тӯл кашида, дар ғарб ҷазираи Исландияро фаро гирифтааст. Иқлими он нисбат ба минтақаи арктикӣ андаке мулоим аст.

Худуди аз ҳама зиёди Авруосиё дар минтақаи муътадили шимолӣ воқеъ аст. Ба туфайли аз ғарб дохил шудани анбӯҳи ҳаво дар ин минтақа ивазшавии ҳелҳои иқлим аз самти ғарб ба шарқ махсусан хуб аён мешавад.

Дар қисмати ғарби Авруосиё ба туфайли анбӯҳи ҳаво, ки аз укёнуси Атлантик ворид мегардад, зимистон мулоим шуда, ҳарорати миёнаи январ аз 0°С баландтар ва тобистон аз +10 то +18° С мешавад. Бориш бисёр буда, бештар аз 1000мм-ро ташкил медиҳад. Рӯзҳои офтобӣ дар тобистон кам буда, зимистон обу ҳаво тағйирёбанда шуда, пайиҳам борони сим-сим меборад ва мавзёро дуру дароз туман фаро мегирад. Баъзан барф ҳам меборад, вале ба зудӣ об мешавад. *Инро иқлими баҳрии минтақаи муътадил меноманд.*

Дар шарқ, то кӯхҳои Урал иқлими муътадили континенталӣ афзалият дорад. Дар ин ҷо таъсири бодҳои укёнуси Атлантик суст мешавад. Ҳавои материк тобистон гарм ва зимистон хунук мешавад. Дар ҳамвори Аврупои Шарқӣ обу ҳаво ноустувор аст. Зимистон рӯзҳои софу офтобиро ҳавои мулоим иваз мекунад ва тобистон осмонро абр пӯшонда, борон меборад.

Анбӯҳи ҳавои континенталиро иқлими худудҳое, ки дар шарқи Урал, Осиёи Миёна ва Марказии минтақаи муътадил ҷой гирифтааст, муайян мекунад. Тобистон дар рӯи сатҳи замин ҳаво ниҳоят гарм шуда, зимистон то -50°C мерасад ва бештар аз ин ҳам сард мегардад. Ҳавои аз укёнуси Атлантик омада қариб бебориш мебошад. Зимистон барф кам меборад ва сатҳи Замин дар чуқурии зиёд ях мекунад. *Инро иқлими континенталии минтақаи муътадил меноманд.* Дар шарқи ин минтақа иқлими муссонӣ ҳукмфармоست. Хусусияти асосии он ивазшавии анбӯҳи ҳаво дар фаслҳои сол мебошад. Дар Авруосиё иқлими муссонӣ на танҳо минтақаи иқлими муътадил, балки боз ду минтақаро фаро мегирад.

Минтақаи иқлими субтропикӣ Авруосиёро аз нимҷазираи Пиреней то укёнуси Ором бурида гузаштааст. Тобистон баробари воридшавии ҳавои тропикӣ обу ҳавои гарму хушк барқарор мегардад. Борон аҳён-аҳён меборад, осмон беабр «абдан кабуд», зимистон дар соҳили баҳри Миёназамин обу ҳаво хусусиятҳои хоси худро дорад: ҳаво гарм ва пайдархам борон меборад, нашъунамои рустаниҳо зиёд мешавад. Бодҳои серрутубати ғарбӣ аз укёнуси Атлантик бориш меоранд. Ҳарорати миёна дар ҳама ҷо аз 0° баланд аст. *Инро иқлими субтропикӣ баҳримиёназаминӣ меноманд.* Дар қаламрави Тоҷикистон иқлими хушки субтропикӣ (дар водиҳои Вахш ва Ҳисор), ки тобистон гарму тӯлонӣ, зимистон кӯтоҳу нарм ва камбориш аст, ҳукмрон мебошад.

Дар соҳили укёнуси Ороми Авруосиё, дар минтақаи субтропикӣ тобистон анбӯҳи ҳаво аз укёнуси Ором ба миқдори зиёд бориш ва абрҳои ғализ оварда, ҳарорати ҳаворо паст мекунад. Бисёр вақт борони сел меборад. Дарёҳо аз об пур шуда, аз соҳил мебароянд, киштзор, рохҳо, деҳахоро пахш мекунанд. Зимистон аз қисмҳои дохилии материк ҳавои хуноки континенталӣ мезавад ва ҳарорат мумкин аст то 0°C паст фуруяд. Чунин иқлимро *иқлими субтропикӣ муссонӣ меноманд.*

Таъсири иқлим ба хочагидорӣ инсон. Шароити иқлими Авруосиё аз бисёр ҷиҳат ба фаъолияти хочагии аҳоли таъсир кардааст. Агар тобистон дар қисмати шимоли материк ба соҳаи кишоварзӣ норасоии гармӣ ҳалал расонад, дар қисми ҷанубии

материк ҳарорати баланд дар тропикҳо ба рӯндани ду-се хосил дар як сол мусоидат мекунад. Вале намӣ намерасад. Дар шарқ, ҷануби шарқ ва ҷануби материк иқлими муссонӣ барои кишоварзӣ мусоид аст. Дар заминҳои сергил буттаи чой ва найшакар парвариш мекунанд. Дар минтақаи иқлими муътадил, махсусан дар он ҷое, ки тобистон гарму зимистон на он қадар хунук аст, гандум, ҷуворимаққа ва дигар зироати галладона, инчунин лаблабуи канд, дарахти себ, тоқ парвариш мекунанд. Дар соҳилҳои баҳри Миёназамин иқлими нарму гарм ба парвариши зироати субтропикӣ имконият медиҳад.

Хулоса:

- Дар ташаккули иқлими материки Авруосиё омилҳои гуногуни географӣ таъсир мерасонанд.
- Шароити иқлимӣ дар Авруосиё назар ба дигар материкҳо сардтар мебошад, ки дигаргуншаваи онро на фақат аз шимол ба ҷануб, балки аз ғарб ба шарқ низ мушоҳида кардан мумкин аст.
- Дар қаламрави Авруосиё қариб ҳамаи минтақаҳои иқлимии Нимкураи шимолро мушоҳида кардан мумкин аст.
- Шароити иқлими Авруосиё аз бисёр ҷиҳат ба фаъолияти хоҷагии аҳоли таъсир кардааст.

Савол ва супориш:

1. Омилҳои онро, ки ба ташаккули иқлими Авруосиё таъсир мерасонанд, номбар кунед.
2. Минтақаҳои иқлим ва навъҳои иқлими материкиро номбар кунед.
3. Қойи аз ҳама сербориши материк кучост ва чаро дар он ҷо боршот зиёд аст?
4. Муссонҳо дар кадом қисми материк зиёд мушоҳида мешаванд?
5. Дар харитаи тарҳии материк минтақаҳои иқлимиро гузаронед ва нуқтаи сербориштарин ва камбориштаринро қайд кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Миқдори боришоти солона дар минтақаи Черапунҷӣ ба чанд баробар аст?

А. 11000 мм; Б. 12000 мм; В. 1200 мм; Г. 500 мм;

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Худуди аз ҳама зиёди Авруосиё дар минтақаи _____ шимолӣ воқеъ аст.

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Иқлими муссонӣ дар кадом қисми материк таъсир мерасонад?

А. Шарқ; Б. Ҷануби Шарқ; В. Шимол; Г. Ҷануб.

§ 20. ОБҲОИ ДОХИЛИИ АВРУОСИЁ

Ба хотир меорем:

- *Чиро ҳавзаи чараёнҳои дохилии меноманд?*
- *Чӣ тавр пирахҳо дар сатҳи Замин ва кӯҳҳо пайдо мешаванд?*
- *Кадом дарёҳо ва кӯлҳои Авруосиёро медонед?*
- *Барои чӣ дар баҳри Мурда одам гарқ намешавад?*

1. Хусусияти шабакаи дарёҳо. Авруосиё дорои захираҳои бузурги обҳои дохилии мебошад. Дарёҳои материк қариб нисфи оби дарёҳои тамоми сайёро ба ҳамаи чор уқёнус мерезанд. Обтаксимкунаки асосӣ аз кӯҳҳои Осиёи Миёна ва Шимолу Шарқии Сибир мегузарад. Шабакаи дарёҳои материк нобаробар тақсим шудааст. Системаҳои аз ҳама пурқуввати дарёӣ дар Осиёи Шимолӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ ҷойгир шудаанд. (Шумо чӣ фикр доред, барои чӣ ин тавр аст?) Дар қисмҳои марказии материк шабакаи дарёҳо кам аст ё умуман вучуд надоранд.

2. Дарёҳо. Ба *ҳавзаи уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ* шабакаи калони дарёҳои Осиёи Шимолӣ тааллуқ доранд. Дар ин ҷо дарёҳои Об, Енисей ва Лена ҷойгиранд. Онҳо аз кӯҳҳои Сибири Ҷанубӣ сарчашма гирифта, заминҳои ботлоқро гузашта ба шимол ҷорӣ мешаванд. Як қисми ҳавзаи ин дарёҳо дар минтақаи яхбандии дохилии ҷойгир шудаанд. Дарёҳои шимолӣ аз ҳисоби барф ва боронҳои сероб мешаванд. Яхбандии оби ин дарёҳо то 6-8 моҳ давом карда, серобшавии дарёҳо охири фасли баҳор ва аввали фасли тобистон ба амал меояд. Қисмҳои поёнии дарёҳо барои ҷӯбқашонӣ (ғӯлаҷӯбҳои дарахтони буридашударо ба оби дарё мепартоянд ва чараёни об онҳоро то поён мебарад) истифода бурда мешаванд.

Аз дарёҳои *ҳавзаи уқёнуси Ором* – Амур, Хуанхэ, Янсизи ва Меконг нисбатан серобтаранд. Манбаи серобии онҳо борон аст, аммо манбаи серобии дарёи Амур барф аст. Дар тобистон бо омадани муссонҳо давраи серобӣ оғоз мегардад, ки обхезихоро ба вучуд меорад. Янсзи (аз забони хитой – «дарёи кабуд») дарёи аз ҳама сероб ва аз ҳама дарозтарин (6300км)-и материки Авруосиё мебошад. Ин дарё аз кӯҳҳои Тибет сарчашма гирифта, дараҳои танги пасто-баландро мегузарад ва ба Ҳамвори Кабири Чин дохил мешавад, аз байни кӯлҳо ва ботлоқҳо давр зада, ба баҳри Шарқи Чин мерезад. Янсзи – роҳи муҳими киштигардии Осиё ба ҳисоб рафта, барои обёрии заминҳои истифода мешавад.

Дарёи Янсзи

Хуанхэ (аз забони хитой – «дарёи зард») – дарёи аз ҳама обаш хираи ҷаҳон ба шумор меравад. Дар қисми ҷараёни марказӣ ин дарё ба микдори зиёд хоки зардро шуфта дар худ ҳал мекунад ва ранги тираро мегирад.

Дарёҳои *ҳавзаи уқёнуси Ҳинд* – Ганг (2700 км), Ҳинд, Дачла ва Фрот мебошанд, ки аз кӯҳҳо сарчашма гирифта, манбаи обшорон аз ҳисоби барф ва пирияхҳо аст. Баъди ба ҳамворӣ фаромадан аз ҳисоби борон сероб мегарданд. Дарёҳои нимҷазираи Ҳиндустон аз ҳисоби муссонҳо дар фасли тобистон сероб мешаванд. Оби дарёҳои ҳавзаи уқёнуси Ором барои обёрии заминҳо ба таври васеъ истифода мешаванд.

Дарёҳои *ҳавзаи уқёнуси Атлантик* системаҳои калони дарёхоро ташкил намедиханд. Онҳо бо кам будан ва тақсимои нисбатан баробари ҷараён фарқ мекунанд. Дарёҳои шимолӣ ях мебанданд ва аз ҳисоби барфу боронҳо сероб мешаванд. Давраи серобии онҳо фасли тобистон фаро мерасад. Манбаи оби дарёҳои ҷанубӣ аз борон ва обҳои зеризаминӣ мебошад. Давраи серобии онҳо фасли зимистон аст. Дарёҳои калонтарин – Дунай (2850 км), Рейн, Днепр манбаи омехта доранд. Дарёҳои ҳавзаи Атлантик барои киштиронӣ истифода мешаванд.

Дарёи Волга

Дарёҳои *ҳавзаи дохилӣ* аз шабакаи ками дарёҳо иборатанд. Ба ин дарёҳо Волга, ки ба баҳри Каспий мерезад, Сирдарё, Амударё ва Зарафшон дохил мешаванд. Манбаи оби ин дарёҳо дар болооб барфу пирияхҳо ва дар минтақаҳои поёноб борон ва обҳои зеризаминӣ мебошад. Дарёи Волга (3530км) калонтарин дарёи ҳавзаи дохилии

Аврусиё мебошад. Ин дарё қариб тамоми сол сероб аст ва барои хоҷагии қисми аврупоии Русия аҳаммияти калон дорад. Дарёҳои Сирдарё, Амударё ва Зарафшон пурра барои обёрӣ ва дигар корҳои хоҷагидорӣ инсон сарф шуда, то резишгоҳ рафта намасанд. Солҳои пеш ба ҳавзаи баҳри Арал мерехтанд.

3. Кӯлҳо ва ботлоқҳо. Кӯлҳои Аврусиё аз рӯи речаи обӣ ва пайдоиш фарқ мекунанд. Дар тарқишҳои кишри Замин кӯлҳои дароз-рӯя – Байкал, Баҳри мурда, Балхаш, Исикқул ҷойгир шудаанд.

□ *Байкал кӯли аз ҳама чуқуртарин (1637м)-и ҷаҳон Замин мебошад. Дар кӯли Байкал 20%-и оби нӯшокии сайёраи Замин захира шудааст. Оби ин кӯл бо тозагӣ ва шифофӣ худ дар ҷаҳон ҳамоно надорад.* □

Қисмхоро дар дохили ин кӯл то чуқурии 40 м дидан мумкин аст. Дар кӯли Байкал бисёр намудҳои эндемикӣ (намудҳое, ки танҳо дар ҳамин ҷо вомерӯанд) зиндагӣ мекунанд.

Баҳри мурда дар фуруҳамидаи Ҷҳор ҷой гирифтааст. Номи худро аз он сабаб гирифтааст, ки дар он мавҷудоти зинда дучор намешавад. Шӯрии об ба 350 ‰ баробар аст. Шӯрии аз ҳад зиёд зичии обро зиёд кардааст ва ҳатто одам дар оби он ғарқ намешавад. Лойкаи минералӣ ва намаки ин кӯлро барои табобат ва истеҳсоли хар гуна хамираҳои ороиши рӯю пӯст истифода мебаранд.

Кӯлҳои тектоникӣ – Балатон, Ханка, Тонлепас чуқурии зиёд надоранд. Қисми шимолӣ материк аз обанборҳои начандон калон бой аст, ки дар натиҷаи фаъолияти пирияхҳо пайдо шудаанд. Кӯлҳои пирияхӣ дар ҷойи обшудаи пирияхҳои қадима пайдо шуда, бо дарёчаҳои хурд ба ҳам пайваस्त мешаванд ва системаи дарёю кӯлҳоро ҳосил мекунанд (масалан, кӯлҳои Браслав дар Беларус). Калонтарин кӯлҳои тектоникӣ пирияхӣ кӯли Ладога, Онега ва Таймир мебошанд.

Дар минтақаҳои хушк кӯлҳои қадима ба мисли Элтон, Баскунчак дар Пастии наздиқаспӣ бисёранд. Баъзеи онҳо дар фасли тобистон хушк мешаванд ва дар ҷояшон қабати тунуки намакро боқӣ мемонанд. Баҳри Арал ва кӯли калонтарини шӯри ҷаҳон – баҳри Каспӣ (376 ҳаз. км²) низ пайдоиши қадима доранд. Ин кӯлҳо аз давраҳои укёнуси Тетис боқӣ мондаанд.

Хусусияти фарқкунандаи Авруосиё ба таври васеъ пахншавии ботлоқ ва заминҳои ботлоқдор мебошад. Дар худуди тундра ва бешатундра онҳо то 80%-ро ташкил медиҳанд. Дар минтақаҳои муссонии Осиё низ ботлоқҳо зиёданд.

4. Каналҳо, обанборҳо. Дар материки Авруосиё каналҳои зиёд кофта шудаанд, ки барои бо ҳам пайвастанӣ дарёҳо ва обёрии заминҳо истифода мешаванд. Каналҳоро барои киштиронӣ низ истифода мебаранд. Калонтарини онҳо – Кил, Беломору Балтика ва Кабири Чин (аз ҷама дарозтарин дар ҷаҳон, 1782 км) мебошанд.

Санся – калонтарин НОБ-и ҷаҳон

Барои обёрии каналҳои Қароқум (дар Осиёи марказӣ) ва Раҷастхон (дар нимҷазираи Ҳиндустон) мебошанд.

Дарёҳои Осиё 1/3 ҳиссаи захираҳои энергетикӣ ҷаҳонро доро мебошанд. Дар болооби дарёи Янззи неругоҳи барқи обии калонтарини ҷаҳон – «Санся» сохта шудааст. Дар

дарёҳои Сибир обанборҳои калонтарин: Братское дар Ангара ва Красноярск дар Енисей сохта шудаанд. Иншооти калонтарини гидротехникии Аврупо занчири обанборҳои Волгаю Кама ба ҳисоб мераванд.

5. Яхбандии ҳозира. Масоҳати хеле калони Авруосиёро пирахҳои ҳозира пӯшондаанд. Онҳо дар бисёр қазираҳои шимолӣ ва дар Исландия, Шпитсберген, Замини Нав, дар қазираҳои дигар, инчунин дар кӯҳҳои аз ҳама баланд – Алп, Ҳимолой, Тиёншон ва Помир мавҷуданд. Пирахҳои кӯҳӣ поён фурумада, сарчашмаи оби дарёҳои сершумор мегарданд.

Яхбандихон бисёрсола. Дар ҳудуди калони Авруосиёи Шимолӣ дар қазираҳои Исландия, Шпитсберген, Замини Нав ва дар кӯҳҳои Алп, Ҳимолой, Тиёншон, Помир яхбандии бисёрсола паҳн шудааст. Онро яхбандии «абадӣ» ҳам меноманд. Яхбандии бисёрсола қариб сеяки ҳудуди материки Авруосиёро дар бар гирифтааст. Ғафсии қабати яхбастаи чинсҳои кӯҳӣ аз чанд метр дар нимқазираи Кола, то 1500 м дар нимқазираи Таймир ва Помир мерасад. Тобистон қабатҳои яхбаста то чуқуриҳои 40-150 см об мешаванд.

Сабаби ҳосил шудани яхбандии бисёрсола, чунонки олимони меҳисобанд, зимистони хунуку камбарф ва ҳарорати миёнаи солони аз 0° С паст мебошад.

Дарёҳое, ки аз қабати замин яхбаста ҷорӣ мешаванд, баҳорон хеле сероб шуда, ботлоқҳои сершумор ҳосил мекунанд, зеро ба қабати замин захира наметавонанд. Яхбандии бисёрсола сохтмони роҳ, биноҳои истиқоматӣ ва дигар иншооти хоҷагири душвор мегардонад.

Хулоса:

- *Дарёҳои материк қариб нисфи оби дарёҳои тамоми сайёра ба ҳамаи ҷор уқёнус мерезанд.*
- *Дарёҳои калонтарини Авруосиё қариб тамоми сол сероб мебошанд.*
- *Кӯлҳои калонтарини ҷаҳон дар ҳудуди Авруосиё ҳосил шудаанд.*
- *Кӯли Байкал чуқуртарин, тозатарин ва шаффофтарин кӯли сайёраи Замин аст.*
- *Яхбандихон ҳозиразамон дар қисми шимолӣи Авруосиё масоҳати калонтарини ташиқил мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Дарёи аз ҳама дарозтарин ва серобтарини материкро номбар кунед.*
2. *Кӯли аз ҳама чуқури материк ва ҷаҳон кадом аст?*
3. *Кадам дарёҳои Авруосиё дорони захираҳои бузурги гидроэнергетикӣ мебошанд?*

4. *Аз рӯйи пайдоиши кӯлҳои материкро ба кадом гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст?*
5. *Дарёҳо ва кӯлҳои калонтарини материки Авруосиёро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*
6. *Матни китобро истифода бурда, ҷадвали зерро пур кунед. Оид ба ҳар як ҳавза як-ду мисол оред:*

Ҳавзаи дарё	Дарозӣ, км	Ғизогирӣ	Давраи серобӣ	Истифода

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Аксари дарёҳои материки Авруосиё ба ҳавзаи кадом укёнусо тааллуқ доранд?

- А. Укёнуси Яхбастаи Шимолӣ;
- Б. Ҳавзаи укёнуси Ором;
- В. Ҳавзаи укёнуси Атлантик;
- Г. Ба ҳамаи ҳавзаи укёнусо.

2. Мувофиқа кунед.

Дарёҳоро бо ҳавзае, ки ба он тааллуқ доранд, дар ҷадвали зер мувофиқ гузаред:

1. Волга	1. Ҳавзаи укёнуси Яхбастаи Шимолӣ
2. Лена	2. Ҳавзаи дохилии материк
3. Хуанхэ	3. Ҳавзаи укёнуси Ҳинд
4. Ганг	4. Ҳавзаи укёнуси Ором

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Дар кӯли Байкал ___%-и оби нӯшокии сайёраи Замин захира шудааст.

§ 21. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ АВРУОСИЁ. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- *Дар материки Авруосиё кадом минтақаҳои иқлимӣ вуҷуд доранд?*
- *Минтақавияти баландӣ чист?*
- *Барои чӣ дар Авруосиё қариб ҳамаи зонаҳои табиӣ воҷеҳуранд?*

Дар ҳудуди материки Авруосиё тамоми минтақаҳои иқлимии Нимкураи шимолӣ воқеъ аст, бинобар ин дар ин ҷо тамоми минтақаҳои табиӣ (зонаҳои табиӣ)-и ҷаҳонро мушоҳида кардан мумкин аст. Дар масоҳати калони материк онҳо аз ғарб ба шарқ ва зина ба зина аз шимол ба ҷануб тӯл мекашанд.

Аз ин сабаб дар ҷойгиршавии зонаҳои табиӣ Авруосиё ҳам монанди материкҳои дигар қонуни минтақавияти арзӣ зохир мешавад.

1. Зонаҳои табиӣ. *Зонаҳои табиӣ минтақаҳои иқлими арктикӣ ва субарктикӣ.* Биёбонҳои арктикӣ, тундра ва бешатундра дар Авруосиё чандон ба самти ҷануб паҳн нашудаанд. Дар табиати ҳар ду минтақаҳои материк умумияти бисёр мушоҳида карда мешавад ва ин тасодуфӣ нест. Зеро минтақаҳо дар канори шимолии материк ҷой гирифтаанд ва дар он мавзёе нишондоди давраи ҳарорати пасту дуру дароз мавҷуд аст. Дар ин ҷо яхбандии бисёрсола ва ботлоқҳои фароҳи зиёд мавҷуданд. Аз мавҷудоти зинда дар шимол: обсабзҳо, ушна, моҳу гулсангҳо, аз ҳайвонҳо: мешгов, хирси сафед, тюлен ва парандаҳои гуногун зиндагӣ мекунанд.

Зонаҳои табиӣ минтақаи муътадил. *Зонаҳои беша.* Зонаи беша дар Авруосиё ҳудуди аз ҳама калонро ишғол мекунад. Аз ҷиҳати масоҳат тайга аз ҳама калон аст. Дар минтақаи иқлими муътадил тобистон нисбат ба тундра ва бешатундра хеле гарм ва давомнок аст. Аз ҳамин сабаб барои сабзиши муътадили набототи дарахтӣ шароити мусоид пайдо мешавад. Зонаи беша масоҳати калонро ишғол намуда, дар қисми шимолии он дарахтони сӯзанбарг (тайга) ва ҷануби он дарахтони паҳнбарг мерӯянд.

Ҳоки минтақаи тайга хокистарранг аст. Дар бешаҳои тайгаи нимҷазираи Скандинавия ва Финландия дарахтони сӯзанбарги ба хуноқӣ тобовар – санавбар ва қоч, дар шарқи кӯҳҳои Урал – дарахтони пихта, санавбари сибирӣ, ки сидра меноманд, инчунин дарахти ҷалғӯза (лиственница) мерӯянд. Дарахти ҷалғӯза ягона дарахти сӯзанбарг аст, ки зимистон баргаш мерезад ва боз месабзад.

Барои бешаҳои паҳнбарг шохбулут ва булут бештар хос аст. Бешаҳои шохбулут дар иқлими серрутубати гарм хуб афзоиш меёбанд. Дар ин ҷо зерфун, фарк ва дарахтони дигар низ мерӯянд. Олами ҳайвонот дар тайга зиёдтар афзоиш дорад. Дар бешаҳои омехта ва паҳнбарг бисёр ҳайвонот: гург, хирс, гавазн ба ин шароит мутобиқ шудаанд ва таҳти муҳофизати инсон мебошанд. Зубр ва бабри уссурӣ ба Китоби сурх дохил шудаанд.

Зонаҳои табиӣ бешадашт ва дашт. Заминҳои сиёҳҳои дашт ва бешадашт бо ҳосилхезии худ машҳуранд. Бинобар он масоҳати калони бешадашт ва дашт қариб пурра шудгор карда шудаанд. Набототи табиӣ танҳо дар мамнуъгоҳҳо ва маҳалҳои барои шудгор нобоб боқӣ мондааст. Таносуби гармӣ ва рутубат дар онҳо барои парвариши зироати гуногуни ғалладона, лаблабуи канд, офтобпараст ва дигар зироатҳои кишоварзӣ мусоид аст. Ҳайвоноти дашт, асосан хояндаҳо буда, алаф мехӯранд. Бисёри онҳо дар лонаҳо зиндагӣ мекунанд – хази даштӣ, юрмон, суғур, мушҳои гуногун.

Зонаҳои табиӣ нимбиёбон ва биёбон. Тобистони хушк ва гарм дар минтақаи нимбиёбон ва биёбон ба хок, наботот

ва олами ҳайвонот таъсир расондааст.

Шароит барои нашъунамои рустаниҳо хеле мураккаб аст: хушкии ҳаво, гармии баланд, зимистони хунук, тӯфонҳо. Биёбонҳои гарму хушк махсусан аз наботот камбағаланд. Масалан, биё-

Биёбони Гоби

бони Гоби. Реги равони биёбони Такла-Макан бо беҳаётии худ ҳайратовар аст. Саксавул, курай, явшон, рустаниҳои хосси биёбони минтақаи муътадили Авруосиё ба шумор мераванд.

Гиёҳу буттаҳо ба иқлими хушк мутобиқ шудаанд. Регзор оби боронҳои аҳён-аҳён боридаро меҷаббад ва вақте ки баҳор Офтоб каме гармӣ кард, биёбон аз нав зинда мешавад. Дар ҳоки нимбиёбон ва биёбон намак бисёр аст ва дар ин шароит танҳо баъзе гиёҳҳо ба монанди ушна месабзад.

Дар нимбиёбон ва биёбонҳо ҳоянда ва сумдорҳо бештар мебошанд. Дар Осиёи Марказӣ шутури дукӯҳона, хари ёбой – қулон воমেҳӯранд.

Бешаҳо ва буттаҳои субтропикии Авруосиё. Дар Аврупо, дар соҳилҳои гарми баҳри Миёназамин минтақаҳои беша ва буттаҳои ҳамешасабзи дуруштбарг паҳн шудааст. Ғайр аз ин буттазорҳо нисбат ба бешазор масоҳати калонро ишғол кардаанд.

Ҳоки дорчинранг, ки дар ин мавзё афзалият дорад, ҳосилхез аст. Набототи ҳамешасабз ба гармои тобистон ва хушкии ҳаво хуб мутобиқ шудаанд. Онҳо барги ғафси дурахшон дошта, дарахтон барги тангбар доранд ва баъзан мӯяк доранд. Ин бухоршавии обро кам мекунад. Дар шароити зимистони серборони мулоим сабза хуб нашъунамо меёбад. Масоҳати бешаҳои табиӣ дар соҳилҳои баҳри Миёназамин қариб тамоман нест шудаанд. Дар ҷойи онҳо паттазори буттаҳои ҳамешасабз ва дарахтони кадпаст, шохтуту заминӣ, ки баргҳояш майдаи дурахшонро хордор ва ғайра ба вучуд омаданд. Аз рустаниҳои маданӣ зайтун, тоқ, ситрусҳо ва рустаниҳои дигарро парвариш мекунанд.

Зонаи минтақаи бешаҳои субтропикии тағйирёбандаи сернам (муссонӣ) ҷанубу шарқи Авруосиё, қисми ҷануби Чин ва Ҷопонро ишғол кардааст. Дар ин ҷо бар хилофи баҳри Миёназамин тобистон сербориш ва зимистон нисбатан хунуку салқин аст. Аз ин сабаб рустаниҳои ҳамешасабз – мониюлиё, камелия, лавр ва дарахти бамбук мерӯяд. Аҳоли дар ҷойҳои аз бешазор ҳоли шолӣ, ҷой, дарахтони ситрусӣ парвариш мекунанд.

Зонаи нимбиёбон ва биёбонҳои субтропикӣ ва тропикӣ.
Супориш: Аз рӯйи харитаи атлас хусусиятҳои хосси табиати ин зонахоро мустақилона омӯсед.

Зонаи саваннаҳо, бешаҳои субистивой (субэкваторӣ) ва истивой (экваторӣ). Дар саваннаҳои Авруосиё байни алафҳои баланд асосан хӯшадорҳо, нахл, акоқиё, дарахтони заранд (тик) ва сали қимагбаҳо месабзанд. Дар баъзе мавзёҳо бешаҳои камдарахт вомехӯранд. 3-4 моҳ дар фасли хушкии сол баъзе дарахтон, аз ҷумла дарахтони заранд ва сал хазонрез мешаванд. Дарахти заранд ҷӯби саҳти пурқимат дорад, ки дар об намеӯсад. Дарахти сал хеле калон мешавад, қадаш то 35м ва ғафсиаш 2м. Ҷӯби он аҳаммияти калони сохтмонӣ дорад.

Дар зонаи бешаҳои субистивоии сернами тағйирёбанда нисбат ба саванна борон бештар меборад, аммо давраи кӯтоҳи бебориш ҳам мешавад. Танҳо баъзе дарахтон дар давраи бебориш баргрез мешаванд. Бешаҳои субистивой бо гуногунии навъи дарахтон фарқ мекунанд. Олами ҳайвоноти саваннаҳо ва бешаҳои субистивой гуногунанд, вале умумияти зиёде доранд. Дар Ҳиндустон ва ҷазираи Шри-Ланка то ҳол филҳои ёбӣ зиндагӣ мекунанд. Филҳои ромшударо дар қорҳои вазнини хоҷагӣ истифода мебаранд. Дар он ҷо маймунҳо бисёранд.

2. Зонаҳои табиӣ дар минтақаҳои баландӣ. Дар Авруосиё нисбат ба материкҳои дигар ноҳияҳои минтақавияти баландӣ бештар аст. Зеро қариб нисфи масоҳати материкро кӯҳҳо ишғол кардаанд. Минтақавияти баландиро дар нишебиҳои ҷанубии Ҳимолой, ки боронҳои муссонӣ фаровон мешавад ва дар Аврупо, дар нишебиҳои ҷанубии кӯҳҳои Алп, дар қисми ғарбии сербориши онҳо мушоҳида кардан мумкин аст.

3. Ҳифзи табиат. Авруосиё материки аз ҳама омӯхташуда ва сараҳолии сайёра ба ҳисоб меравад. Дар бисёр минтақаҳои он ифлосшавии ҳаво ва хок мушоҳида мешавад. Махсусан барои саломатии инсон партовҳои радиоактивӣ зарарноканд. Аз ҳодисаҳои, ки дар натиҷаи ба садама дучор шудани неругоҳҳои барқи атомӣ ба амал меоянд, аҳоли зарари калон мебинад. Мушкили буридани бераҳмонаи ҷангалҳо одамонро ба ташвиш андохтааст. Дар Осӣ, хусусан дар ҷазираи Калимантан ҷангалҳои пурқиматро барои рӯндани палмаи рағандех мебуранд. Қариб ҳамаи ҷангалҳои муссонии Осӣи Шарқӣ бурида шудаанд. Ҷаронидани аз ҳад зиёди қорво дар қароғоҳҳои хушки Осӣи Марказӣ, Ғарбӣ ва Ҷанубу Ғарбӣ ба холишавии заминҳо овардааст. Обёрии аз ҳад зиёди заминҳо дар минтақаҳои хушк хокро ба шӯршавӣ расондааст, ки аллақай 40%-и масоҳати

материкро ишғол кардааст. Фочиаи мудҳиш ин хушкшавии баҳри Арал мебошад. Ҳоло дар ҷойи хушкшудаи баҳр биёбони Аралқум пайдо шудааст.

Хулоса:

- *Дар ҳудуди Авруосиё тамоми зонаҳои табиии сайёраро мушоҳида кардан мумкин аст.*
- *Шимолӣ материкро зонаи биёбонҳои арктикӣ, тундра ва бешатундра ишғол кардааст.*
- *Минтақаи муътадил начандон масоҳати калонро ишғол кардааст, аммо бо рангорангии зонаҳои табиии худ фарқ мекунад: ҷангалҳои сӯзанбарг, омехта ва паҳнбарг, бешадашт, дашт, биёбон ва нимбиёбон.*
- *Дар арзҳои поёни материк саваннаҳо, биёбонҳо ва нимбиёбонҳо паҳн шудаанд.*
- *Зонавияти баландӣ бештар дар қўҳҳои Ҷимолой мушоҳида мешавад.*
- *Табиати материкро хавфи ифлосшавӣ ва нестшавии набототу ҳайвонот таҳдид мекунад.*

Савол ва супориш:

1. *Зонаҳои асосии материкро номбар кунед ва аз харита нишон диҳед.*
2. *Қадам минтақаи географӣ бо гуногунии зонаҳои худ фарқ мекунад? Барои чӣ?*
3. *Қадоме аз зонаҳои табиӣ аз тарафи инсон бештар тағйир дода шудааст? Барои чӣ?*
4. *Аз рӯйи расм фарқи зонавияти баландиро дар қўҳҳои Алп ва Ҷимолой муайян кунед.*
5. *Дар харитаи тарҳӣ зонаҳои табиии материкро гузаронед ва номи онҳоро нависед.*

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Қадоме аз рустаниҳои номбаршуда дар тундра мерӯянд?

А. Савр Б. Лишайник В. Себ Г. Санавбар

2. Дар хоначаҳои холии ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти ҷойгиршавии зонаҳои табиии Авруосиёро аз шимол ба ҷануб дар ҷадвали зер муайян кунед:

	Беша
	Тундра
	Биёбонҳои арктикӣ
	Бешатундра

3. Ҷумларо пурра кунед (калми мувофиқро ёфта гузоред):

Ҳоло дар ҷойи хушкшудаи баҳри Арал биёбони _____ пайдо шудааст.

§ 22. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- Оид ба пайдоиши аҳолии қитъаи Амрико чӣ гуфта метавонед?
- Ба андешаи шумо аҳолии материки Авруосиё чӣ тавр ҷойгир шудааст?
- Қадом давлатҳои материки Авруосиёро номбар карда метавонед?
- Дар бораи яке аз давлатҳои материк нақл кунед.

Авруосиё ба мисли Африко ватани қадимтарини инсоният мебошад. Дар ин ҷо боқимондаи аҷдоди пешинаи инсоният ёфт шудаанд. Боқимондаҳои ёфтшуда давраҳои гуногуни инкишофи инсониятро нишон медиҳанд. Ин бозёфтҳо дар қисмҳои гуногуни материк пайдо карда шудаанд: маркази Аврупо, нимҷазираи Арабистон, Чин, ҷазираҳои Зонд ва ғайра. Аз ин хотир дар бораи пайдоиши аҳолии материк хочати гап нест, дар Авруосиё ҳамеша аҳоли мезист.

Авруосиё таърихи бою куҳан дорад. Дар ин ҷо аввалин давлатҳои ҷаҳон пайдо шудаанд, ба мисли: Ориёно, Ассирия, Вавилон, Ҳиндустон, Чин ва ғайра. Онҳо дар рушди тамаддуни инсонӣ нақши бузург бозид, баъди худ бисёр ёдгориҳои таърихиро боқӣ гузоштаанд.

Шумора ва ҷойгиршавии аҳоли. Дар материки Авруосиё зиёда аз 4,7 млрд одам, яъне зиёда аз 75%-и аҳолии кураи Замин зиндагӣ мекунад. Дар Авруосиё давлатҳои сараҳолитарини ҷаҳон – Чин ва Ҳиндустон ҷойгир шудаанд, ки ҳар кадомаш аз 1 млрд нафар зиёд аҳоли доранд. Дар материк, инчунин давлати аз ҳама камаҳолии ҷаҳон – Ватикан ҷойгир шудааст, ки ҳамагӣ 1000 нафар аҳоли дорад. Ин нисбат ба аҳолии Чин ва Ҳиндустон миллион маротиба кам аст.

Авруосиё ниҳоят бузург аст ва бо шароити табиӣ худ фарқ мекунад, аз ин сабаб аҳоли дар ҳудуди он нобаробар ҷойгир шудааст. Дар материк минтақаҳои хаст, ки дар он аҳоли хеле зич ҷойгир шудааст. Дар чунин ҷойҳо шароит барои рушди хочагӣ – иқлими мусоид ва хоки серҳосил мавҷуд аст. Ҳамин гуна шароитро дар поёноби дарёҳои Ганг, Хуанхэ, Янзи, Меконг ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст. Ғайр аз ин қариб дар тамоми Аврупо аҳоли зич ҷойгир шудааст. Аммо дар материк ҷойҳои хаст, ки қариб тамоман аҳоли надорад. Масалан, кӯҳсори Тибет, биёбони Гобби, нимҷазираи Арабистон ва бисёр минтақаҳои дигари кӯҳсор.

Дар материки Авруосиё шахрҳои калон зиёданд, ки баъзеи онҳо аз замони қадим вучуд доранд. Шаҳрҳои Балх, Бухоро, Маро, Рим, Лондон, Париж, Масков, Шанхай, Пекин, Калкутта ва дигарҳо аз қабилҳои шахрҳои калони сайёра ба ҳисоб мераванд. Токио – шаҳри қадим ва дуҷумини шаҳри калонтарини ҷаҳон мебошад, ки дар материки Авруосиё (пойтахти давлати Чопон) ҷойгир шудааст. Аҳолии ин шаҳр зиёда аз 20 миллионро ташкил медиҳад, ки аз аҳолии бисёр давлатҳо зиёдтар аст.

Таркиби аҳолии. Таркиби аҳолии Авруосиё аз рӯи наҷод ва миллату халқиятҳо хеле гуногун аст. Қисми зиёди аҳолиро халқҳои наҷоди аврупоӣ ташкил медиҳанд. Дар Авруосиё ду шоҳаи наҷоди аврупоиро ҷудо мекунанд: шоҳаи шимолӣ ва шоҳаи ҷанубӣ. Шоҳаи ҷанубии ин наҷод бо ҷашмон ва мӯйи сиёҳ фарқ мекунанд. Намояндагони шоҳаи шимолӣ ин наҷод пӯсти сафед, ҷашмони қабуд ва мӯйи равшан доранд.

Дар Авруосиё намояндагони наҷоди муғул низ хеле зиёданд. Онҳо дар даштҳои Осиё пайдо шудаанд. Халқҳои наҷоди муғул асосан дар Осиёи Марказӣ ва Шарқӣ зиндагӣ мекунанд.

Дар қисми аз ҳама ҷануби материк намояндагони наҷоди австралиягӣ зиндагӣ мекунанд. Ба ин наҷод баъзе халқҳои, ки дар ҷануби нимҷазираи Ҳиндустон ва ҷазираҳои Осиёи Ҷанубӣ зиндагӣ мекунанд, дохил мешаванд.

Таркиби этникии (этнография – илме, ки тарзи зиндагӣ, урфу одати халқҳо ва маданияти модии маънавии онҳоро меомӯзад) аҳолии Авруосиё боз ҳам мураккабтар аст. Дар Аврупо, ки аҳолии он қисми қабилҳои материкро ташкил медиҳад, зиёда аз 60 халқу миллати таҷдидӣ зиндагӣ мекунанд. Аммо дар як давлати Ҳиндустон аҳоли бо сад забон гап мезананд. Халқҳои аз ҳама калони Авруосиё, ки шуморашон аз 100 млн зиёд аст – чинӣҳо, банғолиҳо, русҳо, чопонҳо ва ветнамӣҳо мебошанд.

Давлатҳои материк. Дар материки Авруосиё қариб 100 давлат вучуд дорад ва онҳо аз ҳамдигар хеле фарқ доранд. Дар байни онҳо давлатҳои калон, ба мисли Русия, Чин ва Ҳиндустон мавҷуданд. Русия дар дунё давлати калонтарин мебошад. Дар баробари давлатҳои калон дар материк давлатҳои хастанд, ки онқадар калон нестанд, ҳатто ниҳоят хурданд. Ин давлатҳо – Лихтенштейн, Андорра, Сан-Марино, Малта, Сингапур ва ғайра мебошанд. Давлати аз ҳама хурдтарини дунё низ дар Авруосиё

чойгир шудааст. Ин давлати Ватикан аст, ки дар дохили шаҳри Рим мавҷуд буда, масоҳати он ҳамагӣ 2 км² аст.

Дар материки Авруосиё давлатҳои бой ва тараққикарда зиёданд, ки дар онҳо сатҳи зиндагии мардум хеле баланд аст. Ба ин давлатҳо – Британияи Кабир (Англия), Олмон (Германия), Фаронса, Чопон ва ғайра дохил мешаванд. Аммо давлатҳои низ ҳастанд, ки хеле камбағаланд ва сатҳи зиндагии аҳолиашон паст аст – Афғонистон, Непал, Бутан, Лаос.

Давлатҳои Авруосиё аз ҳамдигар на фақат аз рӯи масоҳат, шумораи аҳоли ва тарзи зиндагӣ фарқ мекунанд. Дар Авруосиё, инчунин динҳо, урфу одат, маданият ва шакли хоҷагидорӣ хеле гуногун аст.

Хулоса:

- *Авруосиё ба мисли Африқо ватани қадимтарини инсоният мебошад.*
- *Авруосиё таърихи бою қуҳан дорад, дар ин ҷо аввалин давлатҳои ҷаҳон пайдо шудаанд.*
- *Дар материки Авруосиё зиёда аз 4,7 млрд яъне зиёда аз 75%-и аҳолии кураи Замин зиндагӣ мекунад.*
- *Дар Авруосиё давлати сераҳолитарин, камаҳолитарин, калонтарин ва хурдтарини ҷаҳон ҷойгир шудааст.*
- *Аз сабаби гуногун будани шароити табиӣ аҳоли дар қаламрави материки Авруосиё нобаробар ҷойгир шудааст.*
- *Таркиби аҳолии Авруосиё аз рӯи наҷод ва миллату халқиятҳо хеле гуногун аст.*
- *Давлатҳои Авруосиё аз рӯи дараҷаи тараққиёт, динҳо, урфу одат, маданият ва шакли хоҷагидорӣ аз ҳам фарқ мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Шумораи аҳолии материки Авруосиё чӣ қадар аст?*
2. *Давлати аз ҳама сераҳолӣ ва камаҳолӣ Авруосиёро номбар кунед.*
3. *Кадом шаҳрҳои калонтарини материкро номбар карда метавонед?*
4. *Кадом минтақаҳои Авруосиё нисбатан сераҳолӣ мебошанд? Барои чӣ?*
5. *Оид ба таркиби аҳолии Авруосиё чӣ гуфта метавонед?*
6. *Аз рӯи харитаи сиёсӣ давлатҳои Авруосиёро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дар материки Авруосиё давлатҳои ҳастанд, ки хеле камбағаланд ва сатҳи зиндагии аҳолиашон _____ аст.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз давлатҳои номбаршуда, ки дар Аврусиё ҷойгиранд, таърихи куҳантарин дорад?

- А. Қазоқистон; Б. Русия; В. Покистон; Г. Ҳиндустон

3. Мувофиқа кунед.

Наждоро бо минтақаҳои паҳншавиашон дар материк мувофиқ гузоред:

1. Наждо аврупоӣ	А. Дар Осиёи Марказӣ ва Шарқӣ
2. Наждо мугул	Б. Дар ҷануби Осиё
3. Наждо австралиягӣ	В. Асосан дар қитъаи Аврупо

§ 23. ДАВЛАТҲОИ ҚИТЪАИ АВРУПО

Ба хотир меорем:

- *Кадом давлатҳои Аврупо дар таърих нақши муҳим бозиданд?*
- *Аз ҷиҳати масоҳат қитъаи Аврупо калон аст ё Осиё?*
- *Ба харита нигаред ва гуед, ки шумораи давлатҳои Аврупо зиёд аст ё Осиё?*

Аврупо аз ҷиҳати масоҳат он қадар қитъаи калон нест, аммо дар он қариб 50 давлати мустақил ҷой гирифтааст. Ин қитъа аз замонҳои пеш сараҳолӣ буд. Дар Аврупо якчанд минтақаро ҷудо мекунанд: Аврупои Шимолӣ, Миёна, Ҷанубӣ ва Шарқӣ.

Аврупои Шимолӣ. Дар минтақаи Аврупои Шимолӣ 5 давлат ҷой гирифтааст: Исландия, Дания, Шветсия, Норвегия ва Финландия. Шақли давлатдории Исландия ва Финландия ҷумҳуриявӣ ва дигарҳояш шақли монархӣ (шоҳигарӣ) аст.

Давлатҳои Аврупои Шимолӣ дорои захираҳои бойи табиӣ мебошанд. Қисми зиёди масоҳати Финландия бо ҷангалҳои тайга пӯшида шудааст. Финҳо аз давраҳои пеш бойигарии ҷангалро истифода мебарданд. Ҳангоми сохтмон онҳо бештар аз масолеҳи ҷӯб истифода мебаранд. Шветсия аз захираҳои маъдани оҳан ва уран бой аст. Норвегия ва Дания аз Баҳри Шимолӣ нафт ва гази табиӣ истехсол мекунанд. Дарёҳои кӯҳҳои Скандинавия барои истехсоли нуруи барқ истифода мешаванд. Дания аз рӯи истехсоли қувваи барқи бодӣ дар ҷаҳон пешсаф аст. Дар ҳамаи давлатҳои Аврупои Шимолӣ моҳидорӣ рушд кардааст.

Давлатҳои Аврупои Шимолӣ, новобаста аз калон будани қаламравашон, нисбат ба дигар давлатҳои Аврупо қамаҳолӣ мебошанд. Таркиби миллии аҳолии Аврупои Шимолӣ нисбатан якхела аст. Дар ин минтақа омехташавии халқҳо кам ба назар мерасад.

Бо рақамҳо дар харита
шумора шудаанд:

1. Дания
2. Нидерландия
3. Белгия
4. Люксембург
5. Швейтсария
6. Андорра
7. Монако
8. Сан Марино
9. Ватикан
10. Словения
11. Словакия
12. Хорватия
13. Босния ва
Герсеговина
14. Черногория
15. Албания
16. Македония
17. Эстония
18. Молдова
19. Малта

Харитаи сиёсии Аврупо

Дар ҳамаи давлатҳои Аврупои Шимолӣ иқтисодиёт ба дараҷаи баланд тараққӣ кардааст.

Аврупои Миёна. Қисми зиёди давлатҳои қитъаи Аврупо дар ин минтақа ҷойгир шудаанд. Онҳо хеле гуногунанд: дар байнашон давлатҳои калон, ба мисли Олмон ва Фаронса, инчунин давлатҳои хеле хурд (Лихтенштейн, Люксембург) вучуд доранд. Релефи ин минтақа асосан хамвор аст, дар баъзе ҷойҳо теппахо вучуд доранд.

Дар қисми чанубии минтақаи кӯҳҳои Алп давлатҳои Австрия, Швейтсария ва Лихтенштейн ҷой гирифтаанд, ки онҳоро давлатҳои Алпӣ меноманд.

Аврупои Миёна ба қадри кофӣ зичаҳолӣ аст. Фаъолияти хочагидории аҳоли дар ин минтақа хеле зиёд аст ва гӯшаҳои табиат, ки дар таъсири инсон набошад, кам аст. Сарватҳои табиӣ аз замони пеш истифода мешуданд ва захираи онҳо қариб тамом шудааст. Солҳои 60-уми асри ХХ дар қарри Баҳри Шимолӣ захираи калони нафт ёфт шуд, ки ҳоло аз тарафи Англия ва Нидерландия ба таври васеъ истифода мешавад.

Аврупои Миёна яке аз минтақаҳои тараққикардаи ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Соҳаи асосии саноати аксари давлатҳо мошинсозӣ аст. Олмон ва Британияи Кабир кишти истеҳсол мекунанд. Техникаҳои гуногуни маширо бошад, Олмон ва Нидерландия; Фаронса ва Британияи Кабир – тайёра (самолёт).

автомобилҳои гуногунро – Олмон, Фаронса ва Британиаи Кабир. Дар кишварҳои ин минтақа инчунин либос, пойафзор, дору ва бисёр дигар молу маҳсулоти саноати истеҳсол мекунанд.

Давлатҳои Аврупои Миёна таърихи бою қадима доранд ва бисёр ёдгориҳои таърихиро барои инсоният гузоштаанд. Шаҳрҳои қадимаи Фаронса, Олмон, Австрия ва Британиаи Кабир ба рӯйхати Мероси инсоният дохил карда шудаанд.

Аврупои Ҷанубӣ. Давлатҳои ин минтақа дар нимҷазираҳои калони баҳри Миёназамин: Пиреней, Аппенин ва Балкан ҷойгир шудаанд. Иқлими мусоиди баҳримиёназаминӣ бо тобистони гарми офтобӣ ва зимистони мулоими намнок фарқ мекунад. Зимистон дар хок ба қадри кофӣ намӣ чамъ мешавад ва тобистон рустаниҳо зуд афзоиш мекунанд. Аз ин хотир дар ин ҷо барои кишоварзӣ шароити хуб муҳайё аст. Ин минтақа низ аз замонҳои қадим макони одамнишин буд.

Дар минтақа бисёр халқҳо зиндагӣ мекунанд, ба мисли: итолиёӣҳо, испаниҳо, португалиҳо ва юнониҳо. Бисёри ин халқҳо бо забонҳои гап мезананд, ки аз забони қадимаи лотинӣ пайдо шудаанд. Забони юнонӣ бошад, ба ягон забони дигари дунё монанд нест. Халқҳои Аврупои Ҷанубӣ дар рушди тамаддуни инсоният саҳми калон гузоштаанд. Юнони қадим ва Руми қадим маркази адабиёт, санъат, фалсафа ва корҳои муҳандисию техникӣ буданд. Дартар аз байни халқҳои Аврупои Ҷанубӣ шоирон, нависандагон, рассомон, бастакорон ва сайёҳону баҳрнавардони машҳур баромаданд.

Бойигарии асосии ин минтақа иқлими он аст, ки барои истироҳат ва дамгирии одамон хеле мусоид мебошад. Ҳар сол миллионҳо одамон аз гӯшаю канори дунё барои истироҳат ва дамгирӣ ба ин минтақа меоянд. Минтақаи Баҳримиёназамин на фақат макони истироҳат аст, балки истеҳсолкунандаи маҳсулоти гуногуни кишоварзӣ ва саноатӣ ба ҳисоб меравад.

Аврупои Шарқӣ. Ба минтақаи Аврупои Шарқӣ гурӯҳи давлатҳои, ки аз соҳилҳои баҳри Балтика дар шимол то соҳилҳои баҳрҳои Миёназамин ва Сиёҳ дар ҷануб ҷойгир шудаанд, дохил мешаванд.

Қисми зиёди ин минтақаро ҳамворӣ ишғол кардааст. Дар пасти қад-қади соҳилҳои баҳри Балтика қисми зиёди давлатҳои Полша, Литва, Латвия, Эстония ва Беларус ҷойгир шудаанд. Дар ҳамвориҳо дарёҳои Висла, Одра ва Даугава ором ҷорӣ

мешаванд. Баробари ба чануб ҳаракат кардан, сатҳи замин баланд мешавад, ки давлатҳои Чехия ва Словакияро фаро мегирад. Дар ин ҷо системаи кӯҳҳои начандон баланди Карпат (куллаи баландтаринаш 2655 м дар худуди Словакия) мавҷуд аст. Кӯҳҳои Карпат табиати зебо доранд. Венгрия, ки бо кӯҳҳои Карпат ихота шудааст, дар пасти Байнидунай ҷойгир аст. Дарёи калонтарини Аврупои Шарқӣ – Дунай аз байни Венгрия мегузарад. Дар қисми шарқии Венгрия кӯли Балатон ҷойгир шудааст, ки ҷойи дӯстдоштаи истироҳаткунандагон мебошад.

Дар ар шарқи Венгрия гурӯҳи давлатҳои Аврупои Шарқӣ ҷойгир шудаанд, ки табиаташон ба табиати давлатҳои Аврупои Ҷанубӣ монанд аст. Инҳо давлатҳои Булгария, Хорватия, Сербия, Македония ва Черногория мебошанд.

Дар давлатҳои Аврупои Шарқӣ сарватҳои зеризаминӣ нисбатан камтаранд. Дар Полша ва Чехия конҳои калони ангишт мавҷуданд. Дар Венгрия захираи боксит ва дар Руминия нафт ёфт шудааст.

Ғайр аз кӯҳҳои Карпат дар дигар қисмҳои Аврупои Шарқӣ зичии аҳоли зиёд аст. Дар кӯҳҳои Аврупои Шарқӣ аз замонҳои қадим аҳоли ба ҷангалбурӣ ва чорводорӣ машғул буданд.

Хулоса:

- *Аврупо дар муқоиса бо дигар қитъаҳо начандон калон аст, вале дар он давлатҳои сершумор вучуд доранд, ки онҳоро ба чор минтақа ҷудо мекунанд.*
- *Қисми зиёди давлатҳои Аврупо аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда мебошанд.*
- *Аврупо дар нешрафти тамаддуни инсонӣ саҳми калон дорад.*
- *Дар Аврупои Ғарбӣ давлатҳои аз ҳама тараққикарда – Олмон, Британияи Кабир ва Фаронса ҷойгир шудаанд.*
- *Бойиғарии асосии Аврупои Ҷанубӣ иқлими мусоид ва соҳили баҳрии гарм мебошад.*

Савол ва супориш:

1. *Дар қитъаи Аврупо чанд давлат мавҷуд аст?*
2. *Аврупо ро ба кадом минтақаҳо ҷудо мекунанд?*
3. *Давлатҳои Аврупо барои нешрафти тамаддуни инсонӣ чӣ нақш бозидаанд?*
4. *Кадам минтақаи Аврупо аз кадом намуди сарватҳои табиӣ бой аст?*
5. *Оид ба минтақаҳои истироҳатии Аврупо нақл кунед.*
6. *Давлатҳои Аврупо ро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанчед:

1. Чавоби дурустро интихоб кунед.

Дар китъаи Аврупо чанд давлат вучуд дорад?

А. 40 давлат; Б. 45 давлат; В. 50 давлат; Г. 60 давлат.

2. Чумларо нурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузored).

Дар минтакаи Аврупои Шимолӣ ___ давлат чой гирифтааст.

3. Дар хоначаҳои холии сутуни чап рақам гузored.

Пайдархамии дурусти баёни фикрро дар чадвали зер муайн кунед:

	нисбат ба дигар давлатҳои Аврупо
	Давлатҳои Аврупои Шимолӣ
	новобаста аз калон будани қаламравашон
	камаҳолӣ мебошанд

§ 24. ДАВЛАТҲОИ ҚИТЪАИ ОСИЁ

Ба хотир меорем:

- *Кадам динҳо дар қитъаи Осие пайдо шудаанд?*
- *Давлати сераҳолии дунё кадом буд?*
- *Делтаи дарё гуфта, чиро меноманд?*

Дар Осие 49 давлати мустақил вучуд дорад. Қитъаи Осие хеле калон аст ва вобаста ба шароити табиӣ, хусусиятҳои аҳоли ва иқтисодиёт дар ҳудуди он якчанд минтақахоро ҷудо мекунад.

Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ. Минтакаи Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ ҳудуди васеъро ишғол кардааст, ки аз шимол бо баҳрҳои Миёназамин ва Сиёҳ, аз ҷанубу ғарб бо баҳри Сурх ва аз ҷанубу шарқ бо уқёнуси Ҳинд ҳамсарҳад аст.

Дар Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ якчанд давлати калону хурд чойгир шудаанд. Аз рӯи сохти давлатдорӣ Урдун, Арабистони Саудӣ, Баҳрайн, Кувайт, Қатар ва Аморти Муттаҳиди Араб давлатҳои шоҳигарӣ ва боқимонда ҷумҳурӣ мебошанд.

Қисми шимолии Осиёи Ҷанубу Ғарбиро кӯҳҳо ихота кардаанд. Кӯҳҳои Элбурс ва Загрос аз Туркия то Эрон тӯл кашидаанд. Дар нимҷазираи Арабистон яке аз биёбонҳои хушки ҷаҳон Руб-эл-Хали чойгир шудааст. Дарёҳо дар минтақа каманд. Ду дарёи калонтарин Дачла ва Фурот (Тигр, Евфрат) мебошанд. Ин дарёҳо аз кӯҳҳои Туркия сарчашма гирифта, аз ҳисоби барфу борон сероб мешаванд. Онҳо қаламрави хушки Ироқро гузашта, ба халиҷи Форс мерезанд.

Бойигарии асосии минтақа нафт аст, ки дар баъзе давлатҳо захираи зиёд дорад. Фурӯши нафт ба баъзе кишварҳои ин минтақа

имкон дод, ки сатхи зиндагии мардумро баланд бардоранд. Захираҳои калони нафт дар Арабистони Саудӣ, Қатар, Амороти Муттаҳидаи Араб ва дигар давлатҳо хеле зиёд аст. Аз рӯи фурӯши нафт Арабистони Саудӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад.

Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ маркази тамаддуни қадимтарини инсоният мебошад. Дар ин ҷо одамон ханӯз 11 000 сол пеш ба заминдорӣ машғул буданд. Баъдтар шаҳрҳо, хат ва қонунҳо пайдо шуданд.

Аз се ду ҳиссаи аҳолии Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад. Аҳолии деҳот асосан дар замин кор мекунад ё ба парвариши шугур, буз ва гӯсфанд машғуланд. Аз рустаниҳо асосан ҷав, гандум, хурмо, зайтун ва ситрусҳо парвариш карда мешаванд. Саноат бештар дар Эрон ва Туркия тараққӣ кардааст.

Аз рӯи шумораи халқҳои қалонтарини минтақа – арабҳо, эронӣҳо ва туркҳо мебошанд. Бо забони арабӣ 11 давлати ин минтақа сухан мегӯянд.

Осиёи Шарқӣ. Минтақаи қисми марказӣ ва шарқии Осиёро фаро мегирад. Дар ин ҷо яке аз давлатҳои бузурги ҷаҳон – Хитой (Чин) ҷойгир шудааст. Дигар давлатҳои минтақа аз рӯи масоҳат нисбат ба Чин хеле хурданд. Ҳамаи давлатҳо (ғайр аз Муғулистон) ба сохилҳои уқёнуси Ором роҳи баромад доранд. Давлати Чопон пурра дар ҷазираҳо ҷойгир шудааст.

Релефи қисми ғарбии Осиёи Шарқӣ аз паҳнкӯҳҳои баланд ва қаторкӯҳҳои иборат аст. Дар биёбонҳои дохилӣ тобистон гарм ва зимистон хеле хунук мешавад. Биёбони беҳаёти Гоби дар қисми шимолии Чин ва Муғулистон ҷойгир шудааст.

Дар ҷануби минтақаи кӯҳсори Тибет мавҷуд аст, ки тобистони салқин ва зимистони қаҳратун дорад. Қисми шарқии минтақаро ҳамвориҳои ҳосилхез, паҳнкӯҳҳои ва водиҳои дарёии сараҳолӣ ишғол кардааст. Аз қисми шарқии Чин ду дарёи бузург – Хуанхэ ва Янсизи ҷорӣ мешаванд.

Дар Чопон вулқонҳои амалкунанда ва хомӯш хеле зиёданд. Нуқтаи баландтарини Чопон вулқони Фудзияма мебошад, ки дар ҷазираи Хонсю ҷойгир шудааст. Дар ҳудуде ки Чопон ҷойгир шудааст, плитаи уқёнуси оромӣ ба зерини плитаи Авруосиё медарояд. Заминаҷунбихое, ки дар ин ҷо зуд-зуд рӯй медиҳанд, ба ҳамин ҷараён вобастаанд.

Осиёи Шарқӣ ҳамагӣ 5 давлатро дар бар мегирад: Чин, Муғулистон, Чопон, Кореяи Шимолӣ ва Кореяи Ҷанубӣ. Аз сабаби он ки дар ин минтақа давлати Чин мавҷуд аст, саҳми қаламрав ва аҳолии онро дар Осиё зиёд кардааст. Чин аз ҷиҳати

каламрав дар ҷаҳон ҷойи сеюм ва аз ҷиҳати шумораи аҳоли ҷойи аввалро ишғол мекунад.

Ҳамаи давлатҳои ин минтақа, ғайр аз Чопон аз рӯи сохти давлатдорӣ ҷумҳурӣ мебошанд. Чопон давлати императорӣ аст.

Дар байни ҳамаи давлатҳои минтақа Чин аз рӯи таъмин будан бо сарватҳои табиӣ фарқ мекунад. Ин давлат барои рушди иқтисодиёти худ қариб ҳама намуди шароит ва ашёи хомро дорад. Канданиҳои фойданоки асосии Чин ангишт ва нафт мебошанд. Чин аз замонҳои пеш бо истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ машғул буд. Ҳоло ин кишвар аз рӯи истехсоли гандум, пахта, шолӣ, гӯшт ва маҳсулоти пахта дар ҷаҳон дар ҷойи аввал меистад. Дар дунё аз се як ҳиссаи парвариши ҳук ба Чин рост меояд. Ҳоло Чин яке аз давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикардатарини ҷаҳон ба шумор меравад.

Чопон низ ба қатори давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон мансуб аст. Ин давлат яке аз бузургтарин давлати саноатӣ ва савдои ҷаҳон мебошад. Чопон аз рӯи истехсоли автомобил, техникаи маишӣ ва ҷӯян дар ҷаҳон машҳур аст. Киштиҳои калонтарини баҳрӣ дар Чопон истехсол мешаванд (дарозии баъзеи онҳо то 400 м мешавад). Аҷиб он аст, ки дар баробари ин қадар пешравӣ, дар Чопон сарватҳои табиӣ хеле каманд. Он қисми зиёди маҳсулоти хӯрокворӣ ва ашёи хоми саноатиро аз хориҷи кишвар меҳарад.

Дар минтақаи Осиёи Шарқӣ бисёр ёдгориҳои машҳури табиӣ ва таърихӣ мавҷуд аст. Қисми зиёди онҳо дар Чин ва Чопон ҷойгир шудаанд. Ёдгории таърихӣ аз ҳама машҳури ин минтақа Девори Кабири Чин (Хитой) мебошад, ки дарозии он зиёда аз 4000м аст. Сохтмони ин девор якҷанд даҳсолаҳо давом кардааст.

Осиёи Ҷанубӣ. Ба Осиёи Ҷанубӣ худде дохил мешавад, ки аз ғарб дар байни Эрону Афғонистон ва аз шарқ то Мянма

Харитаи табиӣи Осиёи Ҷанубӣ

(Бирма) тӯл кашидааст. Аз шимол ин минтақа бо Чин ҳамсарҳад аст. Бисёри давлатҳои ин минтақа – Бангладеш, Ҳиндустон, Малдивҳо, Покистон ва Шри-Ланка давлатҳои ҷумҳуриявианд. Бутан давлати шоҳигарӣ аст. То вақтҳои наздик Непал ҳам давлати шоҳигарӣ буд, ҳоло ҷумҳурӣ аст.

Қисми шимолии минтақаро кӯҳҳои баландтарини ҷаҳон (Қароқурум ва Ҳимолой) ишғол кардаанд. Дар қисми ҷанубии минтақа ҳамворихои ҳосилхез доман паҳн кардаанд, ки онҳо аз дарёҳои Ҳинд, Ганг ва Брахмапутра сероб мешаванд. Дарёҳои Брахмапутра ва Ганг дар поёноби худ якҷоя шуда, дар дунё калонтарин делтаро ҳосил мекунанд. Дар ҳудуди ин делта қариб як давлати миёна ҷой гирифтааст – давлати Бангладеш.

Дар Осиёи Ҷанубӣ аз се як ҳиссаи аҳолии қураи Замин зиндагӣ мекунанд. Давлатҳои аз ҷама сараҳолии ин минтақа Ҳиндустон, Покистон ва Бангладеш мебошанд. Ин минтақа дар ҷаҳон аз ҷама сермиллаттарин ба ҳисоб меравад.

Дар байни ҳашт давлати Осиёи Ҷанубӣ – Ҳиндустон аз се ду ҳиссаи масоҳати онро ташкил медиҳад. Дар Ҳиндустон тахминан аз чор се ҳиссаи аҳолии Осиёи Ҷанубӣ зиндагӣ мекунанд. Ин давлати аз ҷама тараққиқардаи минтақа мебошад, ки дорои саноати пурқувват аст. Ҳиндустон захираҳои бойи ангишт, маъдани оҳан ва нафт дорад.

Осиёи Ҷанубу Шарқӣ. Давлатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ дар нимҷазираи Ҳиндухитой ва ҳазорон ҷазираҳои қисми шарқ ва ҷануби он ҷойгир шудаанд. Дар минтақа кӯҳҳо ва заминҳои ҳосилхез, ки дар онҳо аҳолии зиёд зиндагӣ мекунанд, зиёданд. Дарёҳои минтақа бисёранд ва дарёи аз ҷама калон Меконг ба ҳисоб меравад.

Дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ 10 давлат вучуд дорад. Сохти давлатдорӣ Камбоча, Малайзия, Таиланд ва Бруней шоҳигарӣ аст. Ҷамаи дигар давлатҳо ҷумҳурӣ мебошанд.

Дар минтақа бисёр давлатҳо дар ҷазираҳо ҷой гирифтаанд. Малайзия қисман дар материк ва қисман дар ҷазираи Калимантан ҷойгир шудааст. Ҳудуди Сингапурро тахминан 50 ҷазира ташкил медиҳанд. Қаламрави Филиппин 7100 ҷазира ва Индонезия – зиёда аз 13 600 ҷазираро дар бар мегиранд. Дар ҷазираҳои Филиппин ва Индонезия кӯҳҳо бисёранд. Ҳардуи ин давлатҳо дар минтақаи ҳагарноки серзилзила ҷойгир шудаанд. Дар қуллаи баъзе кӯҳҳо вулкониҳои амалкунанда вучуд доранд.

Дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ қариб 500 млн одам зиндагӣ мекунанд, аксарияташон бо малайӣ, ҳиндуӣ ва хитойӣ ҳешу таборӣ доранд. Ин ҷо бо забонҳои гуногун ҳарф мезананд, фақат дар як Индонезия миқдори забонҳо ба 250 мерасад. Динҳои халқҳои минтақаи Осиёи Ҷанубу Шарқӣ буддоия ва ислом аст.

Сингапур давлати аз ҳама хурд, вале аз ҳама бойи минтақа ба ҳисоб меравад. Сингапур дар асл шаҳрдавлат аст. Ҳоло Сингапур маркази калони саноатии минтақа ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо молу маҳсулоти саноати химия, электроника, таҷҳизоти илмӣ, матоъ ва киштӣ истехоли мекунад. Индонезия, Малайзия ва Таиланд низ саноати худро хуб инкишоф додаанд. Кишварҳои нисбаган қафомондаи минтақа Ветнам, Лаос ва Камбоҷа мебошанд. Ба рушди онҳо ҷангҳои, ки дар садсолаи охир аз саргузаронидаанд, таъсири манфӣ расонид.

Хулоса:

- Қитъаи Осиё хеле калон аст ва вобаста ба шароити табиӣ, хусусиятҳои аҳоли ва иқтисодӣ дар ҳудуди он ҷанд минтақаро ҷудо мекунад.
- Минтақаи Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ ҳудуди васеъро ишғол кардааст, ки аз ишғол бо бахшҳои Миёназамин ва Сиёҳ, аз ҷанубу ғарб бо баҳри Сурх ва аз ҷанубу шарқ бо уқёнуси Ҳинд ҳамсарҳад аст.
- Осиёи Шарқӣ минтақаи қисми марказӣ ва шарқии Осиёро фаро мегирад. Дар ин ҷо яке аз давлатҳои бузурги ҷаҳон – Чин ҷойгир шудааст.
- Ба Осиёи Ҷанубӣ ҳудуде дохил мешавад, ки аз ғарб дар байни Эрону Афғонистон ва аз шарқ то Мянма (Бирма) тӯл кашидааст.
- Давлатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ дар нимҷазири Ҳиндухитой ва ҳазорон қазираҳои қисми шарқ ва ҷануби он ҷойгир шудаанд.
- Ҳамаи давлатҳои Осиё дорои табиат, аҳоли, уфу одат ва иқтисодиёти худ мебошанд ва дар пешрафти тамаддуни инсонӣ ҳиссаи худро гузоштаанд.

Савол ва супориш:

1. Қитъаи Осиёро ба кадом минтақаҳо ҷудо мекунад?
2. Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ дар кучо ҷойгир аст?
3. Дар минтақаи Осиёи Шарқӣ давлати аз ҳама калонтарин кадом аст?
4. Минтақаи Осиёи Ҷанубӣ дар кадом қисми Осиё ҷойгир аст ва ба он кадом давлатҳо дохил мешаванд?
5. Давлатҳои минтақаи Осиёи Ҷанубу Шарқиро номбар кунед.
6. Дар харитаи тарҳӣ сарҳади давлатҳои бузургро ҷудо кунед ва онҳоро аз рӯйи минтақаҳо ранг кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Девори Кабири Чин дар кадом минтақаи Осиё ҷойгир шудааст?

- А. Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ;
- Б. Осиёи Шарқӣ;
- В. Осиёи Ҷанубӣ;
- Г. Осиёи Ҷанубу Шарқӣ.

2. Мувофиқа кунед.

Давлатҳоро бо минтақаи ҷойгиршавиашон мувофиқ кунед:

1. Туркия	А. Осиёи Ҷанубу Шарқӣ
2. Ҳиндустон	Б. Осиёи Шарқӣ
3. Индонезия	В. Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ
4. Чопон	Г. Осиёи Ҷанубӣ

3. Ҷумлоро пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дар байни ҳашт давлати Осиёи Ҷанубӣ – Ҳиндустон аз се __ хиссаи масоҳати онро ташкил медиҳад.

§ 25. ИТТИҲОДИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛ

Ба хотир меорем:

- *Оид ба давлати абарқудрати Иттиҳоди Шӯравӣ чизе шундаед?*
- *Маънои калимаи «мустақил»-ро шарҳ диҳед.*
- *Оё Тоҷикистон ба ин иттиҳод дохил мешавад?*

Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) аввалин маротиба аз тарафи сарварони давлатҳои Русия, Украина ва Беларус 8 декабри соли 1991 дар Беларус ташкил карда шуд. Ин иттиҳод якбора, баъди аз байн рафтани давлати бузурги Иттиҳоди Шӯравӣ ба вучуд омад. То барҳам хӯрдан, дар ҳайати Иттиҳоди Шӯравӣ 15 ҷумҳурӣ вучуд дошт: Русия, Украина, Беларус, Латвия, Литва, Эстония, Молдавия, Гурҷистон, Арманистон, Озарбойҷон, Қазоқистон, Ёзбекистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Туркманистон. Баъди пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ ҷумҳуриҳои ҳайати он давлатҳои мустақил эълон шуданд.

То соли 1993 қариб ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқ давлати Иттиҳоди Шӯравӣ (ғайр аз ҷумҳуриҳои наздибалтика – Латвия, Литва, Эстония) ба ҳайати ИДМ дохил шуда буданд. То имрӯз аз ҳайати ИДМ боз ду давлат – Гурҷистон (соли 2009) ва Украина (соли 2018) бароманд.

Мувофиқи тақсмоти қитъаҳо баъзе давлатҳои ИДМ ба Қитъаи Аврупо (Беларус, Молдова) ва боқимонда давлатҳо (Арманистон, Озарбойҷон, Қазоқистон, Қирғизистон, Ёзбекистон, Туркманистон ва Тоҷикистон) ба Қитъаи Осиё дохил мешаванд. Русия давлати калонтарини ҷаҳон мебошад. Масоҳати он аз ғарб ба шарқ зиёда аз 10 ҳаз. километр тӯл кашидааст. Бинобар ин қисми ғарбии он то кӯҳҳои Урал ба қитъаи Аврупо ва қисми шарқияш, баъди кӯҳҳои Урал ба Қитъаи Осиё дохил

мешавад. Он қисмеро, ки давлатҳои Тоҷикистон, Ўзбекистон, Туркменистон ва Қирғизистон ҷойгир шудаанд, Осиёи Марказӣ меноманд.

Соҳти давлатдорӣ ҳамаи аъзои ИДМ ҷумҳуриявӣ аст, сарвари ин давлатҳоро президент ба уҳда дорад.

Табиати ИДМ низоҳат гуногун аст. Ин ба калон будани ҳудуди он вобаста мебошад. Қисми зиёди ҳудуди ИДМ-ро ҳамвориҳои Аврупои Шарқӣ ташкил медиҳад, ки аз кӯҳҳои Урал дар Русия то қаламрави Беларус ва Молдова тӯл кашидааст. Дар ҳамворӣ баландӣҳо ва теппахӯеро дучор омадан мумкин аст, ки баландиашон аз 200м зиёд нестанд. Дар ҷануби ин ҳамворӣ, дар байни баҳрҳои Каспий ва Сиёҳ силсилакӯҳҳои Кафқоз ҷой гирифтааст. Табиати ин кӯҳҳо низоҳат зебо аст ва олами набототу ҳайвоноти бой дорад.

Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

Аз кӯҳҳои Урал ба самти шарқ, дар масоҳати калон – Ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ ҷой гирифтааст. Ин дар ҷаҳон ҳамвориҳои калонтарини тахт (теппа ва баландӣҳо надорад) ба ҳисоб меравад. Дар қисмҳои ҷанубии он, дар заминҳои ҳосилхез кишоварзӣ рушд кардааст. Қисми марказӣ ва шимолӣ ҳамвориро ҷангал, ботлоқзорҳо ва минтақаҳои яхбандии бисёрсола ишғол кардаанд.

Аз ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ то соҳилҳои уқёнуси Ором дар қаламрави Русия минтақаҳои кӯҳӣ вучуд дорад, ки онҳо ба паҳнкӯҳҳо ва кӯҳҳои баланд ҷудо мешаванд. Дар нимҷазираи Камчатка вулқонҳои амалкунанда зиёданд.

Дар Осиеи Марказӣ биёбонҳо ва минтақаҳои кӯҳиро ҷудо мекунад. Кӯҳҳои баландтарини ИДМ – кӯҳҳои Помир дар Тоҷикистон ҷойгир шудаанд. Дар ин минтақа Тоҷикистон ва Қирғизистон кишварҳои кӯҳӣ ва Ўзбекистону Туркменистон кишварҳои ҳамвор ба ҳисоб мераванд. Қисми зиёди ҳудуди Қазоқистон, Ўзбекистон ва Туркменистонро биёбон ва даштҳо ишғол кардаанд.

Иқлим дар ҳудуди давлатҳои ИДМ гуногун аст. Дар Шимол аз биёбонҳои Арктикаи қаратунӣ ҳудуди Русия сар карда, то субтропикҳо дар Ҷануб (Қафқоз, Осиеи Марказӣ) мушоҳида карда мешавад. Ҳудуди калони ИДМ дар минтақаи муътадил ҷойгир шудааст, ки барои рушди кишоварзӣ мусоид аст.

Кишварҳои ИДМ аз сарватҳои табиӣ бой мебошанд. Дар байни онҳо Русия фарқ мекунад. Ин давлат захираҳои бойтарини канданиҳои фойданок ва ҷангали ҷаҳони ро доро мебошад.

Дарачаи *тараққиёти иқтисодӣ* давлатҳои ИДМ низ гуногун аст. Дар байни онҳо Русия ва Беларус нисбат ба дигар давлатҳо хуб тараққӣ кардаанд. Соҳаи саноати ин давлатҳо қариб ҳама намуди молу маҳсулоти ниёзи мардумро истеҳсол мекунад. Кишоварзӣ низ дар ин мамлакатҳо рушд ёфтааст. Дар кишварҳои дигари иттиҳод соҳаи кишоварзӣ бартарӣ дорад ва нисбат ба саноат бештар маҳсулот истеҳсол мекунад. Кишоварзии ҷумҳуриҳои Осиеи Миёна ба парвариши пахта, зироатҳои галладона ва меваҳои сабзавот машғуланд.

Байни давлатҳои ИДМ шартномаҳои гуногун оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи иқтисодӣ ва ҳарбӣ баста шудааст. Тибқи ин шартномаҳо давлатҳои аъзои иттиҳод байни ҳам молу маҳсулоти саноатӣ ва кишоварзии худро савдо мекунад. Ҳар як давлати аъзои ИДМ боз дар алоҳидагӣ бо ҷандин кишварҳои хориҷи дуру наздик муносибатҳои иқтисодӣ доранд.

Хулоса:

- *Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) аввалин маротиба аз тарафи сарварони давлатҳои Русия, Украина ва Беларус соли 1991 таъсис карда шуд.*
- *Ин иттиҳод якбора, баъди аз байн рафтани давлати бузурги Иттиҳоди Шӯравӣ ба вуҷуд омад.*
- *Давлатҳои ИДМ дар ду қитъа – Аврупо ва Осие ҷойгир шудаанд.*
- *Шароити табиӣ, иқлим ва сарватҳои табиӣ дар қаламрави ИДМ хеле гуногун аст.*

- Иқтисодидеги ИДМ гуногунсоҳа буда, байни онҳо муносибатҳои савдо ба роҳ монда шудааст.
- Ҳар як давлати аъзои ИДМ боз дар алоҳидагӣ бо чандин кишварҳои хориҷи дуру наздик муносибатҳои иқтисодӣ доранд.

Савол ва супориш:

1. Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил кай ба вуҷуд омадааст?
2. Асосгузори ИДМ кадом ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ мебошанд?
3. Иттиҳоди Шӯравӣ чӣ гуна давлат буд?
4. Ҳоло ба ҳайати ИДМ кадом давлатҳо дохил мешаванд?
5. Оид ба табиати ИДМ чӣ гуфта метавонед?
6. Аз ҷиҳати иқтисодӣ давлатҳои ИДМ чӣ гуна рушд кардаанд?
7. Аз хариҷаҳои дастрас истифода бурда, муайян кунед, ки кадом материкҳо аз ҷиҳати масоҳат аз мамлакати Русия хурдтаранд?
8. Давлатҳои ИДМ-ро ба хариҷа тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

ИДМ дар чойи кадом давлати барҳамхӯрда ба вуҷуд омад?

- А. Британияи Кабир Б. Федератсияи Русия
В. Иттиҳоди Шӯравӣ Г. Ҷумҳурии Украина

2. Мувофиқа кунед.

Давлатҳои Аврупоӣ ва Осиёии ИДМ-ро муайян кунед:

1. Қитъаи Аврупо	А. Тоҷикистон
2. Қитъаи Осиё	Б. Молдавия
	В. Озарбойҷон
	Г. Беларус
	Ғ. Ёзбекистон

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	ИДМ моҳи декабри соли 1991 ташкил шудааст.
ҳа	не	Аз рӯзи аввали ташкилҳои ИДМ ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқи Шӯравӣ ба он шомил шуданд.
ҳа	не	Ба ҳайати ИДМ 10 давлати соҳибхитӣ шомил аст.
ҳа	не	Русия бузургтарин ва пуриқтидортарин давлати ИДМ аст.
ҳа	не	Шароити табиӣ дар тамоми қаламрави ИДМ як хел аст.
ҳа	не	Ҳамаи давлатҳои ИДМ сохтори идоракунии президентӣ доранд.

§ 26. ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ба хотир меорем:

- Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қадом қитъа ҷойгир шудааст?
- Оид ба табиат ва ҳоҷагии Тоҷикистон чӣ медонед?
- Саҳми Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои байналхалқӣ аз чӣ иборат аст?

Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати мустақил ва ҳуқуқбунёд буда, дар қисми марказии қитъаи Осиё ҷойгир шудааст. 9-уми сентябри соли 1991 Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқлолияти давлатӣ ба даст овард. То ин вақт ҳамчун ҷумҳурии бародарӣ дар ҳайати давлати Иттиҳоди Шӯравӣ қарор дошт. Масоҳати Тоҷикистон 142 600 км², пойтахташ шаҳри Душанбе аст. Тоҷикистон аз шимолу ғарб бо Ўзбекистон (1161 км), аз шимолу шарқ бо Қирғизистон (870 км), аз шарқ бо Чин (414 км) ва аз ҷануб бо Афғонистон (1206 км) ҳамсарҳад мебошад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон

Қаламрави Тоҷикистон мувофиқи тақсими марзӣ маъмури аз вилояти мухтор, вилоят, шаҳр, ноҳия, шаҳрак, ҷамоат ва деҳа иборат аст.

Табиати Тоҷикистон. Тоҷикистон кишвари кӯҳсор ва манбаи обҳои ширинаи минтақа аст. Сарзамини Тоҷикистон аз 300 то 7495 метр (қуллаи Исмоили Сомонӣ) баландтар аз сатҳи баҳр ҷойгир шудааст. 93%-и ҳудуди Тоҷикистонро кӯҳҳо ва 7%-и онро

хамвориҳо ишғол кардаанд. Кӯҳҳои Тоҷикистон ба системаи кӯҳҳои Тиён-Шон ва Помир мансубанд. Аксари дарёҳои калонтарини Осиёи Миёна аз барфу пиряхҳои кӯҳҳои Тоҷикистон сарчашма мегиранд.

Иқлими Тоҷикистон гарми хушк буда, тобистонаш дарози гарм ва зимистонаш кӯтоҳи салқин аст. Фасли тобистон (моҳи июл) ҳарорати ҳаво аз $+50^{\circ}\text{C}$ дар ноҳияи Панҷ то -8°C дар Помири Шарқӣ (минтақаи Булункӯл)-ро ташкил дода, дар фасли зимистон (моҳи январ) ҳарорат аз $+22^{\circ}\text{C}$ (дар ноҳияи Панҷ) то -61°C (дар Булункӯл) тағйир меёбад. Вобаста аз пастиву баландии маҳал аз сатҳи баҳр дар Тоҷикистон чанд навъи иқлим ташаккул меёбад:

1. Иқлими хушк субтропикӣ (дар водиҳои Вахш ва Ҷисор) тобистон тӯлониву гарм, зимистон кӯтоҳу нарм ва мизони (меъёри) бориш кам (150-200 мм) аст.

2. Иқлими муътадил дар минтақаҳои миёнакӯҳ, ки тобистон серун (салқин) ва зимистон сард буда, мизони бориш бисёр (то 1550 мм) аст.

Иқлими Тоҷикистон барои парвариши зироатҳои гуногун ва рушди соҳаи кишоварзӣ мусоид аст. Иқлими мусоид ва хокҳои серҳосили водию ҳамвориҳои Тоҷикистон имкон медиҳанд, ки деҳқонон дар баъзе минтақаҳо аз заминҳои кишоварзӣ то чор навбат ҳосил ба даст оранд.

Қуллаи Исмоили Сомонӣ

Мавқеи табиӣю географӣ, релйеф, шароити иқлимӣ ва бисёр будани захираи барфу пиряхҳо омили асосии пайдоиши дарё ва кӯлҳои Тоҷикистон мебошанд. Қисми зиёди дарёҳои Тоҷикистон ба ҳавзаи баҳри Арал тааллуқ доранд. Дарёҳои калонтарини Тоҷикистон Ому, Панҷ, Вахш, Сир, Зарафшон мебошанд. Оби дарёҳои Тоҷикистон асосан барои обёрӣ кардани заминҳо ва истехсоли неруи барқ истифода мешаванд. Тоҷикистон аз рӯи захираҳои гидроэнергетикӣ дар ҷаҳон мавқеи ҳаштумро ишғол мекунад. Кӯлҳои Тоҷикистон асосан дар қисми марказӣ ва минтақаи Помир ҷойгир шудаанд. Қарокӯл, Зоркӯл, Шӯркӯл, Рангкӯл, Искандаркӯл, Яшилкӯл ва Сарез калонтарин кӯлҳои Тоҷикистон мебошанд.

Кӯҳҳои Тоҷикистон манбаи бузурги пиряхҳо мебошанд. Қариб 6%-и сарзамини Тоҷикистон бо пиряхҳо пӯшида шудаанд. Пиряхҳо асосан дар баландҳои 3500-5500 м ба вучуд омадаанд. Пиряхҳо манбаи асосии таъмини оби дарёҳо ба ҳисоб мераванд.

Олами наботот ва ҳайвоноти Тоҷикистон хеле гуногун мебошад. Дар Тоҷикистон зиёда аз 5 ҳазор намуди рустаниҳо мерӯянд, ки 1500 намуди он рустаниҳои доругӣ мебошанд. Олами ҳайвоноти Тоҷикистон низ гуногун аст. Вобаста ба баландӣ паҳншавии олами ҳайвоноти Тоҷикистон гуногун аст. Ҳайвоноти кишвар аҳаммияти хоҷагӣ, шикорӣ ва табобатӣ доранд.

Аҳоли. Афзоиши табиӣ аҳолии Тоҷикистон (аз ҳисоби таваллуд зиёд шудани аҳоли) баланд аст. Мувофиқи маълумоти охирина, шумораи аҳолии Тоҷикистон моҳи майи соли 2018 ба 9,5 миллион нафар расид. Қисми зиёди аҳолии кишвар дар деҳот зиндагӣ мекунанд. Ҳоло тахминан 73%-и аҳолии Тоҷикистон дар деҳот ва 27%-и он дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Аммо вобаста ба рушду тараққиёти шаҳрҳо дар Тоҷикистон сол то сол шумораи аҳолии шаҳрӣ меафзояд.

Шаҳрҳои калонтарини ҷумҳурӣ – Душанбе, Хучанд, Бохтар, Кӯлоб, Хоруғ, Ваҳдат, Панҷакент, Турсунзода, Истаравшан мебошанд.

Ҳоҷагӣ. Ҳоҷагии Тоҷикистон системаи ягона буда, таркиби он аз соҳаҳои гуногун иборат аст. Қисми зиёди аҳолии Тоҷикистон дар соҳаи кишоварзӣ кор мекунанд. Кишоварзони мамлакат ба парвариши зироатҳои гуногун: пахта, боғдорӣ ва тоқпарварӣ машғуланд. Ҳар сол аз Тоҷикистон ба мамлакатҳои дуру наздик ҳазорҳо тонна маҳсулоти кишоварзӣ (меваю сабзавот, хушкмева ва ғайра) содир карда мешавад. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо 110 мамлақати ҷаҳон робитаҳои иқтисодию фарҳангӣ дорад.

Аз соҳаҳои саноат – энергетика, металлургия, истехсоли масолеҳи сохтмон, саноати сабук ва хӯрокворӣ хуб тараққӣ кардаанд. Нақлиёти асосии Тоҷикистонро автомобилӣ, роҳи оҳан ва ҳавоӣ ташкил медиҳанд. Соҳаи сохтмон дар кишвар босуръат тараққӣ карда истодааст. Сохтмони биноҳои истиқоматӣ, мактабҳо, корхонаҳо, нақбҳо, роҳҳо, маҷмӯаҳои варзишӣ ва ғайра

Нақб дар ағбаи кӯҳӣ

босуръат идома доранд. Солҳои охир соҳаҳои хизматрасонӣ ба таври назаррас рушд ёфтааст. Ин аз он сабаб аст, ки ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба соҳаи туризм диққати махсус дода истодааст. Соҳаи варзиш низ яке аз соҳаҳои инкишофёфтаи кишвар ба шумор меравад. Варзишгарони тоҷик мунтазам дар мусобақаҳои сатҳи минтақавӣ ва ҷаҳонӣ ширкат варзида, сазовори ҷойҳои намоён мешаванд.

Нақши Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои байналмилалӣ (глобалӣ). Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари Президентии кишвар – Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҳалли бисёр масъалаҳои сатҳи ҷаҳонӣ саҳми босазо мегузорад. Мушкilotи марбут ба об, мубориза бо гардиши маводди муҳаддир, терроризм ва экстремизм аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамеша аз минбарҳои баланди байналмилалӣ бардошта мешаванд.

Хулоса:

- *Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати мустақил ва ҳуқуқбунёд буда, дар қисми марказии қитъаи Осиё ҷойгир шудааст.*
- *Масоҳати Тоҷикистон 142 600 км², аҳолиаш 9,5 миллион ва пойтахташ шаҳри Душанбе аст.*
- *Тоҷикистон аз ҷиҳати ғарб бо Ўзбекистон, аз ҷиҳати шарқ бо Қирғизистон, аз шарқ бо Чин ва аз ҷануб бо Афғонистон ҳамсарҳад мебошад.*
- *Тоҷикистон кишвари кӯҳсор ва манбаи обҳои ширини минтақа аст.*
- *Кӯҳҳои Тоҷикистон манбаи бузурги пиряхҳо буда, қариб 6%-и сарзамини Тоҷикистон бо пиряхҳо нӯшида шудаанд.*
- *Ҳоҷагии Тоҷикистон системаи ягона буда, таркиби он аз соҳаҳои гуногун иборат аст.*
- *Тоҷикистон дар ҳалли бисёр масъалаҳои сатҳи ҷаҳонӣ саҳми босазо мегузорад.*

Савол ва супориш:

1. *Тоҷикистон дар кадом материк ва кадом қитъа ҷойгир шудааст?*
2. *Ҷумҳурии Тоҷикистон кай истиқлолияти давлатӣ ба даст овард?*
3. *Давлатҳои ҳамсояи Тоҷикистонро номбар кунед ва онҳоро дар харита нишон диҳед.*
4. *Кадам хусусиятҳои табиати Тоҷикистонро медонед?*
5. *Дарё ва кӯлҳои Тоҷикистонро аз харита нишон диҳед.*
6. *Таркиби ҳоҷагии Тоҷикистон чӣ гуна аст?*
7. *Саҳми Тоҷикистонро дар ҳалли масъалаҳои байналмилалӣ шарҳ диҳед.*
8. *Дарё, кӯл ва шаҳрҳои калонтарини Тоҷикистонро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Тоҷикистон дар кадом китъа ҷойгир шудааст?

- А. Австралия Б. Африқо В. Осиё Г. Аврупо

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Сарҳади дарозтарини Тоҷикистон бо кишвари ҳамсоҷаи _____ мебошад, ки дарозии он ба 1206 км баробар аст.

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб намуда, дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер тасдиқ кунед:

ҳа	не	Сарзамини Тоҷикистон аз 300 то 7495 метр аз сатҳи баҳр баланд ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Иқлими Тоҷикистон гарми хушк буда, тобистонаш дарози гарм ва зимистонаш кӯтоҳи салқин аст.
ҳа	не	Нуктаи гармтарини Тоҷикистон Помири Шарқӣ мебошад
ҳа	не	93%-и ҳудуди Тоҷикистонро ҳамвориҳо ва 7%-и онро кӯҳҳо ишғол кардаанд.
ҳа	не	Иқлими Тоҷикистон барои рушди соҳаи кишоварзӣ мусоид аст.
ҳа	не	Қарокӯл, Зоркӯл, Шӯркӯл, Рангкӯл, Исқандаркӯл, Яшилкӯл ва Сарез калонтарин қулҳои зебоманзари Тоҷикистон мебошанд.
ҳа	не	73%-и аҳолии Тоҷикистон дар дехот ва 27%-и он дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.
ҳа	не	Нақлиёти асосии Тоҷикистон – нақлиёти обӣ мебошад.

БОБИ 4. МАТЕРИКИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Амрикои Шимолӣ материки шимолии Нимкураи ғарбӣ ба шумор меравад. Он аз кутби шимолӣ ба тарафи экватор тӯл кашидааст, ки дар ҳудуди он шароити ғуногуни табииро мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар назди соҳилҳои Амрикои Шимолӣ як қатор ҷазираю галаҷазираҳои калон ҳосил шудаанд. Дар қисми шимолӣ ҷазираи Гренландия ва галаҷазираҳои арктикии Канада ба ҳисоб меравад. Дар қисми шарқӣ ҷазираи Ньюфаундленд ҷойгир буда, дар ҷанубу шарқ ҷазираҳои Багам, Антилҳои Хурд ва Калон ба вучуд омадаанд.

Инчунин ҷазираҳои зиёд аз тарафи шимолу ғарб ва ғарб ба Амрикои Шимолӣ мансуб мебошанд. Инҳо ҷазираҳои Алеут, Малика Шарлотта, Ванкувер ва галаҷазираҳои Александр мебошанд.

*Амрикои Шимолӣ
дар глобус*

§ 27. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- Амрикои Шимолӣ бо кадом хусусиятҳои мавқеи географӣ худ аз дигар материкҳо фарқ мекунад?
- Қитъаи Амрикоро аввалин маротиба кӣ кашф карда буд?
- Барои чӣ Амрикоро «Ҷаҳони нав» меноманд?

1. Мавқеи географӣ. Амрикои Шимолӣ аз рӯи бузургии масоҳат баъди Аврусиё ва Африко дар ҷойи 3-юм меистад. Масоҳати он 20,4 млн км², бо ҷазираҳои атроф 24,3 млн км²-ро ташкил медиҳад. Андозаи материк аз шимол ба ҷануб тангтар мешавад. Аз сабаби он ки материк аз шимол ба ҷануб ба масофаи дароз тӯл кашидааст, қариб ҳамаи минтақаҳои иқлимӣ дар он ҷой гирифтаанд ва бо ғуногунии шароити табиӣ фарқ мекунанд.

Нуқтаи канории шимолии материк – димоғаи Мёрчисон, ҷанубӣ – димоғаи Марято, шарқӣ – димоғаи Сент-Чарлз ва ғарбӣ – димоғаи шохзода Уэлск мебошанд.

Амрикои Шимолӣ пурра дар нимкураҳои ғарбӣ ва шимолӣ ҷойгир шудааст. Аз ҳудуди он тропиқи шимолӣ ва доираи Кутби Шимол мегузарад. Қисми бештари масоҳати материк дар арзҳои кутбӣ ва муътадил ҷойгир шудааст. Амрикои Шимолӣ нисбат ба дигар материкҳо шимолтар ҷойгир аст.

Материки Амрикои Шимолиро обҳои 3 укёнус (Яхбастаи Шимолӣ, Ором ва Атлантик) ихота кардааст. Хатти соҳилии материк дар шимол ва ҷануб қачу қилебии зиёд дорад. Калонтарин галаҷазираҳои дунё – Канадаи Арктикӣ дар шимоли доираи Қутби Шимол ҷой гирифтаанд. Ин галаҷазираҳо аз 36,5 ҳазор ҷазираҳои пайдоиши материкӣ дошта иборат мебошанд. Гулугоҳи Девис материкро аз калонтарин ҷазираи ҷаҳон Гренландия, ки 2,18 млн км² масоҳат дорад, ҷудо менамояд. Дар соҳилҳои шимолии Амрикои Шимолӣ халиҷи Гудзон ба дохили материк даромадааст, ки нимҷазираи Лабрадорро ба вучуд овардааст. Соҳилҳои ҷанубии материк, аз ҷумла нимҷазираҳои Флорида ва Юкатанро оби халиҷи Мексика ихота кардааст. Амрикои Шимолиро аз Амрикои Ҷанубӣ баҳри Кариб ҷудо мекунад. Баҳри Кариб аз укёнуси Атлантик тавассути камони ҷазираҳои Антил ҷудо мешавад.

Материки Авруосиёро аз Амрикои Шимолӣ гулугоҳи танги (86 км) Беринг ҷудо мекунад. Амрикои Шимолӣ дар ҷануб бо Амрикои Ҷанубӣ ҳамсарҳад аст. Сарҳади ҷанубии материк гарданаи Панама ба ҳисоб меравад, ки дар ибтидои асри XX дар он канали киштигардӣ сохта шуд.

2. Амрикои Шимолӣ кай кашф шуд? Аввалин сайёҳоне, ки ба Амрикои Шимолӣ рафтанд, викингҳо ё норманҳо (одамони шимолӣ) – аҷдодони норвегҳо ва шведҳои муосир буданд. Аз рӯи ривоятҳо, дар охири асри X намоёндаи викингҳо – Эйрик шаҳсест, ки дар ҷазираи Исландия аввалин шуда по гузошт. Вай аз ҷазираи Исландия ба тарафи ғарб шино намуда, ба соҳилҳои замини нав расид ва буттазорҳои сабзи сохилро дида онро Гренландия (замини сабз) номид. Баъдтар маълум гардид, ки ҷазира қариб ки ҷурра яхпӯш аст. Деҳаҳои норманиҳо дар Гренландия қариб 400 сол арзи ҳастӣ намуданд.

Фақат дар охири асри XV аз тарафи Христофор Колумб (соли 1492) дубора ин материк кашф карда шуд. Ӯ то охири умр гумон мекард, ки заминҳои кашфнамудааш Ҳиндустон мебошад. Аз ин рӯ, заминҳои нав кашфшударо ҳамасрони Колумб Вес-Индия меномиданд, ки маънояш «Ҳиндустони Ғарбӣ» буд. Материкҳои Амрикои Ҷанубӣ ва Шимолӣ дар якҷоягӣ – қитъаи Амриқоро ташкил медиҳанд.

3. Тадқиқоти материк. Баъд аз Колумб ба ин қитъа баҳрнавардон аз мамлакатҳои дигари Аврупо сафар карданд. Аз ҳамин давра сар карда аврупоӣҳо заминҳои кашфнамудаашонро ба мустамликаҳои худ мебароварданд. Соли 1497 Ҷон Кабот ҷазираҳои Ньюфаунленд ва нимҷазираи Лабрадорро кашф

кард. Аз асри XVI сар карда фаронсавиҳо шимолӣ материкро ба мустамликаӣ худ дароварданд. Жак Карте халиҷ ва дарёро кашф кард, ки ба онҳо номи Лаврентияи муқаддасро гузошт. Дар охири асри XVII фаронсавиҳо кӯлиҳои бузурги Амрикоро кашф намуданд.

Ҷон Кабот

Витус Беринг

Асрҳои XVI-XVIII англисҳо ба ноҳияҳои дохили материк экспедитсия таъкил намуданд. Генри Гудзон халиҷи калонро дар шимолӣ материк кашф кард. Александр Маккензи дарё ва кӯҳи бузургро кашф намуд, ки баъдтар бо номи ӯ гузошта шуданд.

Якумин бор дар таърихи кашфиёти географӣ баҳрнавардони рус шимолу ғарбии материкро кашф намуданд. Соли 1732 аввалин бор киштиҳои баҳрнавардони рус таҳти фармони Иван Фёдоров ва Михаил Гвоздев ба соҳилҳои шимолу ғарбии материк расиданд. Баъдтар соли 1741 дар давраи экспедитсияи Бузурги Шимол Витус Беринг ва Алексей Чириков қазираҳои Алеут ва соҳилҳои ҷанубу ғарбии Аляскаро ба харита ворид намуданд.

Дар охири асри XVIII аввалин деҳаҳои муҳоҷирони русро дар Аляска Григорий Шелихов асос гузошт. Заминҳои навкашфшуда аз ҳайвоноти мӯйинадор бой буда, дар обҳои соҳилӣ кит ва гурбаҳои баҳрӣ шикор менамуданд. Дар миёнаи асри XIX деҳаҳои русҳои муқимишуда қад-қадӣ соҳилҳои укёноси Ором то 38° а.ш. тӯл кашиданд. Қисмати ғарбии материк номи «Амрикои русӣ»-ро гирифт. Вале дар соли 1867 империяи Русия, ки қудрати минбаъд аз худ намудан ва нигоҳ доштани ин қаламравро надошт, онро ба ИМА фурухт.

Дар асри XIX кӯшишҳо дар бораи ҷустуҷӯи роҳи баҳрӣ аз укёноси Атлантик ба укёноси Ором аз шимолӣ материк анҷом дода шуданд. Солҳои 1903-1906 ба баҳрнаварди норвегӣ Руал Амундсен муяссар шуд, ки ин роҳро кушояд.

Хулоса:

- Амрикои Шимолӣ аз рӯйи бузургии масоҳат баъди Абуросиё ва Африқо дар ҷойи сеюм меистад.
- Амрикои Шимолӣ пурра дар нимкураҳои ғарбӣ ва шимолӣ ҷойгир шудааст.
- Материки Амрикои Шимолро обҳои 3 уқёнус (Яхбастаи Шимолӣ, Ором ва Атлантик) ихота кардааст.
- Аввалин сайёҳоне, ки ба Амрикои Шимолӣ рафтанд, викингҳо ё норманҳо (одамони шимолӣ) – аҷдодони норвегҳо ва шведҳои муосир буданд.
- Кашфиёту тадқиқоти материк баъди асри XV ба таъри васеъ сурат гирифт, ки дар он намояндагони давлатҳои гуногуни ҷаҳон саҳм гузоштанд.

Савол ва супориш:

1. Масоҳати материки Амрикои Шимолӣ чӣ қадар аст?
2. Материк дар кадом нимкураҳо ҷойгир шудааст?
3. Хусусиятҳои мавқеи географии Амрикои Шимолро шарҳ диҳед.
4. Оид ба тадқиқоти материки Амрикои Шимолӣ маълумот диҳед.
5. Ҷаро ҳукумати Русия нимҷазираи Аляскаро ба ИМА фуруҳт?
6. Унсурҳои мавқеи географӣ ва тадқиқоти материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати материки Амрикои Шимолӣ чӣ қадар аст?

- А. 22,4 млн км² Б. 17,5 млн км² В. 30,3 млн км² Г. 24,3 млн км²

2. Ҷумлара пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Материки Абуросиёро аз Амрикои Шимолӣ гулугоҳи танги _____ ҷудо мекунад.

3. Ҷавобҳои «ҳа» ё «не»-ро интихоб намуда, дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер тасдиқ кунед:

ҳа	не	Намояндаи викингҳо Эйрик шахсест, ки дар ҷазираи Исландия аввалин шуда по гузоштааст.
ҳа	не	Амрикои Шимолӣ пурра дар нимкураҳои ғарбӣ ва шимолӣ ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Амрикои Шимолӣ нисбат ба дигар материкҳо дар ҷануб ҷойгир аст.
ҳа	не	Қад-қад сохилҳои шарқии материк нимҷазираи Калифорния ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Амрикои Шимолро обҳои 3 уқёнус (Яхбастаи Шимолӣ, Ором ва Атлантик) ихота кардааст.
ҳа	не	Солҳои 1903-1906 ба бахрнаварди норвегӣ Руал Амундсен муяссар гардид, ки роҳи шимолро аз уқёнуси Атлантик кушояд.

§ 28. СОХТИ ГЕОЛОГӢ, РЕЛӢЕФ ВА САРВАТӢОИ ЗЕРИЗАМИНИИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- Фарқи байни платформаҳои Гондвана ва Лавразия дар чист?
- Дарёҳо ва пирахҳо кадом қорҳоро ағҷом дода метавонанд?
- Материки Амрикои Шимолӣ аз кадом сарватҳои табиӣ бой аст?

1. Амрикои Шимолӣ чӣ тавр ба вучуд омад? 180 млн сол пеш материки қадимаи бузурги Пангея ба ду қисмат – Лавразия ва Гондвана ҷудо шуд. Минбаъд аз Лавразия Амрикои Шимолӣ ҷудо шуда ба материки мустақил табдил ёфт. Қисми бештари материк дар плаитаи литосферии Амрикои Шимолӣ ҷойгир буда, танҳо қисмати ҷанубии он дар плаитаи Кариб ҷойгир шудааст.

2. Сохти тектоникӣ. Дар таҳкурсии қисмати шарқии ин қитъаи хушкӣ платформаи қадимаи Амрикои Шимолӣ хобидааст. Дар шимолу шарқ таҳкурсии платформа ба сатҳи Замин баромада, сипари Канадаро ташкил медиҳад. Дар ғарб ва ҷануб таҳкурсии платформа бо қабати ғафси ҷинсҳои таҳшонӣ пӯшида шуда, плитаро ташкил медиҳад. Платформаи Амрикои Шимолӣ бо минтақаи ҷиндори синну солашон гуногун иҳота шудааст. Дар ҷанубу шарқ ба он кӯҳҳои қадимаи ҷиндори атлантикӣ, дар шимол минтақаи қадимаи арктикӣ якҷоя мешавад. Дар қисми ғарбии платформа минтақаи нисбатан ҷавони Кордилйер (аз испании «силсилаи кӯҳҳо») доман паҳн кардааст. Ин каторкӯҳҳо дар натиҷаи ба ҳам бархӯрдани плаитаҳои литосферии Амрикои Шимолӣ ва укёнуси Ором пайдо шуда, як қисми камари ҷиндори калонмикёси укёнуси Ором ба ҳисоб мераванд.

3. Релйеф. Ташаккулёбии релйеф ба сохти кишри Замин ва таърихи инкишофи геологии ин қисмати хушкии кураи Замин алоқаманд аст. Дар қисмати шарқии материк минтақаи пастӣ ва ҳамворихои талу тепшадор ташаккул ёфтааст.

Дар сипари Канада баландҳои денудатсионии Лаврентия ҷойгир шудаанд, ки 150-600 м. баландӣ доранд. Релйефи он дар натиҷаи фаёолияти вайронкунандаи пирахӣ қадима пайдо шудааст. Пирах ба мисли техникаи заминҳамворкунанда амал карда, баландҳои ҷинсҳои саҳти сипарро ҳамвор кард ва онро ба харсангҳои гирд табдил дод. Баъд аз худ пирах харсангҳои лӯнда, фуруҳамидаҳои кӯлӣ ва водиҳои кушодро бо сойҳои деворҳояшон ростфурумада боқӣ монд. Ҳангоми обшавии пирах сойҳо бо об ҷур шуданд ва фёрдхоро ба вучуд оварданд.

Фёрд – халиҷи танги қачу қилеб, ки ба дохили хушкӣ даромадааст ва соҳилҷойи ростфурумада дорад.

Дар чануб, дар платформи Амрикои Шимолӣ ҳамворихои тепадори Марказӣ ҷой гирифтаанд. Баландии тепаҳои он аз 200 то 500 м аст. Дар қисми шарқии он ба масофаи 4000 км аз шимол ба чануб ҳамворихои Кабир ҷойгир шудаанд, ки ҳамии платформаро ишғол кардаанд. Ин ҷо паҳнкӯҳи баланди (500 – 1500 м) ба самти шарқ ҳамшуда ҷой гирифтааст. Сатҳи он бо ҷарихои зиёд бурида шудааст.

Қад-қади канорҳои чанубу шарқии материк кӯҳҳои баландиашон миёнаи Аппалачи ҷой гирифтаанд. Онҳо нишебии моил ва қуллаҳои гирд доранд. Дар шимолӣ ин кӯҳҳо нишонаҳои давраи яхбандии қадим боқӣ мондаанд. Дар назди кӯҳҳои Аппалачи ғори карети (сатҳи заmine, ки хокаш аз чинсҳои гач, оҳак ва ғ. иборат аст)-и дарозтарини дунё – Флинт-Мамонтова ҷойгир аст, ки дарозии он ба 630 км баробар аст.

Қисми ғарбии Амрикои Шимолӣ бо системаи кӯҳҳои азими Кордилйер ишғол шудааст. Он аз якҷанд қаторкӯҳ иборат аст, ки аз шимол ба чануб тӯл кашидаанд. Дар канорҳои шарқии ин минтақаи кӯҳӣ кӯҳҳои харсангӣ ҷойгир шудаанд. Дар ин ҷо паҳнкӯҳи Йеллоустон мавҷуд аст, ки бо ҷашмаҳои гарм ва вулкониҳои хомӯшшудаи худ машҳур мебошад.

□ Паҳнкӯҳи Йеллоустон (аз забони англисӣ «санги зард») дар □
даҳанаи қалони вулкони хомӯшшуда ҷойгир шудааст. Дар ин ҷо 200
ҷашмаи гарм мавҷуд аст. Фаввораи оби гарми баъзеи онҳо то баландии
□ 40 м мерасад. □

Дар қисми марказии Кордилйер кӯҳҳо нисбатан қадима ва баланд мебошанд. Баландии қуллаи Мак-Кинли дар кӯҳи Денали ба 6194 м баробар аст, ки ин қуллаи баландтарини материк мебошад (қаторкӯҳҳои Аляска).

Қаторкӯҳҳои Кордилйер бо пастиҳо ва паҳнкӯҳҳо аз ҳам ҷудо шудааст. Аз ҳама ҷойи пасти материк Водии Марг ном дорад, ки аз сатҳи баҳр 86 м паст ҷойгир шудааст. Дар ҷойи аз ҳама паҳни минтақаи Кордилйер паҳнкӯҳи Ҳавзаи Қалон ҷойгир шудааст. Дар чанубтари он паҳнкӯҳи Колорадо ва кӯҳсори Мексика бо вулкониҳои амалкунанда (масалан, вулкони Орисаба) мавҷуд аст.

4. Сарватҳои табиӣ. Дар плитаи платформи қадима захираҳои қалони сарватҳои сӯзишворӣ ва химиявӣ хобидаанд. Қонҳои қалони нафту газ дар ҳамворихои Кабир ва Марказӣ, Аляска ва пастиҳои Наздимексика ҷойгир шудаанд. 1/3 ҳиссаи захираи ангишти ҷаҳонӣ дар доманаи кӯҳи Аппалачи ҷой гирифтааст. Захираи қалони намаки калий дар қулҳои Кабири Амрико мавҷуд аст.

Ба сипари Канада ва минтақаҳои чиндоршуда конҳои маъдани металҳои сиеҳ ва ранга рост меоянд. Захираҳои калони маъдани оҳан дар нимҷазираи Лабрадор, ноҳияҳои Кӯли Болонӣ ва шимоли Аппалачи ҳам маъдаанд. Захираи боксити ҷазираи Ямайка дар ҷаҳон ҷойи дуоҷро ишғол мекунад. Уран дар паҳнкӯҳи Колорадо ёфт шудааст. Дар ҷануби баландии Лаврениаи нимҷазираи Аляска захираҳои калони тилло мавҷуд аст.

Хулоса:

- Қисми зиёди материк дар плитаи литосферии Амрикои Шимолӣ ҷой гирифтааст.
- Қисми шарқии материкро ҳамвориҳо ва қисми ғарбии онро системаи кӯҳҳои Кордильер ишғол кардаанд.
- Ба релефи шимоли материк яхбандии қадима таъсири худро гузоштааст.
- Ба минтақаи Кордильер баамалсии вулқонҳо ва zilzilaҳо ҳос аст.
- Материк аз сарватҳои табиӣ ва маъданӣ бой мебошад.

Савол ва супориш:

1. Шаклҳои асосии релефи материкро номбар кунед ва онҳоро аз харита нишон диҳед.
2. Яхҳои қадима дар кадом қисми материк кадом шаклҳои релефро ба вуҷуд овардаанд?
3. Фёрд чист ва он чӣ таърир пайдо мешавад?
4. Барои чӣ кӯҳҳои Кордильер дар ғарби материк пайдо шудаанд?
5. Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, унсурҳои релефи материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Тахминан чанд миллион сол пеш материки Пангея ба Лавразия ва Гондвана ҷудо шуд?

А. 180 млн сол Б. 230 млн сол В. 400 млн сол Г. 500 млн сол

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Қаторкӯҳҳои Кордильер дар натиҷаи ба ҳам бархӯрдани плитаҳои литосферии Амрикои Шимолӣ ва уқёнуси _____ пайдо шудаанд.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвали зер рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайн кунед:

	ҷой гирифтаанд
	шарқии материк кӯҳҳои баландиашон
	миёнаи Аппалачи
	Қад-қадӣ канорҳои ҷанубу

§ 29. ИҚЛИМИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- *Чараёнҳои укёнуси чӣ гуна ба иқлим таъсир мерасонанд?*
- *Ба шумо кадом бодҳои маҳаллӣ маълуманд?*
- *Кадам омилҳои иқлимҳосилкунанда ва типҳои иқлимро медонед?*

1. Омилҳои иқлимҳосилкунанда. Аз сабаби он ки материк аз шимол ба ҷануб ба масофаи дароз тӯл кашидааст, дар ҳудуди он ба ғайр аз минтақаи экваторӣ боқимонда ҳамаи минтақаҳои иқлимӣ дигар вучуд доранд. Қисми зиёди материк дар минтақаи иқлими муътадил ҷойгир шудааст. Паҳн будани ҳудуди материк дар ин минтақа барои ҳосил шудани иқлими континенталӣ дар қисмҳои марказии он мусоидат кардааст. Аз сабаби танг шудани ҳудуди материк, дар ҷануби минтақаҳои тропикӣ ва субтропикӣ масоҳати начандон калонро ишғол кардаанд.

Ҷазираи Гренландия ва Галаҷазираҳои арктикии Канада зери таъсири бодҳои шимолу шарқӣ дар минтақаи фишори баланди атмосферӣ қарор доранд. Зимистон дар материк, аз сабаби хунук шудани ҳаво фишори баланд ва тобистон, аз сабаби гарм шудани ҳаво, фишори паст ҳукмфармо мегардад.

Дар соҳилҳои укёнусиоромии материк, ба арзҳои муътадил бодҳои намноки ғарбӣ мевазанд. Канорҳои ҷанубу ғарбии материк зери таъсири пассатҳои қарор доранд, ки аз укёнуси Атлантик мевазанд.

Кӯҳҳои Кордильер, ки аз шимол ба ҷануб тӯл кашидаанд, пеши роҳи анбӯҳи ҳавои баҳриро аз укёнуси Атлантик мегиранд ва намегузоранд, ки ба дохили материк ворид шаванд. Релјефи ҳамвори қисмҳои шимолӣ материк ба анбӯҳи ҳавои тропикӣ имкон медиҳад, ки бемалол ба ин минтақа дохил шавад. Ҳавои хуноки арктикӣ то қисмҳои ҷанубии материк паҳн шуда метавонад.

Ба қисмҳои шимолу шарқии материк чараёни Лабрадор таъсир карда, ин минтақаро салқин мекунад. Чараёни гарми Аляска қисмҳои шимолу ғарбии материкро гарм ва намнок мекунад. Дар тропикҳо ва субтропикҳо чараёни хуноки Калифорния соҳилҳои ғарбии материкро хунук ва хушк мекунад. Чараёни пурқуввати Голфстрим сабаби боридани боришоти зиёд дар канорҳои ҷанубу шарқии материк мешавад.

2. Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлим. Материки Амрикои Шимолро ба шаш минтақаи иқлимӣ ҷудо мекунад: арктикӣ, субарктикӣ, муътадил, субтропикӣ, тропикӣ ва субэкваторӣ. Минтақаи иқлими арктикӣ қариб тамоми ҷазираи Гренландия, шимолӣ Галаҷазираҳои арктикии Канада ва канорҳои шимолӣ материкро дар бар мегирад. Дар ин ҷо қариб тамоми сол

анбӯҳҳои ҳавои хуноки арктикӣ ҳукмфармо аст. Дар шарқи галачазираҳо ва соҳили Гренландия типҳои иқлими арктикӣ баҳрӣ паҳн шудааст, ки ҳарорати ҳаво дар моҳи январ $-25 - 30$ °C, моҳи июл ба $0 + 5$ °C баробар аст. Боришоти солона асосан дар шакли барф 300-600 мм меборад. Ба қисмҳои марказии Гренландия ва ғарби Галачазираҳои арктикӣ Канада типҳои иқлими қаҳратуни арктикӣ континенталӣ ҳос аст. Ҳарорати моҳи январ $-35 - 50$ °C, моҳи июл аз $-5 - 10$ °C, боришот то 100-120 мм кам мешавад.

Минтақаи субарктикӣ ҷануби Галачазираҳои арктикӣ Канада, ҷазираи Гренландия ва қисми хушкӣ материкро то 60° а.ш. дар бар мегирад. Барои ин минтақа ивазшавии мавсимии анбӯҳҳои ҳаво ҳос аст. Дар қисми марказии минтақа типҳои иқлими континенталии субарктикӣ ҳукмрон аст. Зимистон хуноки қаҳратун ($-25 - 30$ °C) ва тобистони салқини ($+5 + 10$ °C) боронӣ (200-400 мм дар давоми сол) ҳос аст. Иқлими сохилҳои субарктикӣ баҳрӣ мебошад.

□ *Ҳарорати пасттарини ҳаво (-70 °C) дар шимоли Гренландия ба қайд гирифта шудааст. Дар хушкӣ якҷулхати материк ҳарорати пасттарин дар паҳнкӯҳи Юкон (-64 °C) ба қайд гирифта шудааст. Дар ин ҷо анбӯҳи ҳаво дар пастхамӣ ҷойгир мешавад, бинобар ин ҳеле хунук аст.* □

Минтақаи муътадил дар материк аз ҳама масоҳати калонро ишғол кардааст. Аз сабаби ба таври арзӣ калон паҳн шуданаш дар он боз се минтақаро ҷудо мекунад: дар шарқ ва ғарб – иқлими баҳрӣ, дар марказ – иқлими континенталӣ. Дар шарқ, зери таъсири анбӯҳҳои ҳавои атлантикӣ ва ҷараёни хуноки Лабрадор типҳои иқлими муътадили баҳрӣ ташаккул меёбад. Ҳангоми ба ғарб ҳаракат кардан иқлим муътадили континенталӣ мешавад, ки зимистони хунук (аз -25 °C дар шимол то -5 °C дар ҷануб) ва тобистони гарм (аз $+10$ то $+24$ °C) дорад. Боришот аз шарқ ба ғарб кам мешавад ва мувофиқан аз 900 то 300 мм-ро ташкил медиҳад. Дар сохилҳои уқёнуси оромии материк типҳои иқлими муътадили баҳрӣ бо зимистони нисбатан гарм ($-5 + 5$ °C) ва тобистони салқин ($+10 + 8$ °C) ҳукмфармо аст. Қариб тамоми сол дар ин ҷо ҳавои абрнок, бод ва боришот мушоҳида карда мешавад. Бодҳои ғарбӣ дар уқёнуси Ором аз намӣ сер шуда, дар нишебиҳои шамолраси Кордильер боришоти зиёдро ба амал меоранд (1500-3000 мм).

Дар минтақаи иқлими субтропикӣ (байни 30 ва 40° а.ш.) фасли зимистон аз ғарб анбӯҳҳои ҳавои муътадил ва тобистон анбӯҳҳои ҳавои хушкӣ гарми тропикӣ дохил мешаванд. Дар он се минтақа (намнок, континенталӣ ва баҳримеёназаминӣ)-ро

чудо мекунад. Дар канорҳои ҷанубу шарқӣ иқлими субтропикии намнок паҳн шудааст, ки бо зимистони мулоими намнок (+8 +14 °С) ва тобистони гарми намнок (+25 +27 °С) фарқ мекунад. Дар ин ҷо тамоми сол боронҳои зиёд (1500-2000 мм) ба амал меоянд, ки онҳоро тобистон муссонҳо ва зимистон сиклонҳо меоранд.

Ба қисми мобайни ин минтақа типҳои иқлими субтропикии континенталӣ бо тобистони гарми хушк (+24 +28 °С) ва зимистони салқин (-5 +10 °С) бо боришоти кам (то 400 мм) хос аст. Дар Водии Марг ҳарорати баландтарини ҳаво (+56,7 °С) дар Нимкураи ғарбӣ ба қайд гирифта шудааст. Дар қаторкӯҳҳои соҳилӣ ва водии Калифорния типҳои иқлими баҳримиёназаминӣ бо субтропикҳои хушк паҳн шудааст.

Водии Марг – ҷойи аз ҳама гарм дар материк

Дар минтақаи иқлими тропикӣ се типҳои иқлимро фарқ мекунад: намнок, континенталӣ ва биёбонҳои соҳилӣ. Барои Вест-Индия ва соҳилҳои халиҷи Мексика типҳои иқлими тропикии намнок хос аст. Дар ин ҷо ҳарорати баланди ҳаво (+16 +28 °С) бо боришоти зиёди (1500-2000 мм) баробар мушоҳида мешавад.

3. Ҳодисаҳои нохуши табиӣ ва бодҳои маҳаллӣ. Фарқ дар ҳарорат ва фишори ҳаво байни хушкӣ ва укёнус сабаби пайдоиши сиклонҳои тропикӣ мегардад. Онҳоро дар Амрикои Шимолӣ ураган меноманд. Ураган – анбӯҳи ҳавоӣ даврзананда бо ҷараёни болобароянда мебошад. Онҳо асосан дар обҳои халиҷи Мексика ва баҳри Кариб ба вуҷуд меоянд. Ураганҳо бештар дар охири тобистон ва аввали тирамоҳ рӯй медиҳанд, ки бо худ боронҳои сел ва обхезиро меоранд. Онҳо қувваи бузурги вайронкунанда ва оқибатҳои садамавӣ доранд.

Фарқи ҳарорат ва фишор дар қисмҳои гуногуни хушкӣ сабаби дар қисми шарқии Кӯҳҳои Харсангӣ пайдо шудани гирдбодҳои торнадо, смерч мегардад.

Торнадо – гирдбоди даврзанандаи қифмонанди атмосферӣ мебошад.

Торнадо шакли борики қифмонанд дошта, аз абрҳои тӯдагии боронӣ иборат аст. Дар маркази торнадо фишори атмосферӣ

ниҳоят паст буда, дар атрофи он ҳавои болобароянда ба таври морпеч давр мезанад. Торнадо бо суръати то 500 км/соат ҳаракат карда, дарахтонро аз решаашон меканад ва сохтмонхоро вайрон мекунад.

Хулоса:

- Ҳарорати пасттарини ҳаво ($-70\text{ }^{\circ}\text{C}$) дар шимоли Гренландия ба қайд гирифта шудааст. Дар хушкии яқлухти материк ҳарорати пасттарин дар паҳнкӯҳи Юкон ($-64\text{ }^{\circ}\text{C}$) ба қайд гирифта шудааст.
- Фарқ дар ҳарорат ва фишори ҳавои байни хушкӣ ва уқёнус сабаби пайдоиши циклонҳои тропикӣ мегардад. Онҳоро дар Амрикои Шимолӣ ураган меноманд.

Савол ва сунориш:

1. Омилҳоеро, ки ба ташиққулёбии иқлими материки Амрикои Шимолӣ таъсир мекунанд, гӯед.
2. Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлими материкро номбар кунед.
3. Барои чӣ дар қисмҳои марказии материк иқлими хушк ҳукмфармо аст?
4. Ураган ва торнадо чист? Онҳо дар кучо ва чӣ тавр пайдо мешаванд?
5. Барои чӣ қисми шимолу ғарбии материк ҷойи аз ҳама намнок ба ҳисоб меравад?
6. Дар харитаи тарҳӣ минтақаҳои иқлими материкро гузаронед ва бо рангҳои гуногун ранг кунед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз минтақаҳои иқлими номбаршуда дар Амрикои Шимолӣ вучуд надорад?

А. Субтропикӣ Б. Экваторӣ В. Тропикӣ Г. Муътадил

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Аз сабаби танг шудани ҳудуд дар _____ материк, минтақаҳои тропикӣ ва субтропикӣ масоҳати начандон калонро ишғол кардаанд.

3. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвали зер рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	қайд гирифта шудааст, ки он
	дар шимоли Гренландия ба
	Ҳарорати пасттарини ҳавои материк
	ба $-70\text{ }^{\circ}\text{C}$ баробар аст

§ 30. ОБҲОИ ДОХИЛИИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ШИМОЛӢ

Ба хотир меорем:

- *Кӯлҳо аз ҷиҳати шӯрӣ чӣ фарқ доранд?*
- *Кадам намудҳои пирахҳоро медонед?*
- *Дар қаламрави материк кадом дарё, кӯлҳо ва яхбандиҳои ҳозира вуҷуд доранд?*

1. Хусусияти системаи дарёҳо. Амрикои Шимолӣ аз обҳои дохилӣ бой аст. Обтақсимкунаки асосӣ аз канорҳои ғарбии материк мегузарад ва ба Кӯҳҳои Харсангӣ рост меояд. Дарёҳо ва кӯлҳои материк ба ҳавзае се укёнус – Атлантик, Яхбастаи Шимолӣ ва Ором дахл доранд. Ҳавзае дохилӣ он қадар калон нест ва қисми зиёди Ҳавзае Калон ва кӯҳсори Мексикаро дар бар мегирад.

2. Дарёҳо. Ҳавзае укёнуси Атлантик дар қисми шарқӣ масоҳати начандон калони материкро ишғол кардааст. Дарёҳо дар ин минтақа зич ҷойгир буда, серобанд, аз борон ва барф сероб мешаванд. Дар ин ҷо калонтарин системаи дарёи материк – дарёи Миссисипи (маънояш бо забони ҳиндуҳои Амрико «дарёи калон») бо шохобҳояш ҷойгир шудааст. Миссисипи дарёи аз ҳама дароз (6420 км) ва серобтарини материки Амрикои Шимолӣ мебошад. Ин дарё аз шимол ба ҷануб бурида мегузарад. Миссисипи асосан дар ҳамворӣ ҷорӣ шуда, дар фасли баҳор сероб ва тобиuston зимистон камоб мешавад.

Дар ҷараёни мобайнии Миссисипи ба он шохоби аз ҳама дарозаш – Миссури (бо забони ҳиндуҳо «дарёи лойкадор») ҳамроҳ мешавад. Миссури аз Ҳамвориҳои Кабир ҷорӣ шуда, ҷинсҳои ковокро мешӯяд ва обаш ранги хираи бурро мегирад.

Дар поёнтари ҷараёни Миссисипи ба он шохоби аз ҳама серобаш – Огайо ҳамроҳ мешавад. Миссисипи дар қисми поёноб ҳам аштҳои зиёд дорад ва дар резишгоҳ (ҳаличи Мексика) делтаи калонро ҳосил мекунад.

Ба ҳавзае укёнуси Атлантик, инчунин дарёи Лаврентияи Муқаддас дохил мешавад. Ин дарё аз ҷиҳати серобӣ дар материк ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Ҳангоми ба укёнус рехтан он резишгоҳи дарозтаринро дар ҷаҳон ҳосил мекунад, ки ба 400 км баробар аст.

Дарёҳои **ҳавзае укёнуси Яхбастаи Шимолӣ** 1/5 ҳиссаи обҳои дохилии материкро ташкил медиҳанд. Ин ба қаҳратун будани иқлим вобаста аст. Ба муддати 6-8 моҳ дарёҳои шимолӣ материк қариб то қаърашон ях мебанданд. Оби онҳо аз ҳисоби барф аст

ва давраи серобӣ ба охири фасли баҳор ва аввали тобистон рост меояд. Дарёи калонтарини ин ҳавза Маккензи (4250 км) мебошад, ки аз ҷиҳати дарозӣ дар материк ҷойи дуумро ишғол мекунад.

Ҳавзаи укёнуси Ором дар шарки материк, дар ҳудуди минтақаи кӯҳсори Кордилӣер ҷойгир шудааст. Дарёҳои ҳавзаи укёнуси Ором аз кӯҳҳо сарчашма мегиранд, бинобар ин водихои танг, ҷараёни тез, остонаҳо ва шаршараҳои зиёд доранд. Дарёи аз ҳама дарози ин ҳавза – Юкон (3700 км) мебошад. Ин дарё дар фасли тобистон аз оби пириях сероб мегардад. Дарёи аз ҳама сероби ин ҳавза дарёи Колумбия мебошад. Ин дарё захираи бузурги гидроэнергетикӣ дорад.

Дар ҷануби он дарёи Колорадо (2740 км) ҷорӣ аст. Ин дарё номи худро аз рӯи ранги сурхи сиёҳтоб доштани обаш гирифтааст, ки бо забони испанӣ маънои «сурх»-ро дорад. Ин дарё аз Кӯҳҳои Харсангӣ сарчашма гирифта, паҳнкӯҳи Колорадорро бурида мегузарад ва Дараи Калон (Канони Калон)-и машҳурро ба вучуд овардааст.

Канон – водии чуқури дарё бо нишебҳои зинадор ва ҷағри танг, ки дар он маҷрои дарё ҷойгир шудааст.

Канони Калон яке аз машҳуртарин дараҳои дарёии ҷаҳон ба ҳисоб рафта, чуқурии он 1800 м ва дарозииаш ба 446 км баробар аст. Ҳангоми бурида гузаштани паҳнкӯҳ, дарё ҷинсҳоеро дар канон намоён кард, ки синну солашон ба миллионҳо сол баробар аст.

3. Кӯлҳо. Амрикои Шимолӣ кӯли зиёд дорад, ки бисёри онҳо дар ноҳияҳои яхбандии қадимаи материкӣ ҷойгир шудаанд. Дар фуруҳамида пастхамии онҳо таъсири пириях боқӣ мондааст. Масалан, Кӯли Хирси Калон ва Виннипег ҷунинанд. Мавзеи фуруҳамидаи бисёр кӯлҳо пайдоиши пирияхию тектоникӣ доранд. Дар байни онҳо кӯли чуқуртарини материк Неволничи Калон (614 м) ва гурӯҳи калони кӯлҳои шириноби ҷаҳон – Кӯлҳои Кабири Амрико мавҷуданд. Ба онҳо кӯлҳои Болой, Гурон, Мичиган, Эри ва Онтарио дохил мешаванд. Кӯли Болой аз ҷиҳати масоҳат (82,4 ҳаз. км²) калонтарин кӯли шириноби сайёра мебошад. Кӯлҳои Эри ва Онтариоро дарёи Ниагара пайваст мекунад. Дар ин дарё шаршараи машҳури Ниагара мавҷуд аст, ки оби он аз баландии 50 м ба поён мерезад.

Ба кӯлҳои қадима Кӯли Калони Шӯр дохил мешавад, ки дар паҳнкӯҳи Ҳавзаи Калон ҷойгир шудааст. Шӯрии оби он аз 140% дар сатҳ то 300% дар чуқуроб тағйир меёбад. Дар кӯл истехсоли намак ба роҳ монда шудааст. Кӯлҳои вулкони дар нимҷазираи Аляска ва ҷазираҳои Алеут мавҷуданд.

Канёни калон

Шаршараи Ниагара

4. Яхбандии ҳозира. 10%-и масоҳати материки Амрикои Шимолиро яхҳо пӯшондаанд. Қисми зиёди яхҳои материк дар қазираи Гренландия (1,8 млн км²) ҷойгир шудаанд. Пиряхҳои Гренландия ва Галачазираҳои арктикии Канада пайдоиши қадима доранд, яъне боқимондаи яхбандии қадимаи бузурги материкӣ мебошанд. Ҷойи ғафстарини ях дар Гренландия ба 3400 м баробар аст.

Яхбандии кӯҳӣ дар Кордилйерҳо паҳн шудааст, ки 3/4 ҳиссаи он ба Кордилйерҳои Аляска рост меояд. Яхбандии аз ҳама зиёд дар кӯҳҳои Или Муқаддас муайян карда шудааст, ки пиряхи Хаббард (дарозиаш 115 км, масоҳаташ 20 ҳаз. км²) калонтарини онҳо мебошад. Пиряхҳои Амрикои Шимолӣ аз таъсири гармшавии иқлим босуръат об мешаванд.

Ғайр аз пиряхҳои рӯйпӯшӣ ва кӯҳӣ дар материк яхбандии қабатҳои замин вучуд доранд, ки онро яхбандии доимӣ меноманд.

Яхбандии доимӣ – қабати болоии қишири Замин, ки дар он мuddати зиёд ҳарорат аз 0 °C баланд намешавад.

Яхбандии доимӣ дар қанорҳои шимолии материк паҳн шудааст. Барои пайдо шудани онҳо қабати тунуки барф ва ҳарорати доимии паст мусоидат кардааст. Дар ин ҷо қабати болоии замин аз як-ду то садҳо метр ях мебандад ва ҳатто дар фасли тобистон об намешавад. Фасли тобистон танҳо қабати якчанд сантиметраи болоӣ об мешаваду ҳалос.

Хулоса:

- ♦ Материки Амрикои Шимолӣ аз обҳои дохилӣ бой аст.
- ♦ Миссисити дарёи аз ҳама дароз ва сероби материк ба ҳисоб меравад.
- ♦ Аксари қўлҳои қисми шимолии материк пайдоиши тиряхӣ ва вулқонӣю тектоникӣ доранд.
- ♦ Қўли Болюй аз рӯйи масоҳат калонтарин қўли обаиши ширини сайёраи Замин мебошад.

- Яхбандии ҳозира дар қазираи Гренландия, Галачазираҳои арктикии Канада ва Кордильерҳои Аляска паҳн шудааст.
- Яхбандии доимӣ дар қисмҳои шимоли материк мушоҳида мешавад.

Савол ва супориш:

1. Ҳавзаи кадом уқёнус дар материк масоҳати аз ҳама калонро ишғол кардааст?
2. Дарёҳои калони материкро номбар кунед ва онҳоро дар харита нишон диҳед.
3. Канон чист? Дар кадом дарё Канони Калони машҳур пайдо шудааст?
4. Аз рӯи пайдоиши ҳавза бисёри қўлҳои Амрикои Шимолӣро ба кадом гурӯҳ ҷудо мекунанд ва онҳо дар кучо ҷойгир шудаанд?
5. Таъсири иқлимиро ба чараён ва гизогирии дарёҳои Амрикои Шимолӣ шарҳ диҳед.
6. Дарё ва қўлҳои материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред):

Калонтарин дарёи материкаи Амрикои Шимолӣ – дарёи _____ мебошад.

2. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Мувофиқати ҳавзаҳои бо дарёҳо дар ҷадвали зер муайян кунед:

1. Ҳавзаи уқёнуси Атлантик	А. Юкон
Б. Лаврентияи муқаддас
В. Маккензӣ
2. Ҳавзаи уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ	
3. Ҳавзаи уқёнуси Ором	

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шаршарай машҳури Ниагара, ки садои он аз масофаи 50 км шунида мешавад, дар кадом дарё ҷойгир шудааст?

- А. Миссисипи Б. Миссури В. Ниагара Г. Колорадо

§ 31. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҶИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- Қўлҳо аз ҷиҳати шӯрӣ чӣ фарқ доранд?
- Кадом намудҳои тиряхҳоро медонед?
- Дар материк кадом минтақаҳои иқлимиро ҷудо мекунанд?

Дар Амрикои Шимолӣ ғайр аз минтақаи экваторӣ дигар ҳамаи минтақаҳои иқлим ҷойгир шудааст. Аз рӯи гуногунӣ зонаҳои табиӣ минтақаи иқлими муътадил фарқ мекунанд, ки масоҳати калонро ишғол кардаанд. Дар шимоли материк аз сабаби ҳамвор будани релйеф ва баробар паҳн шудани нури Офтоб, зонаҳои табиӣ ба таври арзӣ иваз мешаванд. Дар

чануби материк зонаҳои табиӣ ба таври меридианӣ (аз шимол ба чануб) ҷойгир шудаанд. Дар Амрикои Шимолӣ ғайр аз минтақаи экваторӣ дигар ҳамаи минтақаҳои иқлим ҷойгир шудааст.

1. Зонаҳои табиӣ. Дар минтақаи географии арктикӣ дар қисми зиёди ҷазираи Гренландия ва шимоли Галаҷазираҳои Арктикии Канада зонаи табиӣ *биёбонҳои арктикӣ* ҷойгир шудааст. Дар ин ҷо масоҳатҳои зиёд бо яхҳо пӯшида шудааст. Дар қитъаҳои аз ях озоди ин минтақа моғ, обсабз ва гулсанг месабзанд. Хоки арктикии ин зона аз моддаҳои пӯсида камбағал аст. Аз сабаби хунук будани иқлими Арктика, олами наботот ва ҳайвоноти ин зона низ хеле камбағал мебошад. Танҳо хирси сафед, говлиш, гурги кутбиरो дучор омадан мумкин аст. Бахрҳои арктикӣ, ки дар онҳо тюлен, морж ва кити гренландӣ зиндагӣ мекунанд, нисбатан зиёданд. Дар ҷазираҳо селҳои парандаҳо лона мегузоранд.

Амрикои Марказӣ – ватани ҷуворимаққа, каду, батат (картошкаи ширин), қаламфур, офтобпараст ва лӯбиё мебошад.

Шимоли минтақаи субарктикиро *зонаи тундра* ишғол кардааст. Хусусияти асосии тундра дар тамоми пахноии он якҷоя мавҷуд будани яхбандии доимӣ, ботлоқ ва набудани дарахтон мебошад. Дар шимоли тундра фақат моғҳо ва гулсангҳоро дучор омадан мумкин аст. Ҷанубтар рустаниҳои хӯшадор, гулҳои кутбӣ ва буттаҳо пайдо мешаванд. Хоки ин зона тундрагӣю ботлоқӣ (гилӣ) мебошад.

Дар чануби минтақаи субарктикӣ ба мисли тасмаи на он қадар васеъ *зонаи бешатундра* паҳн гаштааст. Ин ҷо рустаниҳои моғу гулсанг бо дарахтони арча ва санавбар, ки тоқа-тоқа мерӯянд, омехта шудаанд.

Шимоли минтақаи муътадил бо зонаҳои ҷангалӣ ишғол шудааст. *Зонаи ҷангалҳои сӯзанбарг* ба таври васеъ аз соҳилҳои уқёнуси Атлантик то Ором паҳн шудаанд. Дар шарқ, дар

Бешатундра

шароити иқлими бахрӣ ҷангалҳои сӯзанбарги тираи иборат аз дарахтони арча ва саври балзамӣ дар хокҳои хокистарранг мерӯянд. Баробари ба ғарб ҳаракат кардан, ҷангалҳои сӯзанбаргӣ равшан пайдо мешаванд, ки аз дарахтони қочаи амрикоӣ ва санавбар иборатанд.

Дар сохилҳои укёнуси Ором аз сабаби боронҳои зиёд дар хокҳои сурхи сиёҳтоб чангалҳои сӯзанбарги боронӣ пайдо шудаанд. Ин қадимтарин чангалҳои сӯзанбарги сайёраи Замин ба ҳисоб меравад, ки бо зичӣ ва гуногунии намудҳо фарқ мекунад. Дарахтони арчаи ситхинӣ, сарвинози чиндор, тсугаи канадагӣ ва пихтаи дуглас, ки то 100 м баланд мешаванд, инчунин секвоияи ҳамешасабз мерӯянд.

Олами ҳайвоноти бешаҳои сӯзанбарг хеле бой аст. Дар ин ҷо бисёр ҳайвонҳои сумдор: шоҳгавазни амрикоӣ, бизони чангалӣ, дар чангалҳои соҳили укёнуси Ором – гавазни ситхин, бузи шимолӣ (барфӣ) ва гӯсфанди ғафсшоҳ зиндагӣ мекунад. Аз даррандагон гург, пума (паланги амрикоӣ), хирсҳо (рангаш бӯр – гризли ва сиёҳ – барибал) паҳн шудаанд.

Худуди атрофи Кӯлҳои Калони Амрико ва шимоли Аппалачиро чангалҳои омехта ва паҳнбарг ишғол кардаанд. Аз ҳайвонот дар чангалҳои омехта ва паҳнбарг эндемикҳо зиёданд. Хирси барибал, гавазни вапитӣ, чайраи дарахтӣ, санҷоби парон, скунс, мурги марҷони ёбӣ – намудҳои эндемикӣ мебошанд.

Зонаҳои *бешадашт ва даштҳо* қисми марказии материкро дар минтақаҳои иқлими муътадил ва субтропикӣ ишғол кардаанд. Дар хокҳои хокистарранги бешадашт сиёҳбед ва тӯсзорҳо бо даштҳои гиёҳҳои хӯшадор, ки дар сиёҳнок месабзанд, иваз мешаванд.

Дар гарби ҳамвориҳои Марказӣ прерияҳо (бо забони фаронсавӣ – марғзор) доман паҳн кардаанд.

Прерия – ҳамвориҳои бечангал дар зонаи бешадашти материки Амрикои Шимолӣ мебошад, ки аз рустаниҳои алафӣ бой аст.

Прерияҳо гармӣ ва намии зиёд мегиранд, бинобар ин дар ин ҷо рустаниҳои алафӣ қадбаланд (то 1,5-2 м) мерӯянд, ки дар байнашон хӯшадорҳо зиёданд. Ҳар сол аз ҳисоби алафҳои фавтида қабати сиёҳҳои ҳосилхез ташаккул меёбад. Дар замони ҳозира ин заминҳо қариб пурра шудгор карда мешаванд.

Ҳамвориҳои Кабир бо даштҳо, ки хоки сиёҳ доранд, пӯшида шудаанд. Дар шароити иқлими континенталӣ таркиби намудии рустаниҳо кам мешавад. Дар минтақаи муътадил даштҳо аз рустаниҳои типчоқ, ковил ва алафи бизонӣ, дар минтақаи субтропикӣ аз хӯшадорҳо, гули ханҷарӣ (кактус) ва буттаҳо иборат аст.

Биёбонҳо ва нимбиёбонҳо дар се минтақаи географӣ, дар қисмҳои дохилии Кордилёрҳо паҳн шудаанд. Дар минтақаи

муътадил дар паҳнкӯхи Ҳавзаи Калон онҳо аз боронҳо кам баҳравар мешаванд, бинобар ин набототи кам доранд. Ин ҷо буттазорҳо дар хокҳои хокистарранги сиёҳтоб бартарӣ доранд.

Биёбонҳои субтропикӣ дар хокҳои хокистарӣ қисми поёноби Колорадо ва шимолӣ кӯҳсори Мексикаро ишғол кардаанд. Рустани аз ҳама машҳури ин зона гули ханҷарӣ мебошад. Биёбонҳои тропикии нимҷазираи Калифорния аз олами зинда нисбатан камбағаланд.

Дар канори ғарбии субтропикҳо, дар шароити иқлими баҳримеёназаминӣ **чангалҳо ва буттазори хушки дуруштбарг** дар хокҳои дорчинӣ (қаҳваранг) месабзанд. Аз сабаби кам тағйир ёфтани иқлим дар ин ҷо дарахтони қадимаи азим – секвоя нигоҳ дошта шудаанд, ки ниҳоят умри дароз мебинанд. Дар ин чангалҳо дарахти чалғӯза, сарв ва санавбар зиёданд. Олами ҳайвоноти ин чангалҳо камбағал аст.

Қад-қадӣ канорҳои шарқии материк **чангалҳои намнок** тӯл кашидаанд.

Олами ҳайвоноти чангалҳои намнок хеле гуногун аст. Дар ин ҷо зирехпӯш, юзи ало, батимор (фламинго), колибрӣ, тӯтӣ, мурғи саққо, тимсоҳ, сангпӯшт ва ғайра зиндагӣ мекунанд.

2. Ҳифзи табиат. Табиати Амрикои Шимолӣ дар масоҳати калон тағйир ёфтааст. Ин тағйирот хусусан дар сохилҳои шарқӣ ва минтақаҳои марказии материк назаррас аст. Масъалаи ифлосшавии ҳаво ва боридани боронҳои кислотагӣ дар ноҳияи Кӯлҳои Калон одамонро ба ташвиш овардааст. Оби халиҷи Мексика бо маҳсулоти нафтӣ ифлос шудааст. Истифодаи аз ҳад зиёди замини даштҳо коршоямии онҳоро кам кардааст. Дар Амрикои Марказӣ чангалҳо босуръат кам мешаванд.

Барои ҳифзи маҷмӯҳои нодири табиӣ боғҳои миллӣ ва мамнуъгоҳҳо ташкил карда шудаанд, ки 14%-и масоҳати материкро ишғол мекунанд. Дар мавзеи машҳур – парки Йеллоустон (соли 1872 ташкил шудааст) гейзерҳо (чашмаҳои гарми фавворазананда), наботот ва ҳайвоноти тайга ҳифз карда мешавад. Дар парк (боғ)-и «Секвойя» дар Кордилӣерҳо чангалҳои аз замони қадим боқимонда ва дар мавзёҳои назди Аппалачи ғори карстии Мамонтҳо зери Ҳимоя гирифта шудааст.

*Секвойяи азим
(дарахти мамонт)*

Хулоса:

- Дар материк зонаҳои табиии зерин вучуд доранд: биёбонҳои арктикӣ, тундра ва бешатундра, чангалҳои сӯзанбарг, омехта ва паҳнбарг, бешадашт ва дашт, биёбон ва нимбиёбон, бешаҳои хушки дуруштбарг, бешаҳои субтропикӣ намноки омехта, намноки тропикӣ ва чангалҳои тағйирёбандаи намноки субэкваториалӣ.
- Дар минтақаи муътадил, дар соҳилҳои уқёнуси Ором чангалҳои сӯзанбарги боронӣ мерӯянд.
- Ноҳияҳои дохилии материк бо прерийҳо (даштҳои алафашон баланд) ишғол шудаанд.
- Хусусияти биёбонҳои субтропикӣ гуногунии гули ханҷарӣ (кактус) муайян кардааст.

Савол ва супориш:

1. Зонаҳои табиии асосии Амрикои Шимолӣ номбар кунед.
2. Дар қучо ва барои чӣ дар материк зонавияти арзӣ вайрон мешавад?
3. Прерияи чист ва кадом хусусиятҳои дорс аст?
4. Аз харита ва дигар сарчашмаҳои дастрас истифода бурда, зонаҳои табиии материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.
5. Доир ба ҳифзи табиати Амрикои Шимолӣ ишғол хурд (эссе) нависед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред):

Дар минтақаи географии арктикӣ зонаи табиии биёбонҳои _____ ҷойгир шудааст.

2. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳои дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Дар Амрикои Шимолӣ гайр аз минтақаи экваторӣ дигар ҳаммаи минтақаҳои иқлим ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Амрикои Марказӣ – ватани чуворимакка, каду, батат (картошкаи ширин), қаламфур, офтобпараст ва лӯбиё мебошад.
ҳа	не	Хирси сафед дар зонаи табиии биёбони Амрикои Шимолӣ зиндагӣ мекунад.
ҳа	не	Шимолӣ минтақаи субарктикӣ зонаи тундра ишғол кардааст.
ҳа	не	Дар ҷануби минтақаи субарктикӣ зонаи бешатундра паҳн шуд.
ҳа	не	Зонаи чангалҳои сӯзанбарг ба таври васеъ аз соҳилҳои уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ то ҷануби материк паҳн шуд.
ҳа	не	Прерия — ҳамвории бечангал дар зонаи бешадашти материки Амрикои Шимолӣ мебошад, ки аз рустаниҳои алафӣ бой аст.
ҳа	не	Табиати материки Амрикои Шимолӣ ба муҳофизат ниёз надорад.

§ 32. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- *Кадом хусусиятҳои омӯзиши аҳолиро медонед?*
- *Шаҳрҳои Париж, Лондон, Берлин ва Москов дар кадом давлатҳо ҷойгиранд?*
- *Шумо кадом давлатҳои бузургро медонед?*

Ташаккулёбии аҳолии материк. Дар материки Амрикои Шимолӣ аҳоли аз кучо пайдо шудааст? Одамон ба ин ҷо кай омадаанд? Ба андешаи олимон дар замонҳои пеш байни материки Авруосиё ва Амрикои Шимолӣ, дар ҷойи ҳозираи гулгоҳи Беринг хушкӣ мавҷуд будааст. Бо ин қисми танги хушкӣ қabilaҳои қадимаи одамон аз қисмҳои шимолу шарқии материки Авруосиё ба Амрикои Шимолӣ гузаштаанд. Ин тахминан 30 ҳазор сол пеш рӯй додааст. Муҳоҷирони аз материки Авруосиё ба материки Амрикои Шимолӣ омада ба наҷоди муғул дохил мешуданд. Исботи ин монандии халқҳои таҳҷойии материки Амрикои Шимолӣ бо халқҳои Осиё мебошад. Маҳз онҳо аҷлоди халқҳои таҳҷойии Амрикои Шимолӣ – алеутҳо, эскимосҳо ва ҳиндуҳо ба ҳисоб мераванд.

Дар материк ҳиндуҳо нисбат ба дигар халқҳо пештар пайдо шудаанд. Онҳо ба таври васеъ дар ҳамаи зонаҳои табиӣ паҳн шуданд. Ҳиндуҳо асосан дар ҷангалҳо зиндагӣ карда, ба шикор машғул мешуданд. Шикори асосии онҳо бизонҳо (гови ёбой) буданд. Ҳатто ҷойи истиқомати онҳо бо пӯсти бизон оро дода шуда буд. Баъзе қabilaҳо ба ҷануб ҳаракат карда, то Амрикои Ҷанубӣ расиданд.

Ҳиндуҳои Амрико худро ҳинду наменоманд. Номи «ҳинду» ба ин халқҳо баъди кашфи Христофор Колумб гузошта шуд. Зеро Колумб пас аз кашфи Амрико фикр мекард, ки укёнусро шино карда, ба Ҳиндустон расидааст ва ин халқҳоро ҳинду номид. Вақте маълум шуд, ки Ҳиндустон дар дигар нимкураи Замин ҷойгир шудааст, ин ном аллақай ба аврупоиён одат шуд ва дигар тағйир наёфт. Пас ҳиндуҳо худро кӣ меномиданд? Онҳо қabilaҳои худро ҳар хел ном мебуданд, чунки онҳо забони гуногун, урфу одат ва тарзи зиндагии гуногун доштанд. Зиёда аз сад қабиларо фарк мекунанд, ки дар байни онҳо калонтаринашон – наваҳо, сиу, апачи, дакота, гуронҳо, семинолҳо, делаварҳо ва ғайра мебошанд.

Ҳиндуҳое, ки дар қисмҳои ҷанубии материк мезистанд

(атстекҳо, майя), тавонистанд давлатҳо ва тамаддунҳои бузургро офаранд.

Чандепас аз ҳиндуҳо ба материки Амрикои Шимолӣ эскимосҳо омаданд. То ин вақт ҳиндуҳо қариб дар тамоми материк паҳн шуда буданд. Бинобар ин эскимосҳо маҷбур шуданд, ки дар ҷойҳои шароити номусоид, яъне шимоли материк ҷойгир шаванд. Онҳо асосан ба моҳидорӣ ва шикор машғул буданд. Шугли дӯстдоштаи онҳо шикори тюленҳо, моржҳо ва китҳо буд. Ин халқхоро ҳиндуҳо эскимос номидаанд, ки маънояш «гӯшти хомхӯр» мебошад. Эскимосҳо худро «инуитҳо» меноманд. Маънои инуит – «одамони ҳозира» аст.

Сағҳо – ёварони асосии эскимосҳо

Дар муддати хазорсолаҳо ҳиндуҳо соҳиби комилҳукуки материк буданд. Аммо, соли 1492, баъди аз тарафи аврупоиён кашф шудани материк, ҳама чиз тағйир ёфт. Аввалин шуда ба ин сарзамин испаниҳо омаданд. Онҳо соҳилҳои халиҷи Мексикаро истило намуда, давлатҳои бузурги ҳиндухоро барҳам доданд, аммо ба қисмҳои дохили материк рафта натавонистанд.

Дартар ба Амрикои Шимолӣ муҳоҷирон аз дигар кишварҳои Аврупо, хусусан аз Англия омаданд. Онҳо асосан дар соҳилҳои Атлантик ҷойгир шуданд ва шаҳрҳо бунёд карданд, ки ҳаёт дар онҳо аз шаҳрҳои аврупо қариб фарқ намекард. Сол аз сол шумораи муҳоҷирони аврупоӣ афзуд. Онҳоро заминҳои бой ва ҳосилхези материк ба худ ҷалб мекард. Ҳамин тариқ, қорвони муҳоҷирон аз соҳилҳои уқёнуси Атлантик ба ғарби материк ҳаракат карданд. Чунин рафтори аврупоиён ба ҳиндуҳои маҳаллӣ маъқул набуд, зеро дар ин заминҳо онҳо зиндагӣ мекарданд ва намехостанд, ки бегонагон заминҳои онҳоро соҳиб шаванд. Ҳамин тариқ, байни

хиндуҳои маҳаллӣ ва муҳочирони аврупоӣ чангҳо сар заданд, ки дар таърих бо номи чанги ҳиндуҳо машҳур аст.

Дар натиҷаи ин чангҳо баъзе қабिलाҳо тамоман нест шуданд ва боқимонда мачбуран ба ҷойҳои махсус – резерватсияҳо бурда шуданд, ки дар минтақаҳои нимбиёбон ҷойгир буда, барои зиндагӣ шароити хуб надошт. То солҳои наздик ҳиндуҳо ҳуқуқ надоштанд, ки ин ҷойҳоро тарк кунанд. Ҳоло дар аксари давлатҳои қитъаи Амрико ҳиндуҳо зери ғамхории давлат қарор доранд, зеро шумораи онҳо кам шудааст.

2. Аҳолии ҳозираи материк. Ҳоло дар материки Амрикои Шимолӣ қариб 450 млн нафар одам зиндагӣ мекунад. Давлати аз ҳама сараҳолии материк Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ИМА) мебошад, ки 300 млн нафар аҳоли дорад.

Қисми зиёди аҳолии материкро аҳолии аслашон аврупоӣ ташкил медиҳанд. Дар қисмҳои ҷанубии материк аҳолии авлоди испаниҳо зиндагӣ мекунанд. Аз ин сабаб, дар ин қисми материк номҳои географӣ бо забони испанӣ хеле зиёданд: Рио-Гранде, Рио-Колорадо, Сера-Мадре ва ғайра.

Забони испанӣ дар Амрикои Ҷанубӣ низ бартарӣ дорад. Ҳамин тариқ, байни аҳолии ду материк хусусиятҳои монандӣ вучуд дорад. Аз ин ҷо ду мафҳум пайдо шудааст – Амрикои Марказӣ ва Амрикои Лотинӣ. Ба *Амрикои Марказӣ* қисми ҷанубии материки Амрикои Шимолӣро дохил мекунанд. *Амрикои Лотинӣ* тамоми давлатҳои материки Амрикои Ҷанубӣ ва Марказиро дар бар мегирад, ки аҳолии он бо забонҳои испанӣ ё португалӣ гап мезананд.

Қисмҳои шимолии материкро муҳочирони англис ва фаронсавӣ ишғол кардаанд. Бинобар ин дар ИМА забони асосӣ, забони англисӣ мебошад. Барои қисми муайяни аҳолии Канада забони фаронсавӣ ва қисми дигараш – забони англисӣ забони модарӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин сабаб онҳоро *англоканадагиҳо* ва *франкоканадагиҳо* меноманд.

Ба ин материк аз дигар давлатҳои Аврупо: Ирландия, Полша, Италия, Олмон ва ғайра низ муҳочирон омадаанд. Аз ин номи бисёр шахрҳои Амрико шаҳодат медиҳад, ки хангоми сохтани онҳо одамони шахрсоз номи шахрҳои ватани аслии худро гузоштаанд. Масалан, дар харитаи Амрикои Шимолӣ номҳои Париж, Рим, Берлин, Варшава, Одесса, Афинаро пайдо кардан мумкин аст.

Дар материки Амрикои Шимолӣ *афроамрикоӣҳо* – аҳолии сиёҳпӯст зиёданд. Ин халқҳо ачдоди гуломоне мебошанд, ки дар вақташ аврупоӣҳо барои кор дар заминҳо аз Африқо ба ин ҷо оварда буданд. Ҳоло шумораи онҳо дар материк ба 40 млн нафар мерасад. Қисми зиёди онҳо дар ИМА ва давлатҳои ҳавзаи Кариб зиндагӣ мекунанд. Дар Амрикои Марказӣ бисёр халқҳои омехта – мулатҳо ва митисҳо зиндагӣ мекунанд.

Аҳоли дар материк нобаробар ҷойгир шудааст. Ҷойи аз ҳама сараҳолии материк Амрикои Марказӣ, хусусан ҷазираҳои баҳри Кариб ва соҳилҳои шимолу шарқии укёкуси Атлантик ба ҳисоб мераванд. Маҳз дар ҳамин ҷойҳо аввалин аврупоӣён муқимӣ шуда буданд.

Дар Амрикои Шимолӣ шаҳрҳои калон зиёданд. Баъзеи онҳо ба қатори шаҳрҳои калонтарини ҷаҳон дохил мешаванд. Ба қатори шаҳрҳои панҷгонаи калонтарини ҷаҳон шаҳрҳои Нью-Йорк (дар ИМА) ва Мехико (пойтахти давлати Мексика) дохил мешаванд.

3. Давлатҳо дар материк. Агар ба харитаи сиёсии материк назар кунед, чунин менамояд, ки дар он се давлати калон ҷойгир шудаанд. Дар асл давлатҳои материк хеле зиёданд ва шумораи онҳо ба 23 алад мерасад. Бисёри давлатҳо дар қисми ҷанубии материк ҷойгир шудаанд ва масоҳати хурд доранд. Дар ҳақиқат 90%-и масоҳати материкро се давлат – Канада, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Мексика ишғол кардаанд.

Ҷанубтар аз Мексика ҳафт давлати Амрикои Марказӣ дар гарданаи танги Панама ҷойгир шудаанд. Аз Амрикои Марказӣ ба шарқ, дар баҳри Кариб гурӯҳи калони давлатҳо мавҷуданд, ки онҳоро давлатҳои Кариб меноманд. Номи қадимаи ин давлатҳо Вест-Индия аст.

Давлатҳои материк бо забон, маданият ва дараҷаи тараққиёт аз ҳам фарқ мекунанд. Аммо ҳамаи онҳо дар замонҳои пеш мустамликаҳои давлатҳои Аврупо буданд. Ҳоло қисми зиёди онҳо давлатҳои мустақиланд, гарчанд ҳоло ҳам дар баъзе ҷазираҳо давлатҳои Аврупо ҳокимияти худро нигоҳ доштаанд. Масалан, ҷазираи калонтарини ҷаҳон Гренландия расман ба ҳайати давлати Дания дохил мешавад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Канада ва Мексика хуб тараққӣ кардаанд.

Хулоса:

- Аҳолии материки Амрикои Шимолро асосан авлоди халқҳои Аврупо ва афроамрикоӣ таъкил медиҳанд.
- Халқҳои таҳҷойии материк – ҳиндуҳо, алеутҳо ва эскимосҳо қисми ками аҳолиро таъкил медиҳанд.
- Ҷойи аз ҳама сараҳолии материк – Амрикои Марказӣ ва соҳилҳои шимолу шарқии материк мебошад.
- Қисми зиёди аҳолии материк дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.
- Дар байни давлатҳои материк ИМА давлати сараҳолитарин ва тараққикардатарин ба ҳисоб меравад.

Савол ва супориш:

1. Шумораи аҳолии Амрикои Шимолӣ чӣ қадар аст?
2. Давлатеро, ки дар материк аз ҳама зиёд аҳоли дорад, номбар кунед.
3. Оид ба таъкилҳои аҳолии материк нақл кунед.
4. Чаро аҳолии материки Амрикои Шимолро ҳинду меноманд?
5. Афроамрикоӣҳо, англоканадагӣҳо ва франкоканадагӣҳо кистанд?
6. Харитани тарҳии доданишуда дар дафтариатон тасвир кунед ва дар он сарҳад ва номи давлатҳои калони Амрикои Шимолро гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузаред):

Тахминан ___ ҳазор сол пеш байни материки Аврусиё ва Амрикои Шимолӣ, дар ҷойи ҳозираи гулугоҳи _____ хушки мавҷуд будааст, ки бо он қабилаҳои қадимаи одамон аз материки Аврусиё ба Амрикои Шимолӣ гузаштаанд.

2. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро иштихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар чадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Номи «ҳинду» ба халқҳои таҳҷойии материк баъди кашфи Христофор Колумб гузашта шуд.
ҳа	не	Ҳоло дар материк шумораи аҳолии таҳҷойӣ аз аҳолии муҳочир зиёдтар аст.
ҳа	не	Маънои калимаи эскимос «гӯшти хомхӯр» мебошад.
ҳа	не	Дар муддати ҳазорсолаҳо ҳиндуҳо хӯчаини комилхукуки материк буданд ва тамаддунҳои бузург офариданд.
ҳа	не	Ҳоло дар материки Амрикои Шимолӣ қариб 750 млн нафар одам зиндагӣ мекунанд.

ха	не	Амрикои Лотинӣ тамоми давлатҳои материкаи Амрикои Чанубӣ ва Марказиро дар бар мегирад
ха	не	90%-и масоҳати материкро се давлат – Канада, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Мексика ишғол кардаанд.

§ 33. ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО

Ба хотир меорем:

- *Оид ба ИМА чӣ медонед?*
- *Ин давлат ба Тоҷикистон наздик аст? Фикрҳоятонро асоснок кунед.*
- *Худуди ИМА аз кадом қаламравҳо иборат аст?*
- *Кадам уқёнусҳо ИМА-ро иҳота кардаанд?*

Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба қатори давлатҳои калони дунё дохил мешавад. ИМА аз рӯйи дараҷаи тараққиёти иқтисодӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Худуди асосии ИМА дар қисми марказии материкаи Амрикои Шимолӣ ҷойгир шудааст. Иёлат (штат)-и Аляска дур аз давлат, дар қисми шимолу ғарбии Амрикои Шимолӣ ва иёлати Ҳавай (Гавай) дар уқёнуси Ором ҷойгир аст. Аз рӯйи масоҳат ИМА баъд аз Русия, Канада ва Чин дар ҷаҳон ҷойи чорумро соҳиб аст.

Давлати ИМА нисбатан ҷавон аст. Он дар охири асри XVIII (4-уми июни соли 1776) вақте ки мустамликаҳои Амрикои Шимолӣ Британияи Кабир (Англия) мустақилият эълон карданд, таъкил ёфтааст. ИМА давлати федеративӣ буда, ҳокимиятро президент роҳбарӣ мекунад. Пойтахташ шаҳри Вашингтон аст.

Дар шарқи кишвар асосан пастиҳо ҷойгир шудаанд, ки қад-қад соҳилҳои уқёнуси Атлантик ва халиҷи Мексика тӯл кашидаанд. Инчунин дар ин қисм кӯҳҳои Аппалачи мавҷуданд. Дар ин соҳилҳо бисёр халиҷҳо вучуд доранд, ки барои истифода ниҳоят мувофиқ мебошанд. Аввалин муҳоҷирони аврупоӣ ба ин ҷо омада буданд ва шаҳрҳои калон бунёд карданд.

Ҳамворихои паст ва кӯҳҳои на он қадар баланд барои рушди хочагӣ шароити хуб фароҳам овардаанд. Иқлими гарму намнок ва хокҳои ҳосилхез барои парвариши рустаниҳои минтақаи муътадил ва субтропикӣ мусоид аст. Аз қисми марказии давлат дарёи Миссисипи бо шохобҳояш ҷорӣ мешавад. Тобистони гарми тӯлонӣ ва боришоти кофӣ (то 1500 мм) барои рушди кишоварзӣ шароити хубро муҳайё кардааст. Намиро анбӯхҳои ҳавои тропикӣ

аз халичи Мексика меоранд. Дар наздикии Кордилерҳо миқдори боришот кам мешавад (300-500 мм). Ин минтақаи даштҳои хушк мебошад. Дар ин ҷо чарогоҳҳои васеъ доман паҳн кардаанд. Қариб тамоми қисми ғарбии ИМА-ро кӯҳҳои Кордилер ишғол кардаанд. Дар байни қаторкӯҳҳои ин системаи кӯҳӣ паҳнкӯҳҳои дохилӣ ҷойгир шудаанд. Дар қисми ғарбии кишвар бо истифодаи обёрии сунъӣ аз заминҳо ҳосил мерӯёнд.

Буриши ҳудуди ИМА аз рӯи 40° а. ш.

Дар қисми ҷануби соҳилҳои укёнуси Ороми ИМА иқлими баҳримиёназаминӣ ҳукмрон аст, ки тобистони гарм ва зимистони намнок дорад.

Табиати Аляска хеле хунук ва гуногун аст. Қисми муайяни ҳудуди он аз хатти Доираи кутби шимол боло, ба самти шимол ҷойгир шудааст. Релйефи мураккаб ва иқлими хунук барои дуруст азхуд кардани ин сарзамин душворӣ пеш меорад.

Аҳоли ва фаъолияти хоҷагидорӣ ӯ табиати мамлакатро саҳт тағйир додаанд ва ҳолати онро бад кардаанд. Хусусан дар шаҳрҳо ин чиз зиёд ба чашм мерасад. Аз тарафи ҳукумати ИМА барои тоза нигоҳ доштани ҳаво ва об чораҳои муайян андешида мешавад. Вале то ҳол пеши роҳи ифлосшавии табиатро пурра гирифта нагавонистанд. Дар мавзӯҳои зебои кишвар боғҳо (паркҳо) ташкил карда шудаанд.

Иёлоти Муттаҳидаи Амрико бисёр вақт давлати муҳочирон меноманд. Дар оғози муҳочиршавии аврупоӣ ба ин кишвар англисҳо ва ирландӣҳо бештар омада буданд. Дар нимаи дуюми асри XX муҳочирати халқҳои Амрикои Марказӣ, Ҷанубӣ, хусусан аз Мексикаи ҳамсоя ва Осиёи Шарқӣ ба ин давлат авҷ гирифт.

Шумораи аҳолии таҳҷойии ИМА – ҳиндуҳо ниҳоят кам шудааст. Ҳоло шумораи онҳо ба 1,5 млн нафар рост меояд, ки ҳамагӣ 0,6%-и аҳолии кишварро ташкил медиҳад. Аз нисф зиёдтари ҳиндуҳо дар резерватсияҳо ва боқимонда дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Ба аҳолии таҳҷойӣ, инчунин алеутҳо ва гавайӣҳо дохил мекунанд, ки дар ҷазираҳои укёнуси Ором

зиндагӣ мекунад. Афроафрикоиҳо низ қисми муайяни аҳолиро ташкил карда, асосан дар шахрҳо зиндагӣ мекунад.

Аҳоли дар қаламрави ИМА нобаробар тақсим шудааст. Дар қисми шимолу шарқ ва шарқи кишвар аҳоли зиёд аст, ки сабабҳои таърихӣ дорад. Дар ҳамин ҷо шахри калонтарини мамлакат Нью-Йорк ҷойгир шудааст.

Ба мисли давлатҳои Аврупо, дар ИМА шахрҳо хеле зиёданд ва қисми зиёди аҳоли дар шахрҳо зиндагӣ мекунад. Қад-қади соҳилҳои шарқии кишвар шахрҳои зиёд сохта шудаанд. Шахрҳои калонтарини соҳилҳои уқёнуси Ором – Сан-Франсиско ва Лос-Анжелес мебошанд.

Тараққиёти иқтисодии ИМА аз бисёр ҷиҳат ба захираи бойи сарватҳои табиӣ таъян мекунад. Қариб замини кишвар аз сарватҳои фойданок бой буда, талаботи давлатро бо ашёи хоми саноатӣ таъмин мекунад. ИМА хусусан аз сарватҳои сӯзишворӣ (ангишт, нафт, газ) ниҳоят бой мебошад. Инчунин захираҳои калони маъдани металл ва дигар сарватҳои табиӣ ёфт шудаанд.

Аз рӯи истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ИМА дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Ягон давлати ҷаҳон ба монанди ИМА барқи зиёд истеҳсол намекунад. ИМА-ро давлати автомобилҳои меноманд. Қаламрави онро роҳҳои автомобилгарди дарачаи аъло ба ҳар тараф бурида мегузаранд. Соҳаҳои саноати металлургия, химия, истеҳсоли либосу пойафзол ва ҳӯрокворӣ низ хуб тараққӣ кардаанд. Дар ИМА соҳаи кайҳоншиносӣ хуб инкишоф ёфтааст.

Парвози мушак ба кайҳон

Барои омӯзиши кайҳон мушакҳои пурқувват сохта, ба кайҳон сардода мешаванд. Кайҳоннавардони ин давлат аввалин шуда ба болои Моҳ баромаданд.

Кишоварзӣ бо истеҳсоли маҳсулоти гуногуни соҳа хеле пеш рафтааст. Дар ин давлат як қоруманди соҳаи кишоварзӣ қариб

80 истеъмолкунандаро бо маҳсулоти ҳӯрокворӣ таъмин мекунад.

Молу маҳсулоти асосии кишоварзии мамлакатро фермерҳои истеҳсол мекунад. Онҳо гандум, ҷуворимақка, соя (як навъ лӯбиёи равшандиханда), пахта, лаблабуи қанд, лӯбиё, боқило, намудҳои гуногуни меваю сабзавот истеҳсол мекунад. Аз ҳайвонҳои хонагӣ бештар гов, хук ва мурғ парвариш карда мешавад.

Хулоса:

- *Аз рӯйи масоҳат ИМА баъд аз Русия, Канада ва Чин дар ҷаҳон ҷойи чорумро ишғол мекунад.*
- *ИМА давлати федеративӣ буда, ҳокимиятро президент роҳбарӣ мекунад. Пойтахташ шаҳри Вашингтон аст.*
- *Релеф ва иқлими Иёлоти Муттаҳидаи Амрико барои фаъолияти хоҷагидорӣ мусоид аст.*
- *Ҳоло шумораи ҷиндуҳо ниҳоят кам шудааст ва 0,6%-и аҳолии кишварро ташкил медиҳад.*
- *ИМА аз рӯйи шумораи аҳоли дар ҷаҳон ҷойи сеюмро (баъди Чин ва Ҳиндустон) ишғол мекунад.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусияти мавқеи географии ИМА-ро шарҳ диҳед.*
2. *Оид ба масоҳат, шумораи аҳоли ва пойтахти ИМА маълумот диҳед.*
3. *Шарҳити табиии ИМА чӣ гуна аст?*
4. *Аҳолии ИМА аз калом халқҳо иборат аст?*
5. *Дар бораи хоҷагии ИМА нақл кунед.*
6. *Дар харитаи тарҳӣ мафҳумҳои асосии мавзӯро гузаронед.*

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз шаҳрҳои номбаршуда пойтахти ИМА ба ҳисоб меравад?

А. Вашингтон **Б.** Нью-Йорк **В.** Сан-Франсиско **Г.** Лос-Анҷелес

2. Ҷумлаларо пурра кунед (адади мувофиқро гузаред):

Дар ИМА як корманди соҳаи кишоварзӣ қариб ___ истеъмолкунандаро бо маҳсулоти хӯрокворӣ таъмин мекунад.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвали зер рақам гузаред.

Пайдархамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	Америкоро кӯҳҳои Кордилйер
	Қариб тамоми қисми
	ғарбии Иёлоти Муттаҳидаи
	ишғол кардаанд

§ 34. КАНАДА

Ба хотир меорем:

- *Давлати Канада кадом қисми материкро ишғол кардааст?*
- *Шарҳити табиии материки Амрикси Шимслӣ дар қисмҳои шимслӣ чӣ гуна буд?*
- *Дар Канада кадом халқҳо зиндагӣ мекунанд?*

1. Мавқеи географӣ. Канада яке аз давлатҳои калон ва тараққиқардаи дунё мебошад. Масоҳати он қариб 10 млн км² буда, аҳолиаш зиёда аз 20 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Оттава аст. Ғайр аз қисми материкӣ ба ҳайати он галаҷазираҳои арктикии Канада дохил мешаванд. Давлати Канада аз ҷиҳати масоҳат дуҷумин давлати калонтарини ҷаҳон (баъд аз Русия) буда, аз материки Австралия калонтар аст.

2. Табиат. Шароити табиӣи Канада бо гуногунии худ фарқ мекунад. Аз рӯйи хусусиятҳои релйеф Канадаро ба ду қисм ҷудо мекунанд: шарқи ҳамвор ва ғарби кӯҳсор. Дар қисми шарқӣ ҳамвориҳои баландишон аз 300 то 1500 м бартарӣ доранд. Баландиҳои нисбатан зиёд дар нимҷазираи Лабрадор мушоҳида мешавад.

Қисми ғарбии кишварро кӯҳҳои Кордильер ишғол кардаанд. Онҳо то 6 км баландӣ доранд. Дар баландии кӯҳҳо пирахҳо ҷойгир шудаанд, ки дарёҳоро таъмин мекунанд. Нишебии кӯҳҳо бо ҷангалҳои тираи сӯзанбарг пӯшида шудаанд.

Кордильерҳои Канада

Канада аз шимол ба ҷануб ба масофаи 5000 км тӯл кашидааст; аз ғарб ба шарқ боз ҳам васеътар аст. Ин гуна васеии масоҳати кишвар бо гуногунии иқлими он таъсир расонидааст. Дар Канада иқлими континенталӣ бартарӣ дорад, аммо дар канорҳои ғарбӣ ва шарқӣ иқлими баҳрӣ мушоҳида мешавад.

Анбӯҳи ҳавои хуноки арктикӣ дар сари роҳи худ ягон монсаро ҳис накарда, ба қисмҳои ҷанубии кишвар ҳаракат мекунад. Зимистони Канада на фақат хунук, инчунин сербарф ҳам мебошад. Дар ин ҷо бисёр вақт бозиҳои зимистонаи олимпӣ баргузор мешаванд.

Канада аз обҳои дохилӣ бой аст. Дар ин ҷо дарёҳои пуроб ва кӯлҳо ниҳоят зиёданд. Дарёҳои калонтарини кишвар: Маккензи, Колумбия, Лаврентияи Муқаддас ва Ниагара мебошанд.

1/3 масоҳати Канадаро зонаи ҷангалҳо ишғол кардааст. Бешаҳои тайга, ки ҷӯби аълосифат доранд, ба ҳазорҳо километр тӯл кашидаанд. Аз рӯйи сохт онҳо ба ҷангалҳои тайгаи материки Авруосиё монанданд. Ҷангалҳои сӯзанбарги Канада аз ҳайвонҳои мӯйинадор боянд.

Дар ҷануби Канада даштҳо ҷойгир шудаанд, ки замини онҳо аз сиёҳнок ва хокҳои дорчинӣ (қаҳваранг) иборатанд. Дар даштҳо рустаниҳои гуногун месабзанд.

Ба табиат ва саломатии одамон боридаи боронҳои кислотагӣ таъсири манфӣ мерасонад. Ин боронҳо дар натиҷаи пайваст

шудани газҳои саноатӣ ва ҷангҳо бо намии таркиби атмосфера ба амал меоянд. Ин боронҳо ба камшавии ҷангалҳо ва ифлос шудани обҳои нӯшоки оварда расондааст.

Охиста-охиста шумораи намудҳои ҳайвоноти кишвар низ кам шуда истодааст. Мурғи марҷони ёбӣ, баъзе намуди кабудтар ва шақшақамор (гремучая змея) тамоман нест шудаанд. Шумораи парандаҳои баҳрӣ дар соҳилҳои уқёнуси Атлантик кам шудаанд.

Ба хотири ҳифз намудани маҷмӯаҳои зебоманзари табиӣ дар минтақаҳои кӯҳсор ва ҳамвориҳо боғҳои миллии ташкил карда шудаанд. Дар боғи миллии Вуд-Буфало ҳатто қитъаҳои ҷангал ва даштҳо ҳифз карда мешаванд. Дар ин ҷо бизонҳои камшудаи стода ва баъзе ҳайвонҳои дигарро ҳифз мекунанд. Инчунин ҷойи лонагузори парандаҳои камёб муҳофизат карда мешавад.

3. Хусусиятҳои аҳолии. Қисми асосии аҳолиро англоканадагӣ ва франкоканадагӣ ташкил медиҳанд. Дар Канада ду забони давлатӣ: англисӣ ва фаронсавӣ вучуд дорад. Аҳолии таҷҷоӣ – эскимосҳо ва ҳиндуҳо Ҷоизи қами аҳолиро ташкил медиҳанд.

Дар умум аҳолии Канада кам аст. Аҳолии асосан дар қисмҳои ҷанубии он, қад-қадӣ сарҳади Канада ва ИМА ҷамъ омадааст. Дар ин ҷо асосан муҳоҷирони аврупоӣ ҷой гирифтаанд. Зонаҳои ҷанғалии кишвар аҳолии кам доранд. Қисмҳои шимолӣ он умуман беаҳолии мебошанд. Аксари аҳолии Канада дар шаҳрҳои зиндагӣ мекунанд. Шаҳрҳои қалонтарини кишвар: Торонто, Монреал ва пойтахти он Оттава мебошанд.

4. Сарватҳои табиӣ ва хоҷагӣ. Зери замини Канада аз сарватҳои табиӣ бой аст. Захираҳои қалони мағдани оҳан, никел, мис, кобальт, платина, уран, тилло ва нукра ёфт шудаанд. Инчунин қонҳои қалони нафтӣ газ қашф карда шудааст. Дар қисми ҷанубу шарқии Канада, дар қӯҳи Аппалач ангишт ёфт шудааст. Кордильерҳои Канада аз металҳои ранга, хусусан тилло ва нукра бой аст. Канада аз рӯи захираи ҷӯб (ҷангалҳо) танҳо аз Русия ва Бразилия қафо меонад, аммо аз рӯи захираи ҷӯб ба ҳар сари аҳолии дар ҷаҳон ҷойи аввалро мегирад.

Канада ба қатори давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда

Шаҳри Торонто

ва бойи ҷаҳон дохил мешавад. Хоҷагии Канада бо хоҷагии ҳамсояш – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико саҳт алоқаманд аст. Дар ин давлат саноати истихроҷ ва қорқард рушд кардааст. Канада аз рӯи истеҳсоли газӣ табиӣ, ангишт, мис, никел, уран, нукра,

тилло ва намаки калий (барои истехсоли нуриҳои маъданӣ) дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекунад.

Дар ин мамлакат заминҳои қушод ва даштҳои хокашон сиёҳи хосилхез бо иқлими мусоид ба таври васеъ паҳн шудаанд, ки барои рушди кишоварзӣ шароити хуб фароҳам овардаанд. Дар Канада гандуми зиёд мерӯёнд, бинобар ин бисёр кишварҳои дунё гандумро аз Канада мехаранд. Дар ҷароғоҳҳои даштӣ асосан гов ва гӯсфанд парвариш мекунанд.

Дар соҳили уқёнусҳои Атлантик ва Ором, ки аз моҳӣ боянд, корхонаҳои коркарди моҳӣ сохта шудаанд. Солҳои охир дар кишвар соҳаи сайёҳӣ (туризм) ривож ёфтааст. Барои тамошои шаршараи машҳури Ниагара ҳар сол ба ин ҷо зиёда аз 10 млн сайёҳ меояд.

Хулоса:

- Канада яке аз давлатҳои калон ва тараққикардаи дунё буда, масоҳати он қариб 10 млн км², аҳолиаш зиёда аз 20 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Оттава аст.
- Аз рӯйи хусусиятҳои релйеф Канадаро ба ду қисм ҷудо мекунанд: шарқи ҳамвор ва ғарби кӯҳсор.
- Шарҳити табиӣ дар шимол кишвар хунуки қаҳратун ва барои хоҷагидорӣ номувофиқ буда, қисмҳои ҷанубии он шароити хуб доранд.
- Дар натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣ инсон табиати Канада то андозае ифлс шуда, наботот ва ҳайвонот ба муҳофизат ниёз доранд.
- Қисми асосии аҳолиро англоканадагӣ ва франкоканадагӣ ташкил медиҳанд, бинобар ин дар Канада ду забони давлатӣ аст: англисӣ ва фаронсавӣ.
- Қисми зиёди аҳоли дар ҷануби давлат, қад-қади сарҳади Канада ва ИМА ҷамъ омадааст.
- Канада ба қатори давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда ва бойи ҷаҳон дохил мешавад. Соҳаҳои саноат ва кишоварзӣ хуб тараққӣ кардаанд.

Савол ва супориш:

1. Кадом хусусиятҳои мавқеи географии Канадаро медонед?
2. Обҳои кадом уқёнусҳо соҳилҳои Канадаро мешӯянд ва он бо кадом давлат сарҳади хушкӣ дорад?
3. Дарёҳои калони Канадаро номбар кунед.
4. Канада аз кадом захираҳои табиӣ бой аст?
5. Кадом соҳаҳои санат ва кишоварзии Канада хуб тараққӣ кардаанд?
6. Объектҳои географии дар мавзӯи омӯхташударо ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанчед:

1. Ҷавоби дурустро интиҳоб кунед.

Ҳоҷагии Канада бо ҳоҷагии кадоме аз давлатҳои номбаршуда алоқамандии зич дорад?

А. Англия Б. Фаронса В. ИМА Г. Мексика

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Солҳои охир дар Канада соҳаи _____ ривоч ёфтааст, ки бо ин мақсад ҳар сол миллионҳо одамон ба ин кишвар меоянд.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвали зер рақам гузоред.

Пайдархамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	дар қисмҳои ҷанубии он,
	ва ИМА ҷамъ омадааст
	қад-қадӣ сарҳади Канада
	Қисми зиёди аҳолии Канада

§ 35. МЕКСИКА

Ба хотир меорем:

- Мексика дар кадом қисми материкаи Амрикои Шимолӣ ҷойгир шудааст?
- Халқҳои таҳҷойии материк чӣ ном доранд ва дар кадом қисмҳои материк паҳн шудаанд?
- Мексика аз кадом ҷиҳат дар ҷаҳон машҳур аст?

Давлати Мексика аз рӯи масоҳат дар Амрикои Лотинӣ баъд аз Бразилия ва Аргентина ҷойи сеюмро ишғол мекунад. Масоҳати он қариб ба 2 млн км² баробар аст. Аҳолиаш зиёда аз 70 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Мехико мебошад.

Мексика давлати калонтарини испанизабони дунё ба ҳисоб меравад. Ин ҷо таъсири гузаштаи ҳаёти хиндуҳо баръало эҳсос мешавад. Хусусан дар номҳои географии давлати Мексика ин чизро ҳис кардан мумкин аст. Дар ҳаёти аҳоли метисҳо бартарӣ дошта, хиндуҳо низ хеле зиёданд, аммо онҳо бо забони испанӣ гап мезананд. Қариб аз се ду ҳиссаи аҳолии кишвар дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад. Шаҳри калонтарини ин мамлакат пойтахти он – Мехико (18 млн одам) мебошад, ки аз рӯи шумораи аҳоли баъди Нью-Йорк ва Токио ҷойи сеюмро ишғол мекунад. Шаҳрҳои Гвадалахара ва Монтеррей низ хеле сараҳоли мебошанд.

Шаҳри Мехико дар баландии 2240 м аз сатҳи баҳр ҷойгир шуда, бо кӯҳҳо ихота шудааст. Шаҳр дар ҷойи пойтахти давлати атлтекҳо (халқҳои таҳҷойии ин сарзамин, ки тамаддуни пешрафта

Нимбиёбон дар шимолӣ Мексика

доштанд) бунёд шудааст. То омадани ишғолгарони испанӣ пойтахти атстекҳо яке аз шаҳрҳои калони дунё буд (ҳамон вақт калонтар аз Лондон). Соли 1519 испаниҳо ба шаҳр даромада, онро пурра хароб карданд ва бо қувваи ҳазорон нафар ғуломони ҳинду онро аз нав сохтанд. Дар Мексико

майдоне ҳаст, ки онро майдони Се маданият меноманд. Дар ин ҷо баробари биноҳои замони ҳиндуҳо, биноҳои замони истилои испаниҳо ва биноҳои осмонбӯси ҳозиразамон қомат афрохтаанд.

Табиату кишвар ниҳоят гуногун аст, ки аз бисёр ҷиҳат ба мураккабии релеф ва зиддияти омилҳои иқлимӣ вобаста мебошад. Қисми зиёди давлатро кӯҳсори Мексика ишғол кардааст, ки аз ғарб, шарқ ва ҷануб бо қаторкӯҳҳо иҳота шудааст. Кӯҳсори Мексика қисми қадима ва нисбатан устувори давлати Мексика ба шумор меравад. Қисми ҷанубии Мексика ноҳияи вулкони ба ҳисоб меравад. Он бо фаровонии конусҳои вулкони (баландии доирашакле, ки дар қуллаи онҳо даҳонаи вулкон ҷойгир шудааст) фарқ мекунад. Баландтарин конуси вулкони Орисаба ном дорад, ки баландии он ба 5747 м баробар аст. Пастихои нисбатан кушод дар соҳилҳои халиҷи Мексика ҷойгир шудаанд.

Сарватҳои табиӣ. Мексика дар байни давлатҳои Амрикои Лотинӣ бо истихроҷи маъдани металлҳои ранга (нукра, мис, симоб ва ғайра), инчунин нафт ва гази табиӣ фарқ мекунад. Захираҳои калони нафт дар соҳилҳои халиҷи Мексика ҷойгир шудаанд. Захираи сулфури кишвар низ калон аст. Ба фаъолияти вулконҳо чашмаҳои гарм ва чашмаҳои минералӣ вобастаанд, ки барои табобат ва истироҳати одамон истифода мешаванд. Дар назди онҳо истироҳатгоҳҳо ва табобатхонаҳо сохта шудаанд.

Дар ташаккули заминҳо, олами наботот ва ҳайвонот релефи гуногун ва омилҳои иқлим таъсир кардааст. Дар ҳудуди Мексика намудҳои ҳайвонот ва набототи Амрикои Шимолӣ ва Ҷанубӣ омехта мешаванд. Рустаниҳо дар қисмҳои шимолӣ ва марказии кишвар нисбатан гуногунанд; биёбонҳо, нимбиёбонҳо, даштҳои сербутта ва ҷангалҳои тоқа мавҷуданд. Дар ин ҷо намудҳои гуногуни кактус (гули ханҷарӣ) мавҷуданд ва маҳз аз ин ҷо кактусҳо ба ҳамаи минтақаҳои субтропикии материкҳо паҳн шудаанд.

Мексика аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар байни давлатҳои Амрикои Лотинӣ баъди Бразилия ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Мексикоӣҳои ҳозира асосан метисҳо мебошанд. Дар рағҳои хунгарди бисёри мексикоӣҳои ҳозира каме ҳам бошад хуни авлоди пешинаи ҳиндуҳо ҷорӣ аст. Дар ноҳияҳои, ки ҳоло ҳиндуҳо зиндагӣ мекунанд ва тамаддуни пешинаи онҳо мавҷуд буд, ҳоло ҳам авлоди атстекҳо ва мая зиндагӣ мекунанд.

Ҳочагӣ. Мексика дар баробари Бразилия ва Аргентина давлати аз ҷиҳати ҳочагӣ тараққикардаи Амрикои Лотинӣ ба ҳисоб меравад. Барои тараққиёти Мексика, пеш аз ҳама, сарватҳои бойи табиӣ он мусоидат кардааст. Дар ин кишвар хусусан захираи нафт, гази табиӣ ва гидроэнергия зиёд аст. Дар Мексика корхонаҳои металлургӣ ва қоркарди нафт, мошинсозӣ ва бофандагӣ қор мекунанд. Мексика бо пахтаи худ фахр мекунад. Аз пахта матои баландсифат истеҳсол мекунанд.

Шароити табиӣ Мексика барои инкишофи соҳаҳои кишоварзӣ он қадар мусоид нест. Бисёри заминҳои обёрӣ сунъиро талаб мекунанд. Дар киштзорҳои гандум, чуворимаққа, шолӣ, лӯбиё ва ғайра мекоранд, вале ба мисли ИМА ва Канада ҳосили баланд намегиранд. Дар заминҳои обёришаванда асосан пахта қошта ҳосили баланд мегиранд. Дар плантатсияҳо (майдони қорам барои кишти маҳсул) қаҳва, ситрусҳо, найшақар мерӯянд. Дар ҷароғҳои хушки қисмҳои шимол ва марказии Мексика ҷорҳои қалони шохдор парвариш мекунанд.

Солҳои охир дар Мексика соҳаи сайёҳӣ тараққӣ карда истодааст ва он ба яке аз кишварҳои сайёҳии ҷаҳон табдил ёфтааст. Ёдгориҳои маданияти ҳиндуҳо, беҳамто будани унсурҳои табиат ва истироҳатгоҳҳои хушбоду ҳаво диққати одамонро аз тамоми ғушаву қанори ҷаҳон ба ин ҷо ҷалб кардааст.

Хулоса:

- *Мексика аз рӯйи масоҳат дар Амрикои Лотинӣ баъд аз Бразилия ва Аргентина ҷойи сеюмро гирифта, масоҳати он қариб ба 2 млн км², аҳолиаш зиёда аз 70 млн ва пойтахташ шаҳри Мехико мебошад.*
- *Мексика давлати қалонтарини испанизабони дунё ба ҳисоб меравад.*
- *Табиати кишвар ниҳоят гуногун аст, ки аз бисёр ҷиҳат ба мураккабии релјеф ва зиддияти омилҳои иқлимӣ вобаста мебошад.*
- *Мексика аз маъдани металҳои ранга (нуқра, мис, симоб ва ғайра), инчунин нафт ва гази табиӣ бой аст.*
- *Қисми шимолӣ ин давлат дар иқлими субтропикии континенталӣ ва боқимонда дар минтақаи иқлими тропикӣ ҷойгир шудааст.*
- *Мексика ватани кактусҳо (гули ханҷарӣ) ва маркази гуногунии онҳо*

ба ҳисоб меравад. Маҳз аз ин ҷо кактусҳо ба ҳамаи минтақаҳои субтропикии материкҳо паҳн шудаанд.

- Мексика дар баробари Бразилия ва Аргентина давлати аз ҷиҳати хоҷагӣ тараққикардаи Амрикои Лотинӣ ба ҳисоб меравад.

Савол ва супориш:

1. Кадом хусусиятҳои мавқеи географии Мексикаро медонед?
2. Оид ба мавқеи географӣ, масоҳат, шумораи аҳоли ва пойтахти Мексика маълумот диҳед.
3. Шаҳри Мехико дар ҷойи кадом шаҳри қадима бунёд шудааст?
4. Хусусияти табиати Мексикаро шарҳ диҳед.
5. Мексика аз кадом сарватҳои табиӣ бой мебошад?
6. Кадом кӯҳсор қисми зиёди Мексикаро ишғол кардааст?
7. Оид ба таркиби хоҷагии Мексика маълумот диҳед.
8. Объектҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Шаҳри калонтарини Мексика – _____ мебошад, ки аз рӯи шумораи аҳоли баъди Нью-Йорк ва Токио ҷойи сеюмро ишғол мекунад.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Худуди Мексика дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?

- А. Муътадил ва тропикӣ; Б. Субтропикӣ ва тропикӣ;
В. Тропикӣ ва экваторӣ; Г. Экваторӣ ва муътадил.

3. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвали зер рақам гузоред.

Пайдархамии дурусти баёни фикро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	Шароити табиӣи Мексика
	он кадар мусоид нест
	барои инкишофи
	соҳаҳои кишоварзӣ

БОБИ 5. МАТЕРИКИ АМРИКОИ ЧАНУБӢ

Амрикои Чанубӣ бо Амрикои Шимолӣ ба воситаи гарданаи борики Панама пайваस्त мебошад. Лекин бо дигар материкҳо танҳо сарҳади обӣ дорад.

Масоҳати қисми зиёди Амрикои Чанубӣ дар Нимкураи чанубӣ ҷойгир аст. Ҳудуди калони он ба минтақаи экваториалӣ ва субэкваториалии Нимкураи шимолӣ ва чанубӣ дохил мешавад. Ба арзҳои субтропикӣ ва муътадили Нимкураи чанубӣ қисми борики материк дохил мешавад.

*Амрикои Чанубӣ
дар глобус*

Сарҳади географӣ бо Амрикои Шимолӣ аз халиҷи Дарен дар баҳри Кариб то халиҷи Буэнавентура дар уқёнуси Ором мегузарад. Сарҳади шартӣ байни ҳар ду материк гарданаи Панама ба ҳисоб меравад.

Дар атрофи Амрикои Чанубӣ ҷазираҳо кам мебошанд. Ҷазираҳои калони материкӣ дар наздикии соҳил (Тринидад, Чили, Замини Оташин, Фолкленд) ҷойгиранд. Аз ҷазираҳои уқёнусӣ ба Амрикои Чанубӣ ҷазираҳои Галапагос ва Хуан-Фернандес дохил мешаванд.

Масоҳати материк 17,4 млн км², бо ҷазираҳои атрофаш – 18,3 млн км² мебошад. Нуқтаи баландтарини материк – кӯҳи Аконкагуа 6960 м. Ҷойи аз ҳама пасти материк – дар нимҷазираи Валдес (42 м). Дарозии материк аз шимол ба чануб – 7640 км ва аз ғарб ба шарқ – 4990 км мебошад.

§ 36. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ЧАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- *Қадам қитъаҳои оламро ҷудо мекунанд?*
- *Мавҷеи географӣ материкҳоро аз рӯйи қадам хусусиятҳо муайян мекунанд?*
- *Барои чӣ дар бисёр давлатҳои Амрикои Чанубӣ забони давлатӣ португалӣ ё испанӣ аст?*

1. Мавҷеи географӣ. Амрикои Чанубӣ аз рӯйи бузургии масоҳат байни дигар материкҳо дар ҷойи 4-ум меистад. Амрикои чанубӣ пурра дар Нимкураи ғарбӣ ва бештари қаламраваш дар Нимкураи чанубӣ ҷойгир шудааст. Танҳо як порай қисми шимолӣ он ба Нимкураи Шимолӣ ворид гардидааст. Бештари

каламрави материк дар байни экватор ва тропики чанубӣ чойгир мебошад.

Нуқтаҳои канории материк дар ғарб – димоғаи Париняс, дар шарқ – димоғаи Кабу-Бранку, дар шимол – димоғаи Галинас ва дар чануб – димоғаи Фроуорд мебошанд.

Аз рӯи дарозии арз ва тӯл Амрикои Чанубӣ қариб ба Амрикои Шимолӣ баробар аст. Вале нисбат ба материкҳои Африқо ва Австралия 20° чанубтар чойгир шудааст. Маҳз ба таври дарозрӯя аз шимол ба чануб чойгир шудани материк боиси дар шаш минтақаи географӣ чойгир шудани он гардидааст.

Соҳилҳои Амрикои Чанубиро ду укёнус: аз ғарб – укёнуси Ором ва аз шимолу шарқ – укёнуси Атлантик ихота кардааст. Чун дар дигар материкҳои Нимкураи чанубӣ, дар хатти соҳилии Амрикои Чанубӣ, ғайр аз қисмати чанубии он қачу килебӣ кам ба назар мерасад. Дар соҳилҳои чанубу шарқ халиҷҳои Ла-Плата ва Баия-Гранде ба материк даромадаанд. Қазираҳои Фолкленд пайдоиши материкӣ доранд. Дар чануб гулугоҳи Магеллан қазираи Замини Оташинро аз материк ҷудо намудааст. Қад-қади соҳилҳои чанубу ғарбӣ ба таври занҷир галаҷазираҳои Чили чойгир шудаанд.

Амрикои Чанубӣ ба воситаи укёнусҳои Атлантик ва Ором аз дигар қисматҳои хушкӣ сайёра ҷудо шудааст. Танҳо дар шимол ба воситаи гарданаи танги Панама бо Амрикои Шимолӣ пайваст мешавад. Дар чануб Амрикои Чанубиро аз Антарктида васеътарин гулугоҳи ҷаҳон – Дрейк (шаҳноияш қариб 900 км) ҷудо мекунад. Дур аз дигар материкҳо чойгир шудан, боиси он шудааст, ки дар Амрикои Чанубӣ флора ва фаунаи хос ташаккул ёбад.

То омадани Колумб дар Амрико тамаддуноҳои наска, моче ва инкҳо маълум буданд.

Наскаҳо баъд аз худ дар биёбон тасвирҳои азими парандаҳо ва ҳайвонҳои ваҳширо боқӣ гузоштаанд.

Мочеҳо аҳромҳои гилӣ ва лӯлаҳои обии зеризаминӣ сохта буданд.

Давлати инкҳо дар кӯҳҳои Анд бо илми ситорашиносӣ, тиб (хусусан ҷарроҳӣ), география, системаи роҳҳои кӯҳӣ ва хатти аввалин машҳур буданд. Онҳо ба коркарди металл ва заминдорӣ машғул буданд. Маҷмӯи ибодатгоҳи инкҳо дар кӯҳи Мачу-Пикчу ба рӯйхати ёдгориҳои таърихӣ ЮНЕСКО дохил карда шудааст.

2. Кашфиёт ва тадқиқоти материк. Аз рӯи сохти геологӣ пайвастшавии материкҳои Амрикои Шимолӣ ва Амрикои Чанубӣ тавассути гарданаи Панама таърихи чандон тӯлонӣ надорад.

Аз ин хотир дар Амрикои Ҷанубӣ нисбат ба дигар материкҳо дертар, 10-15 ҳазор сол пеш аҳоли маскун гардидааст. То кашфи материк аз тарафи аврупоӣҳо дар ин ҷо аҳолии маҳаллӣ зиндагӣ мекарданд, ки маданият ва тарзи зиндагии хос дошанд.

Кашфи материк ба аврупоии испанитабор *Христофор Колумб* тааллуқ дорад. Колумб дар ҷустуҷӯи роҳи баҳрӣ ба мамлакати афсонавии Ҳиндустон бо киштии «Санта-Мария» ба соҳилҳои як ҷазираи галаҷазираҳои Багам расид ва онро Сан-Салвадор (аз испании «начотдихандаи муқаддас») ном гузошт. Маҳз ҳамин рӯз – 12-уми октябри соли 1492 санаи расмӣи кашфи қитъаи Амрико ба ҳисоб меравад. Дар давоми солҳои 1492 – 1504 Христофор Колумб 4 маротиба ба ин қитъа сафар намуда, хангоми сафари 3-юм дар соҳилҳои шимолии Амрикои Ҷанубӣ тадқиқот гузаронид.

Номи қитъа ба шарафи баҳрнаварди итолиёӣ *Америго Веспуччи* гузошта шудааст. Хангоми шино дар соҳилҳои шарқии Амрикои Ҷанубӣ ӯ хатти экватор ва тропиқи ҷанубиро бурида мегузарад. Веспуччи аввалин шуда дарк намуд, ки ин заминҳои кашфшуда Ҳиндустон набуда, балки як материки бузурги номаълум мебошад. Баъдтар ин қитъа дар байни мардум ба номи замини Америго машҳур шуд.

Баҳрнаварди португалӣ *Фернан Магеллан* хангоми сафари аввалини давриоламӣ (солҳои 1519 – 1522) аввалин бор аз гулугоҳе, ки укёноси Атлантикро аз Ором ҷудо мекард, гузашт.

Сафарҳои забткоронаи португалиҳо ва испаниҳо (аз ҷумла Франсиско Писарро) дар ҷустуҷӯи тилло ба тобест намудан ва қисман нобуд сохтани аҳолии маҳаллӣ оварда расонд.

Минбаъд аврупоӣҳо дар қаламрави Амрикои Ҷанубӣ давлатҳое ба вучуд оварданд, ки забони расмӣи онҳо испанӣ ва португалии лотиниасос буд. Аз ин хотир Амрикои Ҷанубӣ ва қисмати ҷанубии Амрикои Шимолро як минтақаи таърихӣ бо маданияти ягона – Амрикои Лотинӣ меноманд.

Охириҳои асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар омӯзиши Амрикои Ҷанубӣ олими намоёни Олмон *Александр Гумболдт* нақши назаррас гузошт. Дар рафти сафар ба ин материк, ӯ намунаи зиёди рустаниҳоро гирд овард ва намудҳои нави рустаниҳоро кашф кард. Дар мисоли кӯҳҳои Анд назарияи минтақанокии кӯҳиро асос гузошта, методи изотермии (бо воситаи хатҳо нишон додани минтақаҳое, ки ҳарорати якхела доранд) тавсифи иқлимро пешниҳод кард. А. Гумболдт соҳти кишри Замин, релйеф, иқлим ва олами набототи материкро ба таври муфассал тавсиф дод.

Хулоса:

- *Амрикои Ҷанубӣ аз рӯйи масоҳат чорумин материки сайёраи Замин мебошад.*
- *Материк дар нимкураҳои ғарбӣ, шимолӣ ва ҷанубӣ ҷойгир шудааст.*
- *Дар хатти соҳилии Амрикои Ҷанубӣ, ғайр аз қисмати ҷанубии он, қачу қилебӣ кам ба назар мерасад.*
- *Амрикои Ҷанубӣ аз дигар материкҳо ҷудо аст.*
- *Материк аз тарафи Христофор Колумб кашф шудааст, вале ба номи Америго Веспуччи гузошта шудааст.*
- *Дар тадқиқоти материк Александр Гумболдт саҳми зиёд гузоштааст.*
- *Ба Амрикои Лотинӣ – Амрикои Ҷанубӣ ва ҷануби Амрикои Шимолӣ дохил мешаванд.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусиятҳои мавқеи географии материки Амрикои Ҷанубиро шарҳ диҳед.*
2. *Масоҳат ва шакли материк чӣ гуна аст?*
3. *Оид ба тарҳи соҳилҳои материк маълумот диҳед.*
4. *Амрико аз тарафи кӣ кашф шуд ва бо номи кӣ гузошта шуд?*
5. *Қадам сайёҳон материкро тадқиқ карданд?*
6. *Мафҳумҳои географии дар мавзӯи номбаршударо ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. **Ҷумларо пурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузаред):**

Соҳилҳои Амрикои Ҷанубиро ду уқёнус: аз ғарб – уқёнуси _____ ва аз шимолу шарқ – уқёнуси _____ ихота кардааст.

2. **Ҷавоби дурустро интихоб кунед.**

Амрикои Ҷанубӣ ба воситаи гарданаи Панама бо қадам материк пайваст аст?

- А. Авруосиё; Б. Австралия;
В. Антарктида; Г. Амрикои Шимолӣ.

2. **Дар хончаҳои холӣ рақам гузаред.**

Пайдархамии дурусти баёни фикрро муайян кунед:

	Амрикои Ҷанубӣ олими намоёни немис
	нимаи аввали асри XIX дар омӯзиши
	Охирҳои асри XVIII ва
	Александр Гумболдт нақши назаррас гузошт

§ 37. СОХТИ ГЕОЛОГӢ, РЕЛӢЕФ ВА САРВАТӢОИ ЗЕРИЗАМИНИИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- *Кӯҳҳо ва ҳамвориҳо аз рӯйи баландӣ чӣ фарқ доранд?*
- *Кадам қўваҳо сохти релӢефи Замиро муайян мекунанд?*
- *Занҷири дарозтарини кӯҳии Замин чӣ гуна пайдо шудааст?*

1. Пайдоиши материк ва сохти кишри Замин. Чун дигар материкҳои Нимкураи ҷанубӣ Амрикои Ҷанубӣ низ ҷузъи таркибии материки қадимаи Гондвана буд. Қисми зиёди қаламрави материк дар ҳудуди плаитаи литосферии Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шудааст ва бо плаитаҳои литосферии начандон бузурги укёнусӣ (плаитаҳои Кариб ва Наска) пайванд аст. Монанди дигар платформаҳои қадимӣ (гондванатӣ) таҳкурсии кристалии он ба сатҳи Замин баромада, дар масоҳати калон сипарҳои Гвиана ва Бразилияро ба вуҷуд овардааст. Қисмати боқимондаи платформаро плаитаҳои ташкил медиҳанд, ки бо мурури замон дар зери баҳр мондаанд. Қисмати ҷанубии материкро плаитаи ҷавони Патагония ишғол кардааст.

Дар ғарбтари платформаи қадимаи Амрикои Ҷанубӣ минтақаи нисбатан ҷавони чиндори Анд ҷойгир шудааст. Он якҷоя бо ҷуқуробаҳои Чили ва Перу дар натиҷаи фуру рафтани плаитаи Наска ба зери плаитаи Амрикои Ҷанубӣ ба вуҷуд омадааст. Анд қисми таркибии минтақаи чиндори бузурги укёнуси Ором буда, дар он зилзила ва оташфишонии вулкониҳо зуд-зуд ба амал меоянд.

2. РелӢеф. РелӢефи Амрикои Ҷанубӣ ба сохти кишри Замин алоқаманд аст. Ба сипарҳои платформаҳои қадим паҳнкӯҳҳои судашудаи Гвиана ва Бразилия баробар мебошанд. Дар он ҷо баландиҳо ба воситаи фуруҳамидаҳо аз ҳам ҷудо шудаанд. Баландии Рорайма қуллаи паҳнкӯҳҳои Гвиана ба ҳисоб меравад. Паҳнкӯҳҳои Бразилия ба тарафи ҷанубу шарк аз 500 то 2000 м баландӣ дошта, ба тарафи укёнус нишебҳои ростфуромада

Қуллаи Аконкагуа

доранд. Дар ҷануби паҳнкӯҳи Бразилия плаитаи зинагии Парана ҷойгир шудааст, ки 1,2 млн км² масоҳат дорад.

Пастхамии Амазонка, ки дар ҷаҳон калонтарин мебошад, 5 млн км² масоҳат дорад. Ин пастхамӣ асосан аз чинҳои такшонии дарёӣ

иборат буда, аз сатҳи ҳамвор 150 м паст аст ва ба воситаи водиҳои дарёӣ бурида шудааст. Фурӯҳамидаи байни қаторкӯҳҳои Анд ва паҳнкӯҳҳои Гвианаро – пастхамии Ориноко ва байни Анд паҳнкӯҳҳои Бразилияро фурӯҳамидаи Лаплато ишғол кардаанд. Дар плитаи Патагония платои Патагония ҷойгир шудааст, ки ба тарафи соҳили уқёнус ба таври зина ҷойгир шудааст. Қисми ҷануби он дар зери таъсири яхбандии давраи қадим мондааст.

Сарватҳои табиӣ

- - ангиштсанг
- ▣ - ангишти сиеҳтоб
- ▲ - нафт
- △ - гази табиӣ
- ▲ - маъдани оҳан
- ▣ - маъдани марганец
- ▽ - маъдани никел
- - маъдани волфрам
- ◆ - маъдани титан
- ◇ - маъдани молибден
- - маъдани алюминий
- - маъдани мис
- ⊗ - маъдани нукра
- ⊕ - полиметалҳо
- ▣ - маъдани кальсий
- ◆ - маъдани сурма
- - тилло
- ⊕ - платина
- ▣ - маъдани уран
- - апатит
- - фосфоритҳо
- ◆ - селитра
- ⊕ - алмос

Дар қисми ғарбии материк аз шимол ба ҷануб дарозтарин системаи кӯҳии ҷаҳон – Анд тӯл кашидааст, ки 900 км дарозӣ дорад. Он аз якҷанд қаторкӯҳи ба таври меридианӣ ҷойгир буда иборат аст. Дар мавзеои фароҳи Анди Марказӣ нуқтаи баландтарини кӯҳҳои Анд – қуллаи Аконкагуа, ки 6960 м баландӣ дорад, ҷойгир шудааст. Дар шимол кӯҳҳои Анд бо қанонҳои дарёӣ бурида шуда, дар ҷануб бо пирияхҳо пӯшида шудаанд. Дар бораи ҳанӯз ҳам ташаққул ёфтани кӯҳҳои Анд вулқонҳои амалкунандаи Котопахи, Сангай ва баландтарин вулқони дунё Люляйляко гувоҳӣ медиҳанд.

3. Сарватҳои табиӣ. Амрикои Чанубӣ ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши маъданӣ ва ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши таҳшонидошта хеле бой аст. Дар сипарҳои қадимаи платформаҳо захираи бузурги маъдани оҳан, уран, титан ва волфрам мавҷуд буда, яке аз калонтарин қонҳои маъдани оҳан дар ҷаҳон – Караҷас дар ин ҷо ҷойгир аст. Қонҳои нафту газ бошад, дар фуруҳамидаи байни платформаҳо ва пастиҳами байни кӯҳҳо (фуруҳамидаи Маракайбо ва пастиҳами Ориноко) дар шимоли Анд ҷойгиранд. Кони селитра дар биёбони Атакама, дар соҳили укёнуси Ором аҳамияти ҷаҳонӣ дорад. Дар қишри бодхӯрдашуда қонҳои азими маъданҳои боксит ва манган ҷойгиранд.

Ҳанӯз аз замонҳои қадим аҳолии маҳаллӣ дар хусуси маъданҳои кӯҳӣ маълумот дошанд ва нуқраю мис истеҳсол мекарданд (Анд дар забони хиндуҳо «мис» мебошад). Дар Анди Марказӣ захираи бойи маъдани сурб, нуқра ва полиметалҳо мавҷуд аст. Дар доманаи кӯҳҳои Анд ба масофаи 1000 км тасмаи қалъагӣ тӯл кашидааст. Амрикои Чанубӣ бо сангҳои қиматбаҳо ва маснуоти сангӣ, аз қабилӣ ақиқ, забарҷад ва зумуррад шуҳратёр аст.

Хулоса:

- *Чун дигар материкҳои Нимҷураи чанубӣ Амрикои Чанубӣ низ ҷузъи таркибии Гондвана мебошад.*
- *Пастиҳами Амазонка, ки дар ҷаҳон калонтарин мебошад, 5 млн км² масоҳат дорад.*
- *Фуруҳамидаи байни қаторкӯҳҳои Анд ва паҳнкӯҳҳои Гвианаро – пастиҳами Ориноко ва байни Анду паҳнкӯҳҳои Бразилияро фуруҳамидаи Лаплата ишғол намудаанд.*
- *Дар қисми ғарбии материк аз шимол ба чануб дарозтарин системаи кӯҳии ҷаҳон – Анд тӯл кашидааст, ки 900 км дарозӣ дорад.*
- *Амрикои Чанубӣ ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши маъданӣ ва ҳам аз сарватҳои табиӣ пайдоиши таҳшонидошта бой аст.*

Савол ва супориш:

1. *Асоси сохти тектоникии материкро чӣ таъкил медиҳад?*
2. *Дар бораи кӯҳҳои Анд маълумот диҳед.*
3. *Қуллаи баландтарини материк чӣ ном дорад ва баландии он чӣ қадар аст?*
4. *Дар бораи ҳамвориҳои пастиҳи Лаплата маълумот диҳед.*
5. *Материк аз қадом сарватҳои табиӣ бой аст?*
6. *Объектҳои географии дар мавзӯ номбаршударо ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанчед:

1. Чумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузored).

Чун дигар материкҳои Нимкураи ҷанубӣ Амрикои Ҷанубӣ низ ҷузъи таркибии материки қадимаи _____ буд.

2. Ҷавобҳои дурусти "ҳа" ё "не"-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳоро дар ҷадвали зер муайян кунед:

ҳа	не	Қисми зиёди қаламрави материк дар ҳудуди плитаи литосферии Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шудааст.
ҳа	не	Қисмати ҷанубии материкро плитаи ҷавони Патагония ишғол намулдааст.
ҳа	не	Анд қисми таркибии минтақаи чиндори бузурги укёноси Ором буда, зилзила ва оташфишонии вулконҳо дар онҳо ба амал намеоянд.
ҳа	не	Пахнкӯҳҳои Бразилия аз 1500 то 8000 м баландӣ доранд.
ҳа	не	Пастхамии Амазонка, ки дар ҷаҳон калонтарин мебошад, 5 млн км ² масоҳат дорад.
ҳа	не	Амрикои Ҷанубӣ ҳам аз сарватҳои табиии маъданӣ ва ҳам аз сарватҳои табиии таҳшони бой аст.
ҳа	не	90%-и масоҳати материкро се давлат – Канада, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Мексика ишғол кардаанд.
ҳа	не	Табиати материки Амрикои Шимолӣ ба муҳофизат ниёз надорад.

§ 38. ИҚЛИМИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ҶАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- Қадом типҳои иқлим ба шумо маълум аст?
- Типҳои анбӯҳи ҳаво аз ҷам ҷӣ фарқ доранд? Хусусияти онҳоро шарҳ диҳед.
- Биёбони хушқарини ҷаҳон дар кучо ҷойгир шудааст?

1. Омилҳои иқлимхосилқунанда. Қаламрави Амрикои Ҷанубӣ асосан дар арзҳои ҷанубӣ воқеъ гардидааст, аз ин хотир қисми бештари он дар минтақаи гарм ҷойгир аст. Қад-қади меридиани 70° ба тарафи ҷануб тӯл кашидани материк сабаби он гардидааст, ки минтақаҳои иқлимӣ аз экваторӣ то муътадил иваз шаванд. Дар пасти Амазонка тамоми сол фишори ҳаво паст буда, дар зери таъсири анбӯҳи ҳавои гарм ва намноки экваториалӣ қарор дорад. Дар пахнкӯҳҳои Гвиана, Бразилия ва пасти Ориноко, ки дар арзҳои субэкваториалӣ ҷойгиранд,

ивазшавии бодҳо ва анбӯҳи ҳаво ду маротиба ба вуқӯъ мепайвандад. Дар зимистон бодҳои пассатӣ бартарӣ доранд. Тавассути бодҳои пассатӣ анбӯҳи ҳавои гарм ва хушки тропикӣ ворид мешаванд. Дар тобистон ба ҷойи онҳо муссонҳои намноки экваториалӣ дохил мешаванд, ки дар Нимкураи шимолӣ ба самти ҷанубу ғарб ва дар Нимкураи ҷанубӣ ба самти шимолу ғарб мевазанд. Дар ин ҷо боришот асосан ба ворид гардидани онҳо алоқаманд аст. Дар арзҳои тропикӣ дар соҳилҳои ғарбии материк пассатҳо аз укёноси Ором ва дар соҳилҳои шарқӣ аз укёноси Атлантик мевазанд. Қисмати ҷанубии материк доимо дар зери таъсири бодҳои ғарбӣ қарор дорад.

Қаторкӯҳҳои Анд нақши тақсимкунандаи иқлимро дар Амрикои Ҷанубӣ иҷро мекунанд. Кӯҳҳои Анд таъсири укёноси Оромро дар камари борики ғарбии материк маҳдуд менамоянд. Баръакс, ҳамвории қисмати шарқии материк барои ба дохили материк ворид гардидани анбӯҳи ҳавои намнок аз укёноси Атлантик мусоидат мекунанд. Ҳамвории дохилии материк дар шарқ барои бе монеа ворид гардидани бодҳои сарди ҷанубӣ – памперо аз Атлантик мусоидат мекунанд.

Ҷараёнҳои гарми Гвиана ва Бразилия рутубатноки пассатҳоро дар соҳилҳои шимолӣ ва шарқ зиёд менамояд. Ҷараёни сарди Фолкленд дар ҷанубу шарқ камбориширо дар Патагония тақвият мебахшад. Ҷараёни сарди Перу дар соҳилҳои ғарбӣ барои ташаккули минтақаи биёбонӣ мусоидат менамояд. Дар ҷануби материк ҷараёни хуноки Бодҳои Ғарбӣ ҳукмфармо аст.

Гардиши атмосфера ва ҷараёнҳо гоҳ-гоҳ аз ҷониби ҷараёни гарми Эл-Нино ҳалалдор мешавад. Бештари қаламрави материк дар арзҳои экваториалӣ ҷойгир шудааст. Дар ин ҷо асосан пассатҳои рутубатнок ҳукмфармо мебошанд. Аз ин ҷост, ки дар ин минтақа нисбат ба дигар минтақаҳои кураи Замин ба ҳисоби миёна ду маротиба бештар (1600 мм дар давоми сол) борон меборад.

2. Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлим. Амрикои Ҷанубӣ дар шаш минтақаи иқлимӣ: экваторӣ, ду субэкваторӣ, тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил ҷойгир шудааст.

Минтақаи экваторӣ Амазонияи Ғарбӣ ва доманаҳои атрофи Андро дар бар мегирад. Дар тамоми сол дар ин ҷо ҳавои гарму рутубатноки экваторӣ ҳукмфармо аст. Ба иқлими типии экваторӣ гардиши яхелаи ҳарорати ҳаво (+26 +28° С) ва боришоти зиёд (2000-4000 мм дар давоми сол) хос аст.

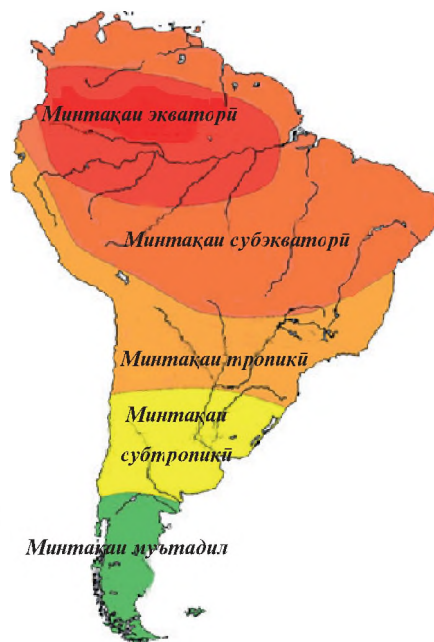
Минтақаи субэкваторӣ аз шимол ва ҷануб минтақаи

экваториро ихота карда, танҳо дар поёноби Амазонка пайваст мешавад (ба расм нигаред). Ба ин минтақа типии иқлими муссонии субэкваторӣ хос аст. Дар натиҷаи муссонҳои тобистона дар ҳамвориҳо 1000-2000 мм ва дар доманакӯҳҳо то 3000 мм боришот мешавад. Мавсими хушкӣ бебориш аз 2 то 9 моҳ давом мекунад. Ҷойи аз ҳама камбориши минтақаи субэкваторӣ шимолу шарқи он мебошад. Ҳарорати ҳаво дар давоми сол аз +20 то +30°C тағйир меёбад.

Минтақаи тропикӣ ма-соҳати начандон калони материкро ишғол кардааст. Дар ҳудуди ин минтақаи иқлимӣ 3 типии иқлим ҷудо карда шудааст: намнок, континенталӣ ва гаруа. Дар қисмати шарқии паҳнкӯҳи Бразилия, дар зери таъсири пассатҳои атлантикӣ ва ҷараёни гарми Бразилия минтақае ҷойгир аст, ки дорой иқлими тропикии намнок аст. Дар ҳамвори Гран-Чако типии иқлими континенталии тропикӣ паҳн шуда, зимистони дурударози камбориш дорад. Миқдори боришот аз шарқ ба ғарб аз 800 то 350 мм кам мешавад.

Дар соҳил аз арзҳои 5 то 28°-и ҷанубӣ зери таъсири пассатҳо аз укёноси Ором ва ҷараёни сарди Перу иқлими наздисоҳилии биёбонӣ (гаруа) ташаккул меёбад. Он бо тобистони салқин (+19 +20 °C) ва зимистони (+13 +14 °C) ҳавояш нисбатан намнок фарқ мекунад. Борон (30-50 мм дар давоми сол) аҳён-аҳён меборад. Минтақаи байни арзҳои 22 ва 27°-и ҷанубӣ тамоми сол бебориш аст. Дар минтақа хушктарин биёбони ҷаҳон – Атакама ҷойгир аст.

Дар минтақаи субтропикӣ анбӯҳи ҳаво вобаста ба фаслҳои сол иваз мешавад. Қаламрави он ба типҳои иқлими намнок, континенталӣ ва баҳримиёназаминӣ ҷудо мешавад. Дар қисми ҷанубии паҳнкӯҳи Бразилия иқлими субтропикӣ намнок бо тобистони гарм (+22 +24 °C) ва зимистони мулоим (+6 +10 °C) ба назар мерасад.

Минтақаҳои иқлимии Амрикои Ҷанубӣ

Дар вилоятҳои марказии субтропикҳо иқлими субтропикӣ континенталӣ паҳн гардидааст. Ин типӣ иқлим бо амплитудайи баланди ҳарорат (то $+20^{\circ}\text{C}$) ва маҳдуд будани миқдори боришот (то 200 мм) фарқ мекунад. Ворид шудани памперо (бодҳои сард) якбора хуноқшавии ҳаво (то -30°C) ва боридани барфро ба вуҷуд меорад. Дар соҳилҳои ғарбӣ (байни 29-370-и а.ч.) иқлими баҳримиёназаминӣ паҳн гардидааст.

Минтақаи муътадил дар канори ҷанубии материк ҷой гирифтааст. Дар ин минтақа ду типӣ иқлим: континенталӣ ва баҳрӣ ҷудо карда мешавад. Дар ҳамвори Патагония типӣ иқлими континенталии муътадил ташаккул меёбад. Ҷараёни сарди Фолкленд ва реллефи ҳамвор барои боридани боришоти зиёд (200 – 400 мм дар як сол) мусоидат намекунад. Ҳарорати моҳи аз ҳама хуноқ $-5 +8^{\circ}\text{C}$ ва аз ҳама гарм $+12 +22^{\circ}\text{C}$ мебошад. Дар Андҳои Патагония зери таъсири бодҳои ғарбӣ дар арзҳои чилум ва панҷоҳум иқлими муътадили баҳрӣ ташаккул меёбад. Зимистони мулоими намнок ($+2 +6^{\circ}\text{C}$) бо тобистони салқини боронӣ ($+10 +14^{\circ}\text{C}$) иваз мешавад.

Хулоса:

- *Қаламрави Амрикоӣ Ҷанубӣ асосан дар арзҳои ҷанубӣ воқеъ гардидааст, аз ин хотир қисми бештари он дар минтақаи гарм ҷойгир шудааст.*
- *Амрикоӣ Ҷанубӣ материкӣ аз ҳама намнок ба ҳисоб меравад.*
- *Анд ҳамчун монеаи иқлимтақсимкунанда хизмат мекунад.*
- *Ҷараёни хуноқи Перу дар қисми ғарбии материк барои ташаккул ёфтани биёбони аз ҳама хушоқ ҷаҳон – Атакама мусоидат кардааст.*
- *Амрикоӣ Ҷанубӣ дар шахи минтақаи иқлимӣ: экваториалӣ, субэкваторӣ (дуто), тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил ҷойгир шудааст.*

Савол ва супориш:

1. *Мавқеи географӣ ба иқлими Амрикоӣ Ҷанубӣ чӣ гуна таъсир мекунад?*
2. *Ҷараёнҳои уқёнусӣ ба иқлими материк чӣ гуна таъсир мерасонад? Мисолҳо оред.*
3. *Оид ба таъсири кӯҳҳои Анд дар ташаккулёбии иқлими материк нақл кунед.*
4. *Қадам минтақаҳои иқлимӣ дар материк масоҳати калонро ишғол кардаанд?*
5. *Қадам намуди иқлим дар материк шабнам ва туманро ба вуҷуд меорад?*
6. *Мафҳумҳои географӣ асосии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанчед:

1. Чумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Ҳамворихои дохилии материк дар шарк барои бемонеа ворид шудани бодҳои сарди ҷанубӣ – _____ аз Атлантик мусоидат мекунад.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Қадоми аз минтақаҳои иқлими номбаршуда дар материк масоҳати аз ҳама калонро ишғол мекунад?

- А. Экваторӣ; Б. Субэкваторӣ; В. Тропикӣ; Г. Муътадил.

§ 39. ОБҲОИ ДОХИЛИИ МАТЕРИКИ АМРИКОИ ҶАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- Системаи дарё аз чӣ иборат аст?
- Чиро хатти барфӣ меноманд?
- Барои чӣ дар Амрикои Ҷанубӣ дарёҳои калон зиёд, аммо қўлҳо каманд?

1. Хусусияти шабакаи дарёҳо. Азбаски дар қаламрави Амрикои Ҷанубӣ боришот зиёд аст, дар қаламрави он обҳои дохилӣ зиёданд. Дарёҳои материк ба укёнуҳои Ором ва Атлантик 1/3 ҳиссаи тамоми оби дарёҳои ҷаҳониро мерезанд. Обтақсимкунаки асосии материки Амрикои Ҷанубӣ қаторкӯҳи Анд ба ҳисоб меравад. Шабакаи дарёӣ дар арзҳои экваторӣ хеле зич аст. Ҳавзаҳои обҳои дохилӣ масоҳати начандон калонро ишғол кардааст.

2. Дарёҳо. Ба ҳавзаҳои укёнуси Атлантик 90%-и қаламрави Амрикои Ҷанубӣ рост меояд. Дарёи калонтарини материк ва умуман ҷаҳон Амазонка мебошад (аз забони хиндуҳои маҳаллӣ «амазуну» – ҷараёни пурталотум).

Амазонка дар баробари дарёи серобтарин буданаш, дарёи дарозтарини ҷаҳон низ мебошад. Аз сарчашмааш Апуримак (шоҳоби Укаяли) дарозии он 7194 км-ро ташкил медиҳад. Инчунин Амазонка дорои калонтарин ҳавза (7,18 млн км²) дар сайёра мебошад.

Ҳавзаи Амазонка

Шоҳобҳои Амазонка аз пасти Амазонка, доманаҳои атрофи Анд, паҳнкӯҳҳои Бразилия ва Гвиана сарчашма мегиранд. Дарё дар болооб тезҷараён буда, дар қисмати мобайнӣ ва поёноб ором аст.

Амазонка аз 500 шоҳоб иборат аст, 17 шоҳоби он аз 1500 то 3500 км дарозӣ доранд. Бинобар ба ҳатти экватор наздик ҷойгир шудани дарёи Амазонка шоҳобҳои он ҳам дар Нимкураи ҷанубӣ ва ҳам дар Нимкураи шимолӣ бо навбат серобии дарёро таъмин менамоянд.

Дуюмин дарёи дарозтарини Амрикои Ҷанубӣ – Парана (аз забони хиндуён «дарёи калон») мебошад, ки 4700 км дарозӣ дорад. Дарё асосан аз ҳисоби борон сероб буда, тобистону тирамоҳ сатҳи оби он баланд мешавад. Яке аз шоҳобҳои он Игуасу аст, ки гудозаҳои вулконики платои Паранаро бурида силсилаи шаршараҳоро ба вучуд овардааст.

Аз ҷиҳати серобӣ дуюмин дарё дар Амрикои Ҷанубӣ Ориноко (2730 км) ба ҳисоб меравад. Он аз доманакӯҳҳои Гвиана сарчашма гирифта, дар поёноб, дар ҳамворӣ ҷорӣ мешавад. Дар яке аз шоҳобҳои он – дарёи Чурун баландтарин шаршараи ҷаҳон Анхел ҷойгир шудааст, ки 1054 м баландӣ дорад. Ориноко тобистон аз пириях сероб мегардад ва пастхамиҳои атрофро зер мекунад.

Шаршараи Анхел

Ҳавзаи укёноси Ором дар ғарби материк масоҳати начандон калонро ташкил медиҳад. Дарёҳои ин ҳавза нисбатан кӯтоҳ ва тезҷараёни кӯҳӣ мебошанд.

Ба туфайли обшорҳои зиёд дарёҳои Амрикои Ҷанубӣ дорои захираи бузурги гидроэнергетикӣ мебошанд. Дар материк зиёда аз 2000 обанбор бунёд шудааст. Калонтарин обанбори Гури дар дарёи Карони, дар шимолӣ материк мебошад.

3. Кӯлҳо. Кӯлҳо дар материк камшуморанд. Бештари ин манбаъҳои обӣ дар қисмати Патагонияи Анд: Буэнос-Айрес ва Лаго-Архентино ҷойгир шудаанд. Ҳавзаи ин кӯлҳо дарозрӯя ва чуқур буда, пайдоиши пирияхӣ доранд. Кӯлҳои нисбатан калон, ки пайдоиши тектоникӣ доранд, дар Анди Марказӣ – Титикака ва Поопо ҷойгир шудаанд. Кӯли Титикака аз сатҳи баҳр 3812 м баланд буда, баландтарин кӯли киштигарди ҷаҳон мебошад.

Дар соҳилҳои баҳри Кариб ва укёноси Атлантик лагунаҳои зиёде ба назар мерасад. Лагунаҳо ба воситаи пастобҳо ва рифҳои марҷонӣ аз акваторияи баҳру укёнос ҷудо шуда, бо гарданаи танге бо онҳо пайваست мешаванд.

Лагуна – кӯли тунукоб дар сохил, ки қисман ё пурра алоқаи худро бо баҳр гум кардааст.

Лагунаи Маракайбо калонтарин майдони оби Амрикои Ҷанубӣ буда, 13 ҳазор км² масоҳат дорад. Дар вилоятҳои хушки материк ҳавзҳои обие мавҷуд аст, ки аз давраҳои қадим боқӣ мондаанд. Қисми зиёди онҳо хушк гардида, танҳо баъди гоҳ-гоҳ борон боридан пур мешаванд ва баъдан оби сатҳи онҳо бухор шуда, ба шӯразамин табдил меёбанд.

Шӯразаминҳо дар қабри ҳавзҳои хушкида дар шароите пайдо мешаванд, ки обҳои шӯри зеризаминӣ ба сатҳи замин наздик ҷойгиранд. Дар доманакӯҳҳои Анди Марказӣ ин гуна шӯразаминҳо хеле зиёданд, ки дар байни онҳо калонтарин шӯразамини ҷаҳон – Салар-де-Уюни мебошад. Ғафсии қабати намак дар он аз 2 то 8 метрро ташкил медиҳад. Аҳолии маҳаллӣ аз он намаки ошӣ истехсол мекунанд.

4. Яхбандиҳои ҳозиразамон. Агарчи қаторкӯҳҳои Анд аз шимол то ҷануби материк тӯл кашидаанд, яхбандиҳо дар Амрикои Ҷанубӣ кам ба назар мерасанд. Майдони умумии яхбандиҳо ҳамагӣ 25 ҳазор км²-ро ташкил медиҳад. Хатти барфӣ хеле баланд ҷойгир шудааст. 80%-и яхбандиҳо ба қисмати патагонии Анд рост меояд. Пиряхҳои Патагония аз рӯи захираи оби нӯшоқӣ ғайр аз ноҳияҳои кутбӣ дар ҷаҳон пешсаф мебошанд.

Хулоса:

- *Бо сабаби дар қаламрави Амрикои Ҷанубӣ зиёд будани боршиот он аз обҳои дохилӣ бой мебошад.*
- *Дарёҳои материк ба уқёнусҳои Ором ва Атлантик 1/3 ҳиссаи тамоми оби дарёҳои ҷаҳонро мерезанд.*
- *Обтақсимкунаки асосии материки Амрикои Ҷанубӣ қаторкӯҳи Анд ба ҳисоб меравад.*
- *Ҳавзаҳои обҳои дохилӣ масоҳати начандон калонро ишғол кардааст.*
- *Дарёи калонтарини материк ва умуман ҷаҳон Амазонка мебошад. Дарозии он 7194 км-ро ташкил медиҳад.*
- *Аз ҷиҳати серобӣ дуҷумин дарё дар Амрикои Ҷанубӣ Ориноко (2730 км) ба ҳисоб меравад ва шаршараи баландтарини дунё – Анхел дар ин дарё ҷойгир аст.*
- *Кӯлҳо дар материк камшуморанд. Кӯлҳои нисбатан калон Титикака ва Поопо мебошанд.*
- *Хатти барфӣ баландтарини ҷаҳон дар баландии 6500 м, дар Андҳои Марказӣ, дар 19° а.ҷ. ҷойгир шудааст.*

Савол ва супориш:

1. Дарёҳои материк ба ҳавзаи кадом уқёнусҳо тааллуқ доранд?
2. Бисёри дарёҳо оби худро ба кадом уқёнус мерезанд?
3. Дар бораи дарёи Амазонка маълумот диҳед.
4. Хусусияти дарёҳои материкро шарҳ диҳед.
5. Шарҳи баландтарини материк дар кадом дарё ҷой гирифтааст ва чӣ ном дорад?
6. Оид ба кӯлҳои материк маълумот диҳед.
7. Мафҳумҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Дарёҳои материк ба уқёнусҳои Ором ва Атлантик чанд ҳиссаи тамоми оби дарёҳои ҷаҳонро мерезанд?

- А. 1/3 ҳисса; Б. 1/4 ҳисса; В. 1/5 ҳисса; Г. 1/6 ҳисса.

2. Мувофиқа кунед.

Мувофиқатии дарё ва кӯлҳои материкро муайян кунед:

1. Дарёҳо	А. Титикака
2. Кӯлҳо	Б. Ориноко
	В. Парана
	Г. Поопо

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Лагуна – кӯли тунуқоб дар соҳил, ки қисман ё пурра алоқаи худро бо баҳр _____ кардааст.

§ 40. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- Кадом рустаниҳо ва ҳайвонотро эндемик мегӯянд?
- Барои чӣ бешаҳои намноки экваториалӣ аз рӯи наботот ва ҳайвонот дар ҷаҳон сернамудтарин ба шумор меравад?

1. Зонаҳои табиӣ. Амрикои Ҷанубӣ дар шаш минтақаи географӣ ҷойгир шудааст. Қисми шимолии материк дар минтақаи гарм воқеъ гардидааст. Аз ин рӯ минтақаҳои экваторӣ ва субэкваторӣ масоҳати бузургро ишғол кардаанд. Зонаи табиӣи ҷангал 47 %-и масоҳати материкро дар бар мегирад, ки ин ба 1/4 ҳиссаи ҷангали ҷаҳон баробар аст.

Дар Амазонияи ғарбӣ ва доманаҳои қӯҳҳои Анд зонаи ҷангалҳои намноки экваторӣ ҷойгир шудааст, ки дорои хокҳои сурху зардҷатоби ферралитӣ (аз оҳану аллюминий бой) мебошад. Александр Гумболдт ин ҷангалзорро Гилея номид. Аҳолии маҳаллӣ онро Селва меноманд.

Ҷангалзори Гилея дар Амрикои Ҷанубӣ аз рӯи таркиби намуд дар ҷаҳон бойтарин ба ҳисоб меравад. Тағйир наёфтани иқлим дар давоми даҳҳо миллион сол боиси инкишофи намудҳои гуногуни набототи ҳайвонот гардидааст. Дар ин ҷангалзор қариб 45 ҳазор намуди рустанӣ, аз ҷумла 4000 намуди дарахт мерӯяд.

Баргҳои азими виктория регия

Се шакли набототи Гилея фарқ карда мешавад: зериобмонда, аз об берун ва кӯҳӣ. Дар обдоги зериобмондаи дарёҳо ҷангалзори камдарахти секропия ҷой гирифтааст, ки дар зери ин дарахтон дар сатҳи об рустании виктория регия месабзад. Қутри баргҳои он то 2 метр мерасад. Дар доманаи обтақсимкунак ҷангалзори зич ва сердарахт мерӯяд. Дарахтони қадбаланди ин мавзъ – дарахти пахта (сейба) ва чормағзи бразилиягӣ – бертолесия то 40-50 м қад мекашанд. Инчунин дарахтоне (палисандр, сандали сурх ва махагон) мерӯянд, ки ғулаҷӯби онҳо аҳаммияти саноатӣ дорад. Дарахти гевея дар таркибаш шираи каучук дорад. Дар зери дарахтони палма дарахти шоколад ва сарахҳои дарахтшакл мерӯянд. Дар ин ҷангалзор лиана ба дигар дарахтон зич печида, дар байни эпифитҳо орхидея хеле зиёд аст.

Ҳайвоноти ҷангалзори гилея ба ҳаётгузарони дар болои дарахтон одат кардаанд. Қисми зиёди онҳо думи гиро ва часпанда доранд. Инҳо лениветс (танбалак), опоссум ва маймунҳо мебошанд. Дар ҳавзҳо пекар ва тапир ҳаёт мегузаронанд. Аз ҳайвоноти ваҳшӣ ягуар ва отселот вомехӯрад. Сангпуштҳо, морҳо, аз ҷумла анакондаи азимҷусса (дарозиаш то 11 метр) хеле зиёданд.

Аз парандагон дар ҷангалзори Гилея туқан, тӯтии ара, гоатсин ва колибри (парандаи хурд, вазнаш то 20 грамм) вомехӯранд. Дар дарёҳо кайман, аллигатор ва зиёда аз 2000 намуди моҳӣ зиндагӣ мекунанд. Дар байни ин моҳиҳо пираняи ваҳшӣ ва дар ҷаҳон калонтарин арапайма (4-4,5 м дарозӣ ва 250 кг вазн дорад) маскунанд. Мормоҳии барқӣ ва делфинҳои гулобӣ низ вомехӯранд.

Ҷангалҳои намноки тағйирёбандаи субэкваторӣ Амазонияи Шарқӣ ва нишебиҳои паҳнкӯҳҳои Гвиана ва Бразилияро дар бар мегиранд. Дар байни дарахтони ҳамешасабзи ин минтақа хинна,

тутанчир (фикус) ва балса бартарӣ доранд. Дар тропики намнок дар канори паҳнкӯҳҳои Бразилия бешазори намноки тропикӣ чой гирифтааст, ки аз рӯйи таркиб ба бешазори экваторӣ монанд аст. Дар субтропикӣ ҷанубии паҳнкӯҳҳои Бразилия бешазори омехтаи намнок чой гирифтааст.

Саванна ва бешазори камдарахт дар Амрикои Ҷанубӣ дар ду минтақаи географӣ – субэкваторӣ ва тропикӣ паҳн гардидаанд. Онҳо номҳои махсус: Лянос ва Кампосро доранд.

Лянос – бешазори саваннаи пастии Ориноко, ки дар мавсими боронгарӣ зери об мемонад.

Кампос – бешазори саваннаи паҳнкӯҳҳои Бразилия, ки ҳангоми боронгарӣ зери об намемонад.

Лянос саваннаи намноки сералаф буда, хокаш дорчинӣ аст. Дар мавсими боронгарӣ то 6 моҳ зери об монда, ба ботлоқ табдил меёбад. Дар ин бешазор палмаи маврикӣ, рустаниҳои хӯшадор ва ғеша месабзанд.

Кампос – саваннаи дорои дарахту бутта дар маркази паҳнкӯҳҳои Бразилия ва алафзор дар ҷануби он чойгир аст. Дар баробари рустаниҳои хӯшадор дар хокҳои сурх ва сурхи дорчинӣ намудҳои гуногуни палма месабзад. Дар ҷимолу шарқи паҳнкӯҳи Бразилия асосан буттаҳои хордор ва гули ханҷарӣ (кактус) мерӯянд.

Барои олами ҳайвоноти саванна ранги сурхи сиёҳтоби муҳофизаткунанда хос аст. Дар ин ҷо гавазни бориқшохи сурх, гурги ёлдор, шутурмурғи нанду, хояндаҳо, аз ҷумла хояндаи аз ҳама калони кураи Замин – капибара зиндагӣ мекунанд.

Дар пасти Ла – Плата, ҷанубтар аз 30° а.ҷ. пампа чойгир шудааст.

Пампа – дашт дар минтақаи субтропикӣ Амрикои Ҷанубӣ.

Дашти пампа

Барои пампа рустаниҳои бойи хӯшадори гуногуналаф хос аст. Хоки сиёҳтоби ин ҷо ҳосили баланд медеҳад, бинобар ин барои кишукор васеъ истифода мешавад. Пампа минтақаи асосии рӯёнидани гандум ва хошоки чорво ба ҳисоб меравад. Олами ҳайвоноти пампа бой

аст. Дар ин чо хояндаҳо, гавазни пампагӣ, гурбаи пампас, пума ва шутурмурғи нанду зиндагӣ мекунад.

Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои Амрикои Чанубӣ дар се минтақаи географӣ ҷойгир шудаанд. Дар тропикҳо, дар соҳилҳои уқёнуси Ором, дар заминҳои хокистарранги тираи биёбонҳои соҳилии хӯшадорҳои хушк ва гули ханҷарӣ мерӯянд. Дар хокҳои сангчадори биёбонҳои баландкӯҳ – алафҳои болиштақдор ва буттаҳои хордор мерӯянд. Дар биёбонҳои субтропикӣ, дар заминҳои тираҳок бешаҳои тоқай иборат аз рустаниҳои ақоқиё, гули ханҷарӣ ва дар нимбиёбонҳои муътадили Патагония хӯшадорҳои хушк ва буттаҳои хордор мерӯянд. Олами ҳайвоноти биёбон камбағал буда, асосан аз хояндаҳо ва хазандаҳо иборат аст.

Дар канори чанубии Анд, дар иқлими муътадили баҳрӣ бешаҳои омехта месабзанд, ки аз бук (дарахти шамшодмонанд) ва подокарпусҳо иборатанд. Дар кӯҳҳои баланд лама, хирси айнақдор ва шиншилла зиндагӣ мекунад, ки мӯйинаи пурқимат доранд. Дар ин чо кондори Анд зиндагӣ мекунад, ки дарозии болҳои он то ба 4 метр мерасад. Дар харсангҳои наздисоҳилии пингвини Гумболдт зиндагӣ мекунад.

Биёбонҳои баландкӯҳи Анди Марказӣ ватани картошка ба ҳисоб меравад. Намудҳои ёбошӣ онро дар баландии то 4500 м мушоҳида кардан мумкин аст.

2. Минтақанокӣ дар Анд. Барои кӯҳҳои Анд минтақанокӣ баланд хос аст. То баландии 1000 м минтақаи гарм – гилея бо набототи банан ва нахл паҳн шудаанд. Баландтар то 2000 м минтақаи муътадил бо дарахтони ҳина, балс, сарахҳои дарахтмонанд ва бамбук ҷойгир аст. То 3200 м минтақаи хунук доман паҳн кардааст (Гилеяи баландкӯҳ), ки аз дарахтони пояшон қач иборат аст. Болотар онро минтақаи қаҳратун бо даштҳои баландкӯҳи парамоси иборат аз хӯшадорҳо ва буттаҳои қадпаست иваз мекунад. Баландтар аз 4500 м минтақаи барфу яхҳои доимӣ паҳн шудааст.

3. Ҳифзи табиат. Хавфи аз ҳама зиёдро барои табиати Амрикои Чанубӣ кам шудани ҷангалҳо ба вучуд овардааст. Хусусан ҷангалҳои Амазония ва қисми шарқии паҳнкӯҳи Бразилия дар натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣ одамон зарари калон дидаанд. Масоҳати Гилея ҳар сол аз 0,7 то 1% кам мешавад. Ҷангалҳо ба хоҳири ба даст овардани ҷӯби аълосифат бурида мешаванд. Ҷангалҳо инчунин ҳангоми сохтани роҳ ва коркарди конҳои нафт, газ ва тилло вайрон карда мешаванд.

Барои ҳифзи муҳити табиии материк боғҳои миллӣ ташкил карда шудаанд. Дар боғи «Галапагос» фаунаи эндемикии қазираҳои вулкони ҳифз карда мешаванд, ба мисли: игуанаи баҳрӣ, пингвини галапагосӣ, сангпушти калонҷуссаи галапагосӣ. Боғи миллии «Ману», ки дар доманаи Анд ҷойгир шудааст, аз рӯи гуногунии намудҳо беҳамто аст. Дар ин боғи миллии Гилея ҳамворӣ ва кӯҳӣ ҳифз карда мешавад. Дар боғи «Лос-Гласярес» дар Андҳои Пагагония кӯлҳои пиряхӣ, пиряхҳо ва ҷангалҳои қадима ҳифз карда мешаванд.

Сангпушти азимҷуссаи галапагосӣ

Хулоса:

- Материки Амрикои Ҷанубӣ дар шаши минтақаи географӣ ҷойгир шудааст.
- Зонаи табиии ҷангал 47 %-и масоҳати материкро дар бар мегирад, ки ин ба $\frac{1}{4}$ ҳиссаи ҷангали ҷаҳон баробар аст.
- Дар Амазонияи ғарбӣ ва доманакӯҳҳои Анд зонаи ҷангалҳои намноки экваторӣ ҷойгир шудааст. Александр Гумболдт ин ҷангалзорро Гилея номидааст. Аҳолии маҳаллӣ онро селва меноманд.
- Дар кӯҳҳои Анд минтақанокии баландӣ пурра мушоҳида карда мешавад. Хусусан дар арзҳои экваторӣ ин қиз зоҳир ёфтааст.
- Хатари аз ҳама калонро барои табиати материки Амрикои Ҷанубӣ кам шудани ҷангалҳо ба вуҷуд овардааст.

Савол ва супориш:

1. Зонаҳои табиии материкро номбар кунед ва аз харита нишон диҳед.
2. Зонаи саваннаи Амрикои Ҷанубӣ бо кадом хусусиятҳои худ фарқ мекунад?
3. Пампа чист? Он дар кадом шароити иқлим ба вуҷуд меояд?
4. Намудҳои эндемикии Амрикои Ҷанубиро номбар кунед. Онҳо чӣ гуна ба шароити муҳити зист мутобиқ шудаанд?
5. Кадом рустаниҳои пайдоиши Амрикои Ҷанубидистарс шумо дар рӯзгор истифода мекунед?
6. Мафҳумҳои географӣ мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шарҳи зер ба кадоме аз мафҳумҳои додашуда дахл дорад: «ҷангалзори намноки экваторӣ»?

А. Пампа; Б. Гилея; В. Лянос; Г. Кампос.

2. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапи ҷадвали рақам гузored.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	мавсими боронгарӣ
	лянос меноманд
	Ориноко, ки дар
	Бешазори саваннаи пастии
	зери об мемонад

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузored):

Биёбонҳои баландкӯхи Анди Марказӣ ватани _____ ба ҳисоб меравад.

§ 41. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИК

Ба хотир меорем:

- Дар материк кадом халқҳо зиндагӣ мекунанд?
- Ба хусусиятҳои аҳолии материкҳо чӣ гуна баҳо медиҳанд?
- Дар кадом қисмҳои материк зичии аҳоли зиёд ва дар кадомаш кам аст?

Амрикои Ҷанубӣ на танҳо бо табиати зебо ва гуногуни худ, инчунин бо гуногунӣ ва бой будани таркиби аҳоли низ фарқ мекунад.

Халқҳои материк. Таркиби аҳолии материк аз рӯи наҷодҳо омехта мебошад. Дар ин ҷо намояндагони се наҷоди калон зиндагӣ мекунанд. Барои он ки ба ин гуногунии таркиби аҳолии материк сарфаҳм равем, бояд бо пайдоиши таърихи аҳолии он шинос шавем.

Мо медонем, ки одамон ба материк ба воситаи гулугоҳи Беринг (он вақт дар ҷойи гулугоҳ хушкӣ мавҷуд буд) омадаанд. Тахминан 30-35 ҳазор сол пеш бо ин қисми танги хушкӣ қабилҳои қадимаи одамон аз қисмҳои шимолу шарқии материки Аврусиё ба Амрикои Шимолӣ гузаштаанд. Ба Амрикои Ҷанубӣ ҳиндуҳои қадима тахминан 20 ҳазор сол пеш аз Амрикои Шимолӣ гузаштаанд. Онҳо қабилҳои зиёдро ташкил дода, тамоми материкро ишғол кардаанд.

Халқҳои ҳинду таърихи дурударозро аз сар гузаронидаанд. Дар материк якҷанд маркази тамаддуни қадима (Чавин, Наска ва ғ.) ташаккул ёфтааст. Халқҳои ин тамаддунҳо техникаи рехтан ва чидани металл, истехсоли мис, нуқра ва тиллоро азхуд карда буданд. Онҳо ба заминдорӣ машғул шуда, ҷуворимаққа, лӯбӣ ва каду парвариш мекарданд.

Аз асри XVI истилои аврупоиён ва кӯчида омадани онҳо ба Амрикои Ҷанубӣ оғоз ёфт. Аввалин шуда испаниҳо ва португалиҳо, баъдтар дигар аврупоиён ба ин материк омаданд.

То омадани испанихо ба Андхо дар ин чо аллакай давлати гуломдории инкхо вучуд дошт, ки дар он инкхо қариб сад қабилаи дигарро ба худ мутеъ карда буданд.

Давлати инкхо тарзи обёрии заминро медонистанд. Онҳо заминҳои водихоро ба воситаи кофтани канал аз дарёҳои кӯҳӣ обёрӣ мекарданд. Инкҳо на танҳо картошка ва чав мерӯёнданд, инчунин ҳайвонҳои лама ва алпакаро парвариш мекарданд. Инкҳо қасрҳо ва ибодатхонаҳои боҳашамат, дар кӯҳҳо роҳҳо ва аз болои дараҳои чуқур пулҳо сохта буданд. Дар давлати инкҳо хатти ба худашон ҳос вучуд дошт, ҳунари кулолгарӣ, бофандагӣ ва металгудозӣ рушд ёфта буд. Дар нимаи дуҷуми асри XV давлати инкҳо қаламрави бисёр давлатҳои ҳозираи ҳиндуҳоро дар бар мегирифт.

Аз тарафи аврупоиён истило шудани Амрикои Ҷанубӣ аҳволи халқҳои маҳаллиро хеле бад кард. Давлати инкхо забт карда шуд. Дар соли 1532 шаҳри асосии онҳо – Каско аз тарафи Ф. Писарро вайрон карда шуд. Муддати дуру дароз инкҳо ба муқобили истилогарон мубориза бурданд.

Истилогарон қаламравҳои нав ба нави материкро забт намуда, ҳиндуҳои соҳили уқёнуси Атлантикро ба гулом табдил дода, қисми дигари онҳоро нест карданд ва боқимондари ба ҷойҳои номувофиқ ронданд. Кам шудани шумораи ҳиндуҳо мустамликадоронро маҷбур кард, ки қувваи нави қорӣ бичӯянд. Бо ин мақсад аз Африқо гуломони сиёҳпӯстро ба ин материк оварданд.

Дар натиҷаи омезишҳои халқҳои аврупоӣ, сиёҳпӯст ва маҳаллӣ таркиби аҳолии материк хеле мураккаб шуд. Насли дар натиҷаи омезишҳои аврупоиён ва ҳиндуҳо пайдошударо **метис** меноманд. Ҳоло онҳо қисми зиёди аҳолии Андҳоро ташкил медиҳанд. Насли дар натиҷаи омезишҳои аврупоӣ ва сиёҳпӯстон бавучудомадаро **мулат** ва сиёҳпӯстону ҳиндуҳо **самбо** меноманд. Сиёҳпӯстон ва мулатҳо асосан дар қисмҳои шарқӣ ва шимолии материк зиндагӣ мекунанд.

Дар байни аҳолии материк омезишҳои забон ва урфу одатҳо давом дорад. Бо ҳамин тарз дар Амрикои Ҷанубӣ халқҳои нав пайдо мешаванд. Қисми зиёди аҳоли бо забони испанӣ сухан меронанд. Дар давлати Бразилия бо забони португалӣ гап мезананд. Баъзе забонҳои ҳиндӣ низ боқӣ мондаанд. Дар шимоли материк қисми аҳоли бо забони фаронсаӣ ва англисӣ гап мезанад.

Дар бисёр давлатҳои материк аҳолии омезишёфта бартарӣ доранд. Ҳиндуҳо қариб дар ҳамаи давлатҳои материк вучуд доранд. Ғайр аз давлатҳои Перу, Боливия ва Эквадор дар бисёр давлатҳо шумораи Ҳиндуҳо ғоизи ками аҳолиро ташкил медиҳад.

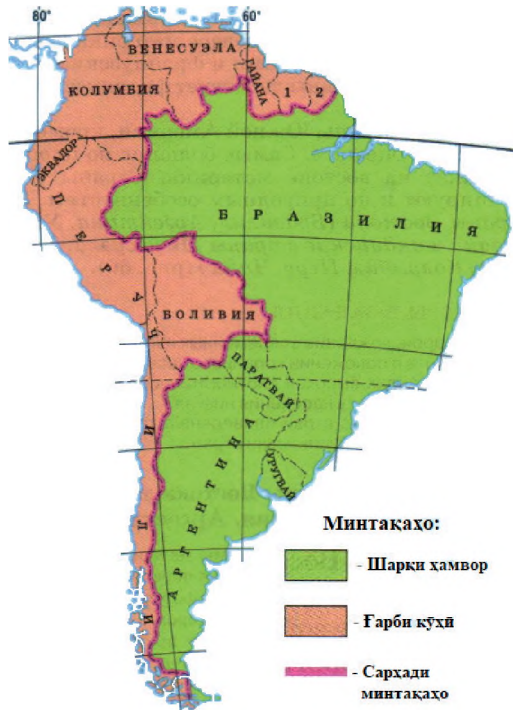
Чойгиршавии аҳоли. Дар Амрикои Ҷанубӣ зиёда аз 350 млн нафар одам зиндагӣ мекунад. Дар давоми ним асри охир шумораи аҳолии материк қариб се маротиба афзудааст. Сабаби чунин босуръат афзудани аҳоли паст шудани ғавт ва таваллуди зиёд мебошад. Тақсимои аҳоли дар қаламрави он нобаробар аст. Дар қисмҳои наздизоҳилии материк 90%-и аҳоли зиндагӣ мекунад. Ба ин чойҳо муҳоҷирони аврупоӣ омада буданд. Зичии баланди аҳоли дар паҳнкӯҳҳои Марказии Анд ба қайд гирифта шудааст. Масоҳатҳои калони дохилии материк камаҳоли ва баъзе чойҳои бешаҳои экваторӣ тамоман беаҳоли мебошанд.

Аз нисф зиёди аҳоли дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд, ки ин мушкилоти зиёдро аз қабилӣ: мушкилоти нақлиёт, манзил, эколоғӣ ва ғайра ба вучуд меоранд. Дар материк шаҳрҳои миллионер (шаҳрҳое, ки шумораи аҳолиашон аз миллион нафар зиёданд) бисёранд. Калонтарини онҳо Сан-Паулу (12,2 млн), Буэнос-Айрес (12,9 млн), Рио-де-Жанейро (6,7 млн) мебошанд.

Давлатҳои материк. Дар охири асри XV ва аввали асри XVI ҳудуди Амрикои Ҷанубӣ байни якҷанд давлати Аврупо тақсим шуда буд. Ғайр аз Бразилия, ки портуғалиҳо забт карда буданд, қариб ҳамаи қаламрави материкро испаниҳо соҳиб шуданд. Гвианаро англисҳо, голландиҳо ва фаронсавиҳо забт карда буданд. Дар нагича инкишофи мустақилонаи халқҳои Амрикои Ҷанубӣ қатъ гардид, тамаддунҳои қадимаи он барҳам хӯрд.

Давлатҳои ҳозираи Амрикои Ҷанубӣ ба қатори давлатҳои рӯ ба инкишоф дохил мешаванд. Дар материк ҳудуди муайян ба Фаронса тааллуқ дорад, ки онро Гвианай Фаронса меноманд. Аҳолии ин давлати хурди шимоли материкро асосан мулатҳо, сиёҳпӯстон ва фаронсавиҳо ташкил медиҳанд. Дар ҳудуди ин давлат маркази қайҳонии Фаронса чойгир шудааст.

Қариб ҳамаи давлатҳои материки Амрикои Ҷанубӣ ба баҳр роҳи баромад доранд. Давлатҳои калони материк дар қисми шарқии он чойгир шудаанд. Аз рӯи хусусиятҳои табиӣ давлатҳои материкро ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд: 1. Шарқи ҳамвор: Бразилия, Аргентина, Уругвай ва Парагвай. 2. Давлатҳои Анд: Венесуэла, Боливия, Эквадор, Колумбия, Перу ва Чили.

Минтақаҳо ва давлатҳои Амрикои Ҷанубӣ

Хулоса:

- Таркиби аҳолии материк аз рӯйи нажодҳо омехта мебошад.
- Ба Амрикои Ҷанубӣ ҳиндуҳои қадима тахминан 20 ҳазор сол пеш аз Амрикои Шимолӣ гузашта, қабилаҳои зиёдро ташиқил намуданд ва тамоми материкро ишғол карданд.
- Аз асри XVI истилои авропоиён ва кӯчида омадани онҳо ба Амрикои Ҷанубӣ оғоз ёфт.
- Дар натиҷаи омешии халқҳои авропоӣ, сиёҳпӯст ва маҳаллӣ таркиби аҳолии материк хеле мураккаб шуд.
- Дар қисмҳои наздисоҳилии материк 90%-и аҳоли зиндагӣ мекунанд.
- Аз рӯйи хусусиятҳои табиӣ давлатҳои материкро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд: шарқи ҳамвор ва давлатҳои Анд.

Савол ва супориш:

1. Халқҳои ҳозираи материк чӣ гуна пайдо шудаанд?
2. Оид ба ҳолати аҳолии таҳҷойии материк маълумот диҳед.
3. Барои чӣ дар Анд зичии аҳолии материк зиёд аст?
4. Аз рӯйи шароити табиӣ давлатҳои материкро ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мекунанд?

5. *Давлатҳои калони материкро номбар кунед.*
6. *Аз харитаҳои дастрас ва китоби дарсӣ истифода бурда давлатҳои материкаи Амрикои Ҷанубиро ба харитаи тарҳӣ гузаронед ва ранг кунед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҳиндуҳои қадима аз Амрикои Шимолӣ ба Амрикои Ҷанубӣ тахминан чанд сол пеш гузаштаанд?

- А. 10 ҳазор сол пеш; Б. 15 ҳазор сол пеш;
В. 20 ҳазор сол пеш; Г. 40 ҳазор сол пеш.

2. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	ва ҳиндуҳо пайдошударо
	метис меноманд
	омезишбёии аврупоиён
	Насли дар натиҷаи

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Аз тарафи аврупоиён истило шудани Амрикои Ҷанубӣ аҳолии халқҳои маҳаллиро хеле _____ кард.

§ 42. БРАЗИЛИЯ

Ба хотир меорем:

- *Қадам давлатҳои калони материкаи Амрикои Ҷанубиро медонед?*
- *Давлати алоҳидаро аз рӯйи қадам хусусиятҳо меомӯзанд?*
- *Бразилия бо қадам хусусиятҳои фарқ мекунад?*

Бразилия на танҳо дар Амрикои Ҷанубӣ, балки дар ҷаҳон яке аз давлатҳои калони тропикӣ ба ҳисоб меравад. Бразилия ҳам аз ҷиҳати масоҳат (8557 ҳаз. км²) ва ҳам аз ҷиҳати шумораи аҳолии (203,2 млн нафар) дар ҷаҳон ҷойи панҷумро ишғол мекунад.

Мавқеи географӣ. Бразилия қисми шарқӣ ва марказии материкаи Амрикои Ҷанубиро ишғол намуда, 47%-и масоҳати материкро ташкил медиҳад. Бразилия тариқи хушкӣ бо 10 давлат ҳамсарҳад буда, тарафҳои мусбати мавқеи географияш инҳоянд:

- дар соҳили уқёнус ҷойгир шудааст;
- бо қисми зиёди давлатҳои Амрикои Ҷанубӣ ҳамсарҳад мебошад.

Табиат. Дар ҳудуди Бразилия сарватҳои зиёди маъдан ёфт шудааст, ки аз ҷиҳати истихроҷи баъзеи онҳо дар ҷаҳон мавқеи хоса дорад. Масалан, аз ҷиҳати истихроҷи маъдани оҳан (ҳар сол 160 млн тонна маъдани оҳан истихроҷ мекунад) дар ҷаҳон ҷойи

якумро, аз ҷиҳати истихроҷи марганец ва боксит ҷойи панҷумро ишғол мекунад. Ғайр аз ин дар қаламрави Бразилия захираҳои уран, қалъагӣ, никел ва алмос низ ёфт шудаанд.

Худуди мамлакат дар минтақаҳои иқлимии экваториалӣ, субэкваториалӣ ва тропикӣ ҷойгир шудааст. Бинобар зиёди будани бориш дар мамлакат ҷангалзорҳо (селва, кампос) худуди зиёдро ишғол намудаанд. Дар ҷангалзорҳои Амазония зиёда аз 25 000 намуди рустаниҳо воমেҳӯранд, ки аз он 4000 намудаш дарахтон мебошад. Ҷангалзорҳо аз олами ҳайвонот низ бой аст. 2/3 ҳиссаи худуди Бразилияро ҷангалзорҳо ишғол намудаанд. Мамлакат аз ҷиҳати таъминот бо захираҳои обӣ дар ҷаҳон ҷойи намоёнро ишғол мекунад. Бразилия дорои имкониятҳои бузурги табиӣ мебошад.

Аҳоли. Дар Бразилия афзоиши баланди табиӣ аҳоли (аз ҳисоби таваллуд зиёди шудани аҳоли) мушоҳида мешавад. Аҳолии аз 64-сола боло 6%-и аҳолии мамлакатро ташкил медиҳад. Ҳисоби миёнаи дарозмӯрӣ 65-73 сол буда, ба 1 зан 2,2 фарзанд рост меояд. Аҳолии Бразилия ҳар сол 1,7% меафзояд.

Зичии миёнаи аҳоли дар 1 км² 22 нафарро ташкил медиҳад. Зиёда аз 90%-и аҳоли дар қисми соҳилии ҷанубу шарқии мамлакат маскун шудааст. Дар ноҳияҳои ғарбии қисми дохилии мамлакат (Амазония) ҳамагӣ 5% аҳоли ҷойгир шудааст. Ба чунин нобаробар ҷойгир шудани аҳоли омилҳои таърихӣ ва иқтисодӣ сабаб шудаанд.

Омезиши анъанаҳои миллӣ ва ҳозиразамон дар иди Бразилия таҷассум ёфтаанд, ки барои тамошои онҳо сайёҳон аз тамоми ғушаю қанори дунё меоянд. Ин карнавали машҳури бразилиягӣ дар шаҳри Рио-де-Жанейро баргузор мешавад.

Таркиби этникии аҳоли хеле мураккаб буда, дар мамлакат зиёда аз 80 миллат ва халқият зиндагӣ мекунад. Аҳолии баромади аврупоидошта (португалиҳо, испаниҳо, итолиёҳо, олмониҳо)–55%, гурӯҳҳои омехта (метис, мулат ва самбо)–38% ва сиёхпӯстон 6%-и аҳолиро ташкил медиҳанд. Аҳолии маҳаллӣ бештар дар Амазония, сиёхпӯстон дар қисми шимолу шарқии мамлакат маскун шудаанд.

Дар Бразилия 80%-и аҳоли дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад. Бразилия дорои 11 шаҳри миллионер мебошад: Сан-Паулу (12,2 млн нафар), Рио-де-Жанейро (6,7 млн нафар), Салвадор, Белу-Оризонт, Ресифи, Порту-Алгери, Бразилиа, Куритиба,

Белен, Манаус, Форталеза. Қариб 90%-и аҳоли ба дини насронӣ эътиқод дорад. Забони давлатиаш португалӣ мебошад.

Иқтисодиёт. Аз ҷиҳати ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ Бразилия ба қатори давлатҳои даҳгонаи пешсафи ҷаҳон дохил мешавад. Бразилия дар байни давлатҳои рӯ ба тараққӣ яке аз давлатҳои пешқадам мебошад. Бразилия давлати саноативу аграрӣ буда, дар он соҳаҳои саноат ва кишоварзӣ хуб рушд ёфтаанд.

Дар нимаи дуюми асри ХХ саноати мамлакат босуръат тараққӣ кард. Автомобилсозӣ, тайёрасозӣ, киштисозӣ, истеҳсоли компютер, металлургияи сиёҳ ва ранга, саноати энергетика, саноати ҷангал, саноати ҳарбӣ, саноати химия, саноати сабук ва хӯрокворӣ соҳаҳои асосии саноат мебошанд. Дар мамлакат ҳар сол ба миқдори 1 миллион автомобил истеҳсол карда мешавад. Ҳавопаймосозӣ низ рушд ёфта, аз ҷиҳати истеҳсоли он дар ҷаҳон ҷои 3-юмро ишғол мекунад.

Дар Бразилия кишоварзӣ хуб рушд ёфтааст. Мамлакат аз ҷиҳати ҳаҷми содироти маҳсулоти кишоварзӣ дар ҷаҳон ҷойи 3-юмро ишғол мекунад. Бразилия дар ҷаҳон аз ҷиҳати истеҳсоли найшакар (250 млн тонна) ва қаҳва ҷойи якум, аз ҷиҳати истеҳсоли афлесун ва рағани соя ҷойи дуум (баъди ИМА) ва аз ҷиҳати истеҳсоли нахи пахта ҷойи 6-умро ишғол мекунад. Дар мамлакат ҳар сол ба миқдори 800 ҳазор тонна нахи пахта истеҳсол карда мешавад. Ҳар сол ба миқдори 10 млн тонна ҳосили шолӣ ҷамъоварӣ карда мешавад.

Чорводорӣ Бразилия низ хуб рушд ёфтааст. Дар мамлакат 125 млн сар чорвои калони шохдор, 32 млн сар хук, 28 млн сар бузу гӯсфанд мавҷуд аст. Зиёда аз 80% заминҳои кишоварзии мамлакат дар дасти латифундҳо (заминдорони калон) қарор дорад.

Қисми зиёди аҳоли ва соҳаҳои хоҷагии халқи Бразилия ба уқёнус наздик ҷойгиранд. Дар минтақаи наздисоҳилӣ, ки 300-350 км паҳноӣ дорад, тамоми истеҳсолот ва зиёда аз 90% аҳолии мамлакат ҷойгиранд. Сан-Пауло, Рио-де-Жанейро ва Белу-Оризонтӣ, ки секунҷаи саноатии Бразилия ба ҳисоб мераванд, дар минтақаи наздисоҳилӣ ҷойгиранд.

Шаҳри Рио-де-Жанейро

Шаҳри Сан-Паулу пойтахти иқтисодии Бразилия

буда, ноҳияи муҳимми саноати Амрикои Лотинӣ ба ҳисоб меравад. Бо сабаби зиёд будани биноҳои серошӯна шаҳри Сан-Паулу – Нью-Йорк Амрикои Лотинӣ меноманд.

Рио-де-Жанейро бандари муҳимми мамлакат ва шаҳри бонкиву сайёҳӣ ба ҳисоб меравад. Дар шаҳр майдони футболбозии калонтарини ҷаҳон «Маракана» ҷойгир шудааст.

Хулоса:

- *Бразилия ҳам аз ҷиҳати масоҳат ва ҳам аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар ҷаҳон ҷойи панҷумро ишғол мекунад.*
- *Бразилия қисми шарқӣ ва марказии материи Амрикои Ҷанубиро ишғол карда, 47%-и масоҳати материро ташкил медиҳад.*
- *Дар Бразилия афзоиши баланди табиӣ аҳоли мушоҳида мешавад.*
- *Таркиби этникии аҳоли хеле мураккаб буда, дар мамлакат зиёда аз 80 миллат ва халқият зиндагӣ мекунанд.*
- *Аз ҷиҳати ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ Бразилия ба қатори давлатҳои даҳгонаи пешсафи ҷаҳон дохил мешавад.*
- *Бразилия аз ҷиҳати ҳаҷми содироти маҳсулоти кишоварзӣ дар ҷаҳон ҷойи 3-юмро ишғол мекунад.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусиятҳои мавқеи географии Бразилияро шарҳ диҳед.*
2. *Қадам сарватҳои табиӣ дар қаламрави мамлакат ёфт шудаанд?*
3. *Бразилия дар қадам минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?*
4. *Дар бораи аҳолии давлати Бразилия маълумот диҳед.*
5. *Қадам соҳаҳои саноат ва кишоварзии Бразилия хуб тараққӣ кардаанд?*
6. *Мафҳумҳои географии мавзӯро ба хариҷаи тарҳӣ гузаронед.*

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Масоҳати Бразилия чӣ қадар аст?

А. 8,5 млн км²; Б. 9,5 млн км²; В. 10,5 млн км²; Г. 6,5 млн км².

2. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдархамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	материи Амрикои Ҷанубиро ишғол намуда,
	Бразилия қисми шарқӣ ва марказии
	материро ташкил медиҳад
	47%-и масоҳати

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред):

Зиёда аз 90%-и аҳолии Бразилия дар қисми соҳилии ҷанубу _____ мамлакат ҷойгир шудаанд.

§ 43. АРГЕНТИНА

Ба хотир меорем:

- *Ба харита нигаред ва гӯед, ки аз рӯйи ҳаҷм кадоме аз ин давлатҳо калонтар аст, Аргентина ё Бразилия?*
- *Кадоме аз ин давлатҳо ҷанубтар ҷойгир шудааст?*
- *Аргентина бо кадом давлатҳо ҳамсарҳад мебошад?*

Мавқеи географӣ ва таърихи ташаккулёбии аҳолии Аргентина. Аргентина дар қисми ҷанубу шарқии материки Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шуда, аз шарқ бо Чили, аз шимол бо Боливия ва Парагвай, аз шимолу шарқ бо Уругвай ва Бразилия ҳамсарҳад мебошад. Ҷиҳати мусбати мавқеи географии Аргентина дар он аст, ки ба укёнуси Атлантик роҳи васеи баромад дорад. Аргентина аз рӯйи масоҳат дуҷумин давлати калони материк (баъди Бразилия) ба ҳисоб рафта, масоҳаташ 2,8 млн км², аҳолиаш зиёда аз 43 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Буэнос-Айрес мебошад.

То аввалҳои асри XVI дар қаламрави давлат қабилаҳои гуногуни ҳинду паҳн шуда буданд. Баъзе қабилаҳо ба косибӣ, заминдорӣ, сохтани роҳҳо ва пулҳо дигарашон ба шикору моҳидорӣ ва сеюмӣ ба савдои пӯст ва матоъ машғул буданд. Баъди омадани мустамликадорони испанӣ халқи маҳаллӣ ба куштор ва азобу шиканча гирифторм шуд. Ҳангоми экспедитсияи махсуси ҳарбӣ дар асри XIX қариб ҳамаи ҳиндуҳои Патагония нест карда шуданд.

Аз сабаби он ки қисми зиёди ҳиндуҳо нобуд карда шуданд, шумораи митисҳо низ дар мамлакат каманд. Миллати аргентинӣ асосан аз ҳисоби муҳоҷирони аврупоие ташаккул ёфтааст, ки ҳунари худро ба ин ҷо овардаанд: фаронсавиҳо ва итолиёиҳо ба парвариши ангур, украинҳо, русҳо ва полякҳо ба зироаткорӣ, англисҳо ба гӯсфандпарварӣ машғуланд. Дар забони испании Аргентина бисёр калимаҳо аз дигар забонҳои аврупоӣ дохил шудаанд. Аргентина дар худ маданият ва анъанаҳои бисёр халқҳоро муттаҳид кардааст. Аммо асоси миллати аргентиниро авлоди муҳоҷирони аввалини испанӣ ташкил медиҳанд.

Табиат. Аргентина табиати гуногун ва бой дорад. Қисми шимолии кишвар дорои иқлими гарми тропикӣ, қисми марказиаш иқлими субтропикӣ ва қисми ҷанубиаш дорои иқлими муътадил мебошад. Дар қисми ҷанубии Аргентина паҳнкӯҳи Патагония, дар қисми марказиаш Пампа ва дар қисми шимолиаш паҳнкӯҳи

Гран-Чако чойгир шудааст. Дар қисми шимолу шарқии мамлакат пастхамии Ла-Плата чойгир аст. Нуқтаи баландтарини қитъаи Амрико – Аконкагуа, ки 6960 м баландӣ дорад, дар ҳудуди Аргентина чойгир шудааст.

Дар Аргентина захираҳои калони гидроэнергия, нафт, гази табиӣ ва маъдани металлҳои ранга мавҷуд аст.

Иқлими ҳамвориро доимо тағйирёбанда мебошад. Дар пампаи субтропикӣ барф меборад. Сабабаш аз ҷануб дохил шудани ҳавои хунук ва бо ҳам вохӯрдани он бо ҳавои гарми тропикӣ мебошад, ки аз шимол меояд. Боридани барфу боронҳои зиёд, хунукшавии ҳаво, ба амал омадани бодҳои ҷангу тӯфонӣ хусусияти асосии ӯбу ҳавои мамлакат мебошанд.

Дарёҳое, ки аз Анд ҷорӣ мешаванд, серобанд ва аз захираҳои гидроэнергетикӣ бой мебошанд. Парана дарёи калонтарини Аргентина ба ҳисоб меравад. Сарвати бебаҳои Аргентина ин пампаи дорои хокҳои сиёҳтоб ва дашти бо иқлими мусоид мебошад. Дар ин ҷо ба миқдори зиёд зироатҳои галладона ва гӯшт истеҳсол карда мешавад.

Олами рустаниҳои мамлакат низ гуногун аст. Дар Аргентина рустаниҳо аз ҷангалҳои тропикӣ дар шимол сар карда, то рустаниҳои нимбиёбонӣ дар ҷануб мерӯянд. Дар шимоли мамлакат, дар водии дарёҳо ҷангалҳои ҳамешасабз ва чакалакзорҳо, дар доманаи Анд ҷангалҳои хушк мерӯянд, ки дар он дарахти кебрачо (бо забони испанӣ «табарро шикан») пурқимат аст. Масоҳати калонро даштҳои хушк намнок ва нимбиёбонҳо ишғол кардаанд, ки бо рустаниҳои алафӣ пӯшида шудаанд. Ин ҷо захираи калони хӯрок барои рушди ҷорво мавҷуд аст. Аз рӯи саршумори ҷорвои калони шохдор (қариб 60 млн сар) ва гӯсфанд (зиёда аз 30 млн сар) Аргентина дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалинро ишғол мекунад.

Аҳоли. Қисми зиёди аҳолии Аргентина (90%) дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад, ки асосан дар соҳилҳо ва минтақаҳои назди соҳил ҷойгир шудаанд. Аҳолии деҳот кам аст ва беҳуда Аргентинаро давлати кишоварзии бедехқон наменоманд. Кишоварзон манзилҳои худ – ранчоро аз хишт бо болопӯши сурх ва фарши хокӣ месозанд. Онҳо либоси махсуси пашмии анъанавии ҳиндуҳо – пончо мепӯшанд. Хӯроки дӯстдоштаи аргентиниҳо гӯшти дар оташи ангишт пухташуда мебошад. Инчунин хӯрокҳои аз ярмаҳои гуногун омодашуда низ серистеъмоланд.

Аргентина давлати дорои маданияти бой мебошад, ки дар он тамаддуни анъанавии испанӣ бо халқҳои дигари аврупоӣ омезиш ёфтааст. Гаучоҳо бисёр суруду рақсо офаридаанд, ки аз хама машҳураш тангои аргентинӣ мебошад.

Иқтисодиёт. Аргентина ба бозори ҷаҳонӣ гӯшт, ғалла, пашм, рағани рустанӣ ва пӯст мебарорад. Аз ғалладонагиро гандум, чуворимақка, зағер, офтобпараст ва чормағзи заминӣ истехсол мекунанд. Дар қисми шимолу ғарбии мамлакат, дар иқлими субтропикии хушк ангур, зайтун ва найшакар парвариш мекунанд. Дар иқлими субтропикии намнок, дар шимолу шарқи кишвар чой, хусусан чойи парагвайӣ парвариш мекунанд. Зиёд будани хӯроки чорво (алафҳои гуногун ва зироатҳои кишоварзӣ) боиси он шудааст, ки дар кишвар соҳаи чорводорӣ ва соҳаҳои саноати ба он вобаста (истехсоли гӯшт, дору, пойафзол) инкишоф ёбанд.

Пойтахти давлат – Буэнос-Айрес яке аз шаҳрҳои зеботарини Амрикои Ҷанубӣ ба шумор меравад. Дар ин шаҳр ва атрофи он қариб нисфи аҳолии Аргентина зиндагӣ мекунанд. Буэнос-Айрес маркази саноатӣ ва бандари калонтарини кишвар мебошад. Дар ин шаҳр аввалин шуда дар материк биноҳои баландошӯна ва метро (роҳи зеризаминие, ки бо он поезди мусофиркаш ҳаракат мекунанд) сохта шудааст. Аҳолии маҳаллаҳои алоҳидаи шаҳр урфу одат ва анъанаҳои ҳамон халқхоеро нигоҳ доштаанд, ки муҳочирон аз он ҷо омадаанд.

Хулоса:

- *Аргентина дар қисми ҷанубу шарқии материки Амрикои Ҷанубӣ ҷойгир шуда, аз шарқ бо Чили, аз шимол бо Боливия ва Парагвай, аз шимолу шарқ бо Уругвай ва Бразилия ҳамсарҳад мебошад.*
- *Аргентина аз рӯйи масоҳат дуюмин давлати калони материк (баъди Бразилия) ба ҳисоб меравад.*
- *Аргентина дар се минтақаи иқлимӣ ҷойгир шудааст: тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил.*
- *Нуқтаи баландтарини қитъаи Амрико – Аконкагуа (6960 м) дар ҳудуди Аргентина ҷойгир шудааст.*
- *Дарёи Парана калонтарин дарёи Аргентина мебошад.*
- *Қисми зиёди аҳолии Аргентина (90%) дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.*
- *Аргентина ба бозори ҷаҳонӣ гӯшт, ғалла, пашм, рағани рустанӣ ва пӯст содир мекунанд.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусиятҳои мавқеи географии Аргентинаро шарҳ диҳед.*
2. *Қадам сарватҳои табиӣ дар қаламрави мамлакат ёфт шудаанд?*
3. *Аргентина дар қадам минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?*
4. *Дар бораи аҳолии Аргентина маълумот диҳед.*
5. *Қадам анъанаҳои маиҳури мардуми Аргентинаро медонед?*
6. *Қадам соҳаҳои саноат ва кишоварзии Аргентина хуб тараққӣ кардаанд?*
7. *Мафҳумҳои географии мавзӯро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Қадаме аз шаҳрҳои номбаршуда пойтахти Аргентина мебошад?

А. Бразилия; Б. Буэнос-Айрес; В. Лима; Г. Вашингтон.

2. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдархамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	гӯсфанд Аргентина дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои
	Аз рӯйи саршумори чорвои
	аввалро ишғол мекунад
	калони шохдор ва

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Масоҳати Аргентина ____ млн км²-ро ташкил медиҳад.

БОБИ 6. МАТЕРИКИ АФРИҚО

Африқо аз ҷиҳати бузургиаш дуюмин материки кураи Замин, баъд аз материки Аврусиё буда, масоҳаташ 30 млн 248 ҳаз км² мебошад, ки аз он 600 ҳаз км² ба қазираҳо рост меояд.

Африқо бо Аврупо ба воситаи баҳри Миёназамин, махсусан гулугоҳҳои Тунис ва Гибралтар (Ҷабал-ул-Торик) пайваст мешавад. Қитъаҳои Африқо ва Осиё аз ҳам ба воситаи канали Суэте, баҳри Сурх ва гулугоҳи Бобулмандаб чудо мешавад.

Маъноии калимаи «Африқо» то ҳоло маълум нест. Африқоро юнониҳо ва римиҳои қадим аз номи халқияти либу, ки дар соҳилҳои ҷанубии баҳри Миёназамин зиндагӣ мекарданд, вобаста кардаанд.

Ҷойи паҳнтарини Африқо байни арзҳои 10° ва 16° Нимкураи шимолӣ ҷойгир аст. Паҳноии материки Африқо қариб ба 7500 км мерасад.

Қазираҳое, ки дар гирду атрофи Африқо ҷойгир шудаанд, зиёд нестанд. Қазираи калонтаринаш Мадагаскар мебошад. Гайр аз ин дар уқёнуси Ҳинд қазираҳои Сокотра, Занзибар, Пемба, Мафия, Коморҳо ва Маскаренҳо паҳн шудаанд.

Дар уқёнуси Атлантик асосан қазираҳои пайдоиши материкӣ ва вулканидошта ҷойгиранд. Инҳо қазираҳои Мадейра, Канор, димогаи Сабз, Фернандо-По, Принсипе, Сан-Томе, Аннобон ва гайра мебошанд. Ба гайр аз ин ба Африқо як қатор қазираҳои хурди вулканиро дохил мекунад, ки дар уқёнуси Атлантик парешон шудаанд. Инҳо Еленаи Муқаддас, Меъроч (Вознесение) ва Тристан-да-Куния мебошанд.

*Африқо дар
глобус*

§ 44. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТИ МАТЕРИКИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- Африқоро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?
- Ҷараёнҳои гарм ва хуноки уқёнусҳо ба шароити табиии материк чӣ таъсир мерасонанд?
- Қазираҳои атрофи материки Африқо кадом намуди пайдоиши доранд?

Материки Африқо аз дигар материкҳо бо хусусиятҳои гуногун фарқ мекунад. Хатти экватор материкро қариб баробар бурида мегузарад. Қисми зиёди Африқо дар минтақаҳои экваториалӣ,

субэкваториалӣ ва тропикии нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ ҷойгир шудаанд.

Нуқтаҳои канории он дар шимол – димоғи Эл-Абяд, дар ҷануб – димоғи Сӯзан мебошад. Ҳамин тариқ, аз шимол ба ҷануб Африко зиёда аз 8 ҳаз. км тӯл кашидааст. Нуқтаи канории ғарбӣ – димоғи Сабз, дар шарқ – димоғи Рас-Хафун мебошанд.

Обҳои укёнусоҳе, ки соҳилҳои Африкоро мешӯянд, ба дохили он дар ягон ҷо чуқур ворид намешавад. Аз ин сабаб соҳти соҳилҳои Африко ниҳоят одӣ (қачу қилебиҳои зиёд надорад) мебошанд. Соҳилҳои материк дар ҳама ҷо зина-зина баланд мешаванд.

Укёнуси Атлантик дар назди соҳилҳои Африко фақат як халиҷ – Гвинеяро ҳосил кардааст.

Қисматҳои шимолу ғарбӣ, ҷанубу ғарбӣ ва соҳилҳои нимҷазираи Сомалиро оби ҷараёни хунук мешӯянд. Ин ҷараёни хуноки Канар мебошад, ки ба соҳилҳои Африко обҳои хунукро оварда, ҳарорати обро то $+15^{\circ}$ $+16^{\circ}$ паст мекунад. Аз қисми ҷанубу ғарбии Африко ҷараёни хуноки Бенгал ба соҳилҳо таъсир расонида, ҳарорати обро то $+6^{\circ}$, $+9^{\circ}$ паст мекунад. Чунки дар ин минтақа обҳои хунук ба сатҳ мебароянд. Ҳар ду ин ҷараёнҳои хунук ба ҳосилшавии шароити иқлимии қисми ғарбии Африко дар арзҳои тропикӣ нақши калон мебозанд.

Соҳилҳои шарқӣ ва ҷанубии материки Африкоро обҳои укёнуси Ҳинд мешӯянд. Аз қисми ҷанубии хатти экватор, назди соҳилҳои Африко ҷараёнҳои гарм мегузаранд. Дар ҷануб ва ҷанубу шарқ ҷараёни гарми Мозамбик ва дар ҷануб ҷараёни гарми димоғи Сӯзан ҳосил шудаанд. Онҳоро ҷараёнҳои пассатҳои ҷанубӣ (экваториалӣ) ҳосил мекунанд, ки ҳарорати сатҳи обро дар фасли зимистон, дар Нимкураи ҷанубии соҳилҳои ҷанубу шарқии Африко то $+200\text{C}$ ва зиёдтар гарм мекунад. Ба қисми шимолии экватор ҷараёни хуноки муссонии Сомали ворид мешавад, ки тобистон ба Нимкураи шимолӣ обҳои қисман хунукро аз Нимкураи ҷанубӣ оварда, зимистон баръакс аз Нимкураи шимолӣ ба Нимкураи ҷанубӣ обҳои гармро мебаранд.

Халиҷи Адан ва баҳри Сурх бо гулугоҳи Бобулмандаб пайваст мебошад, ки дар натиҷаи фурӯрагии қабати Замин дар аҳди кайнозой ба вучуд омада Африкоро аз Осиё ҷудо кардааст ва соҳилҳои рост буридашуда доранд. Ҷойи чуқуртарини баҳри Сурх ба 3039 м мерасад. Ба сабаби бухоршавии зиёд ва аз дарёҳо кам об гирифтани (ба баҳри Сурх ягон дарё намерезад) шӯри дар баҳри Сурх то 40‰ мерасад. Дар қисми шимолии баҳр хатто то 41,5‰ мебошад.

Тадқиқоти материк. Аз асри XV сар карда португалиҳо

кад-кади сохилҳои ғарбии Африко барои ёфтани роҳи баҳрии шарқии Хиндустон шино мекарданд. Солҳои 1487-1488 экспедитсияи Бартоломео Диаш роҳи баҳриро ба воситаи даври ҷанубии Африко кашф кард.

Асри XVI португалиҳо дар сохилҳои ғарбии материи Африко бо мардуми маҳаллӣ муносибатҳои савдуро ба роҳ монданд. Аврупоиҳо ашёи ороишии ночиз – шадда, оина ва зангӯлаҳоро бо маҳсулоти тиллоӣ иваз мекарданд. Баъзан экспедитсияҳои муфлисшуда мардуми маҳаллиро дошта, дар бозорҳои аврупоӣ ҳамчун гулом мефурӯхтанд. Аз хамин давра гуломфурӯшӣ дар тамоми бозорҳои аврупоӣ оғоз шуд.

Аврупоиҳо тадқиқи ноҳияҳои дохилии Африқоро асри XIX барои арзон истехсол кардан ва қимат фурӯхтани маҳсулот шуруъ намуданд. Миёнаҳои асри XIX тадқиқотчи машҳури британи – Дэвид Ливингстон муддати зиёда аз 30 сол дар материк (солҳои 1840-1873) саёҳат кард. Ӯ ҳавзаҳои дарёҳои Занбези, Конго, сарғаҳи Нил, кӯли Нјаса ва тамоми Африқои Ҷанубиро тай карда, маълумоти зиёд ҷамъ овард ва ба харитаҳои топографӣ ворид кард. Ливингстон бо мардуми маҳаллӣ муносибати хуб дошт ва эҳтироми аҳолиро сазовор шуда буд.

Баъдтар тамоми ноҳияҳои дохилии Африко аз тарафи олимони англис, амриқоӣ, русҳо ва ғайра тадқиқ карда шуданд.

Охири асри XIX тадқиқотчи рус Юнкер В. В. дар Африқои Шарқӣ ва Марказӣ саёҳат карда, оид ба табиати ноҳияҳои гуногун, аҳоли, наботот ва ҳайвонот маълумоти зиёд ҷамъ овард. Ӯ мушоҳидаҳои гидрологӣ ва метеорологӣ анҷом додааст. Дар асоси ин маълумот қорҳои топографӣ гузаронидааст.

Солҳои 1926-1927 олими барҷастаи рус Николай Иванович Вавилов барои омӯхтани набототи дастпарвар (мазрӯъ) экспедитсия таъкил кард. Дар ин муддат зиёда аз 6000 намуди рустаниҳои дастпарвар ҷамъ шуд. Муайян карда шуд, ки Ҷабашистон ватани навъҳои пурқимати гандум мебошад.

Ҳоло ҳам барои омӯзиши обҳои дохилӣ, олами хок, наботот, ҳайвонот ва сарватҳои зерзаминии материи Африко бисёр давлатҳо якҷоя тадқиқот мебаранд.

Хулоса:

- Африқо аз ҷиҳати масоҳат дуҷумин материи қураи Замин буда, масоҳаташ 30 млн 248 ҳаз км² мебошад.
- Африқо бо Аврупо ба воситаи баҳри Миёназамин ва Осиё ба воситаи канали Суэс, баҳри Сурх ва гулугоҳи Бобулмандаб ҷудо мешавад.
- Ҷазираи калонтаринаш Мадагаскар мебошад.
- Хатти экватор материи Африқоро қариб баробар бурида мегузарад.

- Соҳилҳои материкро оби ду укёнус – Атлантик ва Ҳинд мешӯянд.
- Тадқиқоти материк асри XV аз тарафи португалиҳо оғоз ёфтааст.
- Тамоми ноҳияҳои дохилии Африқо аз тарафи олимони англис, амрикоӣ, русҳо ва ғайра тадқиқ карда шуданд.

Савол ва супориш:

1. Барои чӣ Африқоро материки гармтарин мегӯянд?
2. Масоҳати материк чӣ қадар аст ва аз рӯйи он дар ҷаҳон ҷойи чандумро ишғол мекунад?
3. Ҷазираи аз ҷама калони атрофи Африқо чӣ ном дорад?
4. Обҳои кадом укёнусҳо соҳилҳои материкро мешӯянд?
5. Олимони тадқиқотчи Африқоро номбар кунед.
6. Дар харитаи тарҳӣ укёнусҳо, баҳрҳо халиҷҳо, нуқтаҳои канории материкро ёбед ва қайд кунед.

Ҳудро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҷазираи Мадагаскар дар кадом укёнус ҷойгир шудааст?

А. Яхбастаи Шимолӣ Б. Атлантик В. Ором Г. Ҳинд

2. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед)

Олимони тадқиқотчи материкро бо хизматашон дар ҷадвали зер мувофиқ гузored:

1. Николай Вавилов	А. Аввалин маротиба бо даври ҷанубии Африқо то Ҳиндустон шино кардааст.
2. Василий Юнкер	Б. Муддати 30 сол дар Африқои Марказӣ ва Ҷанубӣ саёҳат кардааст.
3. Бартоломео Диаш	В. Зиёда аз 6000 намуди рустаниҳои дастпарварро ҷамъ кардааст.
4. Дэвид Ливингстон	Г. Дар Африқои Шарқӣ ва Марказӣ мушоҳидаҳои гидрологӣ ва метеорологӣ анҷом додааст.

3. Ҷумлаҳои нурра кунед (калимаи мувофиқро гузored).

Ҳоло барои омӯзиши табиати материки Африқо бисёр давлатҳо _____ тадқиқот мебаранд.

§ 45. СОХТИ ГЕОЛОГӢ, РЕЛӢЕФ ВА САРВАТӢОИ ЗЕРИЗАМИНИИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- Материкҳои қадимаро номбар кунед.
- Кадам унсурҳои релйефҳои ҷанубӣ мебуданд?
- Дар Африқо кадом шаклҳои релйеф бартарӣ доранд?

Соҳти геологӣ ва релйеф. Материки Африқо релйефи ягона дошта, дар он суфакӯҳҳо бартарӣ доранд. Дар материки Африқо

ба мисли материки Авруосиё кӯхҳои баланд вучуд надоранд. Баландии миёнаи материк аз сатҳи баҳр ба 750 м мерасад. Дар релйефи материк баландии аз 200 то 1000 м бартарӣ доранд. Дар материк 10%-и худуд ба қаторкӯхҳо ва 20% ба ҳамвориҳо рост меоянд. Боқимонда худуди материк аз биёбонҳо, баландиҳо ва фурӯхамидаҳо иборат аст.

Дар материки Африқо биёбони калонтарини ҷаҳон – Саҳрои Кабир ҷойгир шудааст, ки қариб пурра қисми шимолии материкро ишғол кардааст. Релйефи он ҳамвор набуда, дар ҷойҳои муайян баландиҳо ва кӯхҳо дучор омадан мумкин аст.

Қисми зиёди материк таҳкурсии платформаи ягонаи Африқоро ташкил кардааст, ки ба ҳайати материки қадимаи Гондвана дохил мешуд.

Таҳкурсии платформа дар қисми зиёди материк бардошташудаҳои қадимаро ташкил мекунанд, ки ба сатҳ баромада, баландиҳо ташкил кардаанд ва онҳо дар релйефи маҳал акс ёфтаанд. Баландиҳо бо фурӯхамидаҳо ҷой иваз мекунанд, ки дар худуди онҳо таҳкурсии қадима бо тақшониҳои баҳрӣ ва континенталии синну солашон гуногун пӯшонидани шудаанд.

Таҳкурсии булӯрӣ асосан дар канораҳои материк ва қисми ҷанубии Африқо ҷойгир шудаанд ва дар давоми аҳди мезозой ва аввали аҳди қайназой ин ҷо таҳти таъсири баландшавӣ қарор доштанд, ки фурӯрафтаҳо ва тегаҳо ҳосил шуданд.

Ҳамаи канораҳои шарқии Африқо аз ҷараёни поёнии дарёи Занбези дар ҷануб то соҳилҳои баҳри Сурх дар шимол ба минтақаи бузурги фурӯрафтаи Африқо дохил мешаванд, ки ба воситаи баҳри Сурх то баҳри Мурда ва водии Урдун (Иордания) рафта мерасад. Дарозии он қариб 6000 км аст.

Ҳосил шудани ин тарқишҳо ба фаъолшавии қисми шарқии платформаи Африқо дар вақти ба охир расидани кӯхпайдошавии Алпи вобаста аст. Лекин геологҳои англис Ф. Дикси дар асоси як қатор маълумоти нав ба хулосае омад, ки дар ин минтақа тарқишҳо ва бардошташудаҳои қадимаи давраҳои юра ва бур дидани мешаванд, ки ба тарафи уқёнуси Ҳинд паस्त шуда рафтааст. Ҳамаи ин аз он шаҳодат медиҳад, ки тарқишҳо нишонаҳои давраи то кембриро доро мебошанд. Агар ин нуқтаро ҳамчун асос бишуморем, қисми шарқии платформаи Африқо ҳаракатҳои тектоникиро то ҳол гум накардааст.

Тасмаи бардошташудаҳои қанорӣ аз дарёи Занбези ба тарафи ҷануб то кӯхҳои Аждаҳо, ки баландиашон зиёда аз 3000 м мебошад, тӯл кашидаанд. Қуллаи баландтарини материк дар

Паҳнкӯҳи Шарқи Африқо – вулқони Килиманҷаро мебошад, ки баландии он ба 5895 м мерасад.

Сарватҳои табиӣ Африқо пурра омӯхта нашудаанд. Ҳамаи он сарватҳои зерзаминие, ки пайдо шудаанд, аз захираҳои гуногуни маъданӣ бой мебошанд. Дар Африқои Ҷанубӣ ва Марказӣ конҳои оҳан ёфт шудаанд. Маъданҳои хром ва мис дар канораҳои ҷанубу ғарбии суфакӯҳҳои Африқои Шарқӣ ва қони мису уран дар ҳудуди Ҷумҳурии Конго мавҷуданд.

Вулқони Килиманҷаро

Конҳои тилло дар ноҳияҳои гуногуни материк ва махсусан ҷануб ҷойгиранд.

Африқо бо конҳои алмос, ки асосан дар арзи 12°-и Нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шудаанд, шуҳрат ёфтааст. То солҳои охир, то он вақте ки конҳои алмоси Сибир ёфт шуд, Африқо материкӣ ягонаи дорои захираҳои бойи алмос ҳисоб мешуд. Алмоси дар конҳои материк мавҷудбуда фақат аз конҳои, ки дар он заррачаҳои алмосро дидан мумкин аст, иборат нест, балки дар қабати табиӣ он найчаҳои кимберлитро дучор омадан мумкин аст. Таркиби ин конҳо ҷинсҳои вулқонии синну соли аҳди мезозой доранд, ки ҷинсҳои қадимтарро бурида гузаштаанд.

Солҳои охир дар Африқо, махсусан дар ҳудуди ғарбии Саҳрои Кабир, қони қалони нафт ёфт шудааст. Шимолӣ Африқо бо конҳои қалони фосфоритҳо, ки моҳияти ҷаҳонӣ доранд (қариб 1/4 захираҳои ҷаҳонӣ), шуҳрат ёфтааст.

Табиати материкӣ Африқо бо гуногунии наботот ва ҳайвоноти худ дар ҷаҳон машҳур аст. Саваннаҳо ва бешаҳои экватории материк бо гуногуннамудии худ сарвати бебаҳои табиӣ ба ҳисоб мераванд.

Хулоса:

- Қисми зиёди материк таҳкурсии платформаи ягонаи материкӣ қадимаи Гондвана мебошад.
- Баландии миёнаи Африқо аз сатҳи баҳр 750 метрро ташкил медиҳад.
- Дар материкӣ Африқо ба мисли Аврусиё кӯҳҳои баланд вуҷуд надоранд.
- Нуқтаи аз ҳама баландтарини Африқо вулқони Килиманҷаро мебошад (5895 м).
- Материкӣ Африқо аз сарватҳои табиӣ бой аст.
- Сарватҳои табиӣ Африқо то ҳол пурра омӯхта нашудаанд.

Савол ва супориш:

1. Материки қадимаи Гондвана дар ташиаккули Африқои имрӯза чӣ нақш бозидааст?
2. Қуллаи баландтарини материк кадом аст?
3. Оид ба сарватҳои табиии материки Африқо маълумот диҳед.
4. Конҳои калонтарини алмос дар кадом қисми Африқо ёфт шудаанд?
5. Дар харитаи тарҳӣ ҳамвориҳо, кӯҳҳо ва конҳои асосии сарватҳои табиии Африқоро гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавобҳои «ха» ё «не»-ро иштихоб кунед.

Дуруст ё нодуруст будани ақидаҳоро дар ҷадвали зер тасдиқ кунед:

ха	не	Дар материки Африқо ба мисли материки Авруосиё кӯҳҳои баланд вучуд надоранд.
ха	не	Саҳрои Кабири Африқо биёбони калонтарини ҷаҳон аст.
ха	не	Биёбони Саҳрои Кабир дар ҷануби материк ҷойгир шудааст.
ха	не	Қуллаи баландтарини материк дар Паҳнкӯҳи Шарқи Африқо ҷойгир шудааст.
ха	не	Африқо бо конҳои алмос шуҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст.
ха	не	Дар Африқо намудҳои наботот ва ҳайвонот хеле каманд.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Солҳои охир дар Африқо махсусан дар худуди гарбии Саҳрои Кабир кони калони _____ ёфт шудааст.

§ 46. ИҚЛИМИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- Барои омӯхтани иқлими Африқо аз кадом харитаҳо истифода бурдан зарур аст?
- Дар материки Африқо чанд минтақаҳои иқлимӣ вучуд дорад?
- Ҳарорати баландтарин ва пасттарини солона ба чанд дараҷа мерасад?
- Сабаби асосии тамоми сол гарм будани материк дар чист?

Омилҳои иқлимхосилкунандаи материк. Африқо ягона материке мебошад, ки нисбат ба экватор мутаносиб ҷойгир аст ва ба ду қисмати баробар дар нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ тақсим шудааст. Ин тарзи ҷойгиршавӣ барои ҳосилшавии шароити иқлимии ҳар ду нимкура замина мегузорад.

Қисми зиёди Африқо дар ду тарафи тропикҳо зери таъсири антисиклонҳои тропикӣ ва гардишҳои пассатии ҳар ду нимкура қарор дорад. Пассатҳои Нимкураи шимолӣ аз тарафи хушкӣ

омада, ҳавои нисбатан хушки континенталӣ меоранд, ки боришот надоранд. Пассатҳои Нимкураи ҷанубӣ аз тарафи уқёнуси Ҳинд меоянд ва ба канораҳои шарқии материк ҳавои намноки номуътадилро меоранд.

Ҳарорат дар қисми зиёди Африқо дар давоми сол баланд аст, ки ин ба баландии Офтоб нисбати уфук ва нурафкании зиёди моҳҳои тобистон ва зимистон вобаста аст. Дар қисми зиёди Африқо ҳарорати миёнаи солона аз $+20^{\circ}$ зиёд мебошад. Қисми миёнаи Африқо бузург мебошад. Аз ин сабаб он саҳттар метафсад ва ҳарорати баланди миёнаи моҳона ба $+35^{\circ}$ $+40^{\circ}$ расида баъзан то $+58^{\circ}$ баланд мешавад.

Боришот дар ҳудуди материк нисоят нобаробар тақсим шудааст. Боришоти пайдарпай ва зиёд дар минтақаи назди экватор тахминан байни арзҳои 5° Нимкураи шимолӣ ва 10° Нимкураи ҷанубӣ мушоҳида шуда, боришоти аз ҳама зиёд дар нишебҳои кӯхистони Камерун дида мешавад. Миқдори боришот вобаста ба мавқеи географӣ ва релефи маҳал тағйир меёбад. То арзҳои 30° ҳар ду нимкура минтақаи боришоти кам ҷойгир шудаанд. Дар канораҳои шимолӣ ва ҷанубии минтақаи субтропикӣ миқдори боришот боз зиёд мешавад.

Дар зери таъсири ҳамаи қонуниятҳои номбаршудаи материки Африқо иқлими гуногун ҳосил мешавад. Яке аз хусусиятҳои асосии шароити иқлимии материк ин дар ду тарафи экватор баробар ҷойгир будани минтақаҳои иқлимӣ мебошад.

Минтақаҳои иқлимӣ. Минтақаҳои иқлимӣ дар ҳудуди Африқо ду маротиба такрор мешаванд, ғайр аз минтақаи экваториалӣ, ки омӯзиши минтақаҳои иқлимиро аз он оғоз мекунем.

Ба иқлими *минтақаи экваториалӣ* қисми зиёди ҳавзаи дарёи Конго, тахминан байни арзҳои 50 Нимкураи шимолӣ ва ҷанубӣ ва дар соҳилҳои халиҷи Гвинея то арзҳои $70-80$ Нимкураи шимолӣ дохил мешавад. Дар ҳавзаи дарёи Конго бинобар гарм шудани сатҳ бардоштани анбӯҳҳои ҳаво ба амал омада, дар давоми сол боришоти зиёд дида мешавад. Дар соҳилҳои халиҷи Гвинея боришотро бодҳои ҷанубу ғарбӣ меоранд, ки миқдори он дар нишебҳои кӯхистони Камерун то 9000 мм мерасад. Ҳарорати баланди муътадил ($+25^{\circ}$, $+27^{\circ}$), миқдори зиёди боришот намнокии барзиёдро ҳосил мекунад. Аз рӯйи ин хусусиятҳои иқлимӣ қисми экваториалии Африқо барои на фақат аврупоӣҳо, инчунин барои аҳолии маҳаллӣ мушкिलӣ пеш меорад.

Боронҳои саҳт ҳар рӯз ба амал меоянд ва дар давоми сол ба ҳисоби миёна дар ин минтақа то $2000-3000$ мм бориш мешавад.

Минтақаи субэкваториалӣ дар қисми шимолии Африко то арзҳои 17° -ро дар бар мегирад. Дар Нимкураи ҷанубӣ минтақаи иқлими субэкваториалӣ то укёнуси Атлантик намерасад. Лекин ба тарафи ҷануб то арзҳои 20° рафта мерасад. Қонуниятҳои асосии иқлими минтақаи субэкваториалӣ даврзании анбӯҳҳои атмосферии мавсимӣ мебошанд. Дар фасли тобистон дар ҳар ду нимкура муссонҳои экваториалӣ ҳукмфармо мебошанд, ки ҳавои намнок ва боришоти зиёдро меорад. Дар фасли зимистон вилоят дар зерин пассатҳо менамояд, ки ҳавои хушки тропикиро меорад.

Давомнокии мавсими намнок, миқдори боришоти солона ва намнокӣ дар ҳудуди вилоят аз экватор ба тарафи тропикҳо ва аз ғарб ба шарқ тағйир меёбад. Аз экватор ба тарафи тропикҳо мавсими намнокӣ аз 10 моҳ то 2-3 моҳ кам мешавад. Ҳарорат дар минтақаи субэкваториалӣ қисми зиёди сол баланд мебошад. Лекин ҳарорат нисбат ба минтақаи экваториалӣ фарқи калон дорад. Ҳарорати тафсони баландтарин дар аввали мавсими боронгарӣ мушоҳида мешавад, ки ҳарорати миёна аз $+30^\circ$ зиёдтар мешавад. Лекин ҳарорати моҳи хунуктарин аз $+20^\circ$ паст намешавад.

Минтақаи тропикӣ дар ҳудуди Африко, махсусан дар Нимкураи шимолӣ масоҳати ниҳоят калонро дар бар мегирад.

Дар Нимкураи шимолӣ иқлими тафсони хушки тропикӣ ба қисми зиёди Саҳрои Кабир хос мебошад. Фасли тобистон сатҳи Африқои Шимолӣ ниҳоят сахт метафсад ва ба он ҷо пассатҳои шимолу шарқӣ ҳаракат мекунад, ки намнокии ҳаворо 20-25 % мекунанд. Фасли зимистон дар болои Африқои Шимолӣ речаи иқлими антисиклонӣ ҳукмфармо мебошад. Аз ин ҷо бармеояд, ки дар Саҳрои Кабир дар давоми сол бориш ба амал намеояд. Хушк будани ҳаво, абрнокӣ кам ва мавҷуд набудани рустаниҳо барои тағйирёбии шабонарӯзии ҳарорат замина мегузорад, ки ҳарорат метавонад аз $+50^\circ$ зиёдтар шавад. Бухоршавӣ дар ин ҷо 20-25 маротиба аз бухоршавии муътадил зиёдтар аст.

Иқлими хушки тропикӣ дар Нимкураи ҷанубӣ ба фурӯҳамидаи Калахари хос мебошад. Лекин дар ин ҷо боришот нисбат ба Саҳрои Кабир зиёдтар аст.

Дар биёбони Намиб, ки дар қисми ҷанубу ғарбии Африко ҷойгир аст, нисбат ба Саҳрои Кабир камтар борон меборад. Лекин қирав ва тумани ғафс зуд-зуд ба вучуд меояд, ки ин намнокиро рустаниҳо мегиранд. Ҳавои намнокӣ дамгиркунандаи биёбонҳои соҳилро нисбат ба ҳавои хушки тафсони биёбони континенталӣ одам бо мушкӣ мегузарад.

Иқлими соҳилҳои баҳри Сурх ва халиҷи Адан ҳам ниҳоят хушк мебошанд. Пассатҳои, ки фасли зимистон аз тарафи шимолу

шарқ мевазанд, аз болои баҳри Сурх гузашта, қариб намнокӣ намегиранд ва фақат дар сохилҳо боришоти кам ба амал меоранд. Муссонҳои экваториалии тобистонаро, ки намнокиро ба вилояти Судон меоранд, онро паҳнкӯҳҳои ғарбӣ ва ҷанубу ғарбӣ мегиранд ва дар ин ҷо миқдори зиёди намнокии худро медиҳанд. Аз ин сабаб сохилҳои баҳри Сурх ва халиҷи Аден яке аз нуқтаҳои тафсон ва хушқтарини сатҳи Замин ба ҳисоб мераванд.

Ду *минтақаи иқлими субтропикӣ* минтақаҳои канори материкро дар шимол ва ҷануби он ишғол кардаанд. Дар давоми сол дар ин ҷо ду анбӯҳи ҳаво ҳамдигарро иваз мекунанд. Тобистон дар ин ҷо анбӯҳи ҳавои тропикӣ ҳукмронӣ мекунад, бинобар ин ҳаво гарми офтобӣ ва хушк аст (ба мисли тропикҳо). Зимистон ба ин ҷо аз минтақаҳои муътадил анбӯҳи ҳаво меояд, ки бо худ боришот ва ҳавои салқинро меорад. Ин шакли иқлимиро – баҳримиёназаминӣ меноманд. Дар фасли тобистон субтропикҳои Африқо ҷойи дӯстдоштаи истироҳаткунандагон мебошанд.

Хулоса:

- *Африқо ягона материке мебошад, ки нисбат ба экватор мутаносиб ҷойгир аст ва ба ду қисмати баробар дар нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ тақсим шудааст.*
- *Африқо материке хушқтарин ва гармтарини кураи Замин мебошад.*
- *Дар Африқо ду фасли солро фарқ мекунанд – тобистон ва зимистон, гарчанде ба мисли минтақаҳои муътадил фарқи ҳарорати онҳо назаррас нест.*
- *Яке аз хусусиятҳои асосии шароити иқлими материк дар ду тарафи экватор баробар ҷойгир будани минтақаҳои иқлимӣ мебошад. Онҳо дар шимол ва ҷануби материк такрор мешаванд.*
- *Дар Африқо чунин минтақаҳои иқлимиро ҷудо мекунанд: экваториалӣ, субэкваториалӣ, тропикӣ ва субтропикӣ.*

Савол ва супориш:

1. *Ҳарорати баландтарини материке Африқо ба чанд дараҷа мерасад?*
2. *Чаро дар Саҳрои Кабир дар давоми сол қариб боришот ба амал намеояд?*
3. *Миқдори боришоти солона дар материке Африқо чӣ қадар аст?*
4. *Барои чӣ минтақаҳои иқлимӣ дар Африқо ду маротиба такрор мешаванд?*
5. *Минтақаҳои иқлими материке Африқоро номбар кунед.*
6. *Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, минтақаҳои иқлимӣ ва дигар унсурҳои иқлими Африқоро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.*

Худро бисанҷед:

1. Дар хонаҷаҳои холии тарафи чапӣ ҷадвали рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	дар ин ҷо ноҳияи гармтарин ва хушқтарини
	Замин – биёбони Саҳрои Кабир воқеъ мебошад
	на танҳо Африқо, балки тамоми рӯйи
	Иқлими Африқои Шимолӣ аз ҳама хушқ буда,

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Дар материки Африқо кадом ду фасли солро фарқ мекунад?

- А. Тобистону зимистон; Б. Тобистону баҳор;
В. Тирамоҳу тобистон; Г. Баҳору тирамоҳ.

3. Ҷумларо нура кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Дар биёбони Намиб, ки дар қисми ҷанубу ғарбии Африқо ҷойгир аст, нисбат ба Саҳрои Кабир _____ борон меборад.

§ 47. ОБҲОИ ДОХИЛИИ МАТЕРИКИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- Шабакҳои дарёгӣ чист?
- Обтақсимунаки дарёҳо гуфта, чиро мегӯянд?
- Фарқи байни дарёҳои бемаҷро ва дорои маҷро дар чист?
- Қўлҳо аз рӯйи пайдоиши чанд хел мешаванд?

Дарёҳо. Дарёҳои сатҳи материк ниҳоят нобаробар тақсим мешаванд. Маҷроҳои тамоми дарёҳои Африқо аз боришоти атмосферӣ вобаста мебошанд. Обтақсимунаки асосии материки Африқо аз канораи нисбатан баланди шарқӣ мегузарад.

Обҳои дохилии Африқо ба се хавза шомил мебошанд. Миқдори зиёди дарёҳо ба хавзаи укёнуси Атлантик ва баҳри Миёназамин дохил мешаванд. Қисми ками он ба хавзаи укёнуси Ҳинд шомил мебошанд. Инчунин, қариб 9 млн км² ба хавзаи дохилии мансуб ҳастанд.

Саҳрои Кабир дар Нимқураи шимолӣ ва қисми зиёди биёбони Калахари дар Нимқураи ҷанубӣ тамоман беоб буда, дарёҳои хушқшаванда фақат дар вақти боришоти тасодуфӣ сероб мешаванд.

Дарёи дарозтарини Африқо *дарёи Нил* мебошад. Дарозии он ба 6671 км баробар аст. Сарчашмаи Нил дарёи Когер ба ҳисоб меравад, ки аз баландии 2000 м ҷорӣ шуда, ба кӯли Виктория мерезад. Аз кӯли Виктория дарёи Нил ҷорӣ шуда, ба воситаи кӯли Кога ба кӯли Алберд мерезад, ки поёнтар номи Алберт-Нилро мегирад. Дар тамоми ин масофа дарёи Нил хосияти кӯхиро дорост

ва якчанд шаршараро ташкил кардааст. Шаршараи калонтарин Мёрчисон ном дошта, 40 м баландӣ дорад.

Нили Кабуд нисбат ба Нили Сафед кӯтоҳтар мебошад. Нили Кабуд аз паҳнкӯҳҳои Абиссин сарчашма гирифта ба кӯли Тон мерезад. Аз хамин паҳнкӯҳҳо Нил шоҳоби сероби охирони худ дарёи Атбарро мегирад.

Дарёи Нил

Пахноии Нил аз шаҳри Асуан поёнтар 20-50 километрро ташкил медиҳад. Водии Нил дар назди резиншох ба охир мерасад. Нил дар резиншох делтаи калон ҳосил мекунад, ки масоҳати он 24 000 км²-ро ташкил медиҳад.

Манбаи дарёи Нил ягона дарёи шимолии Африко мебошад, ки обҳои худро то баҳри Миёназамин оварда мерасонад. Ягона чашмаи ҳаёт дар биёбони беоб мебошад. Дарёи Нил аз ҳисоби боришоте, ки дар саргах меборад, об мегирад. Нили Сафед аз боронҳои минтақаи экваторӣ, ки тамоми сол меборанд, гизо мегирад.

Дарёи дуҷуми Африко дарёи Конго мебошад. Аз рӯйи масоҳати ҳавза ва серобӣ дарёи Конго дар Африко ҷойи аввалро гирифта, дар ҷаҳон баъд аз дарёи Амазонка ҷойи дуҷумро ишғол мекунад. Дарозии дарёи Конго 4 320 км буда, масоҳати ҳавза ба 3 млн 700 ҳазор км² мерасад. Харчи миёнаи солона 46 000 м³/с-ро ташкил мекунад, ки нисбат ба дарёи Нил 15 маротиба зиёдтар аст. Дарёи Конго аз ҳар ду нимкура ҷорӣ шуда, ду маротиба ҳатти экваторро убур мекунад.

□ Дарёи Конго кӯҳҳоро бурида, остона ва шаршараҳои зиёд ҳосил кардааст. Дарё дар назди экватор ҳафт шаршара дорад, ки бо номи □ тадқиқотчи он «шаршараҳои Стенли» номгузорӣ шудаанд. □

Дар укёнуси Атлантик ҳаракати оби дарёи Конгоро то 150 км аз соҳил дуртар фарқ кардан мумкин аст. Конго миқдори зиёди обро ба укёнус дода, таркиби оби соҳилҳои укёнусро то андозае ширин мегардонад.

Дарёи Нигер аз рӯйи дарозӣ ва масоҳати ҳавза хурдтар аст. Дарозии он 4 160 км, масоҳати ҳавза 2 млн км² мебошад. Дарёи Нигер аз баландии 900 метрай кӯҳистони Гвинеяи Шимолӣ сарчашма мегирад.

Хусусияти серобшавии дарёи Нигер ба он вобаста аст, ки минтақа дар ноҳияҳои сербориш ҷойгир шудааст. Дар маҷрои

болой ва миёна ба амал омадани обхезӣ мумкин аст. Обхезии қисми болоии дарё аз боронҳои тобигона вобаста аст, ки аз моҳи июн то моҳи сентябрро дар бар мегирад.

Шаршараи Викториа дар дарёи Замбези

Замбези дарёи калонтарини Нимкураи ҷанубии материк Африко ба шумор рафта, обашро ба уқёнуси Ҳинд мерезад. Дарозии дарёи Замбези 2 660 км, масоҳати ҳавза ба 1 млн 330 ҳаз. км² баробар аст.

Шаршараи калонтарини дарёи Замбези ва яке аз бузургтарин дар ҷаҳон – Викториа мебошад, ки баландиаш зиёда

аз 120 м буда, паҳноии он ба 1800 м мерасад. Дар наздикии ин шаршара обанбор ва НБО сохта шудааст.

Кӯлҳо. Кӯлҳои материк Африко асосан дар қисми шарқии он ҷойгир шудаанд. Яке аз кӯлҳои калони материк кӯли *Танганика* мебошад. Масоҳати кӯли Танганика 33 000 км² буда, чуқуриаш ба 1435 м мерасад. Ин кӯл аз ҷиҳати чуқурӣ баъди кӯли Байкал дар ҷаҳон ҷойи дуюмро мегирад.

Каме ҷанубу шарқтар аз Танганика кӯли Нияса ҷой гирифтааст, ки масоҳаташ 31000 км² буда, чуқуриаш ба 700 м мерасад.

Кӯли калонтарини материк Африко Викториа мебошад, ки дар пастхамии ҳамвор ҷойгир аст. Масоҳати он 68 000 км², чуқурии миёна 40 м ва ҷойи чуқуртаринаш ба 80 м мерасад.

Дар минтақаҳои хушки нимкураҳои шимолӣ ва ҷанубӣ кӯлҳои бемаҷро пайдо шудаанд. Калонтарини онҳо кӯли Чад мебошад. Чуқуриаш аз 4 м зиёд нест. Вобаста ба мавсими сол масоҳати он то 22 000 км² расида, мавсими хушкӣ то 2 маротиба кам мешавад.

Дар ноҳияҳои биёбон ва нимбиёбони Африко кӯлҳои шӯри хушкнашаванда мавҷуданд. Чунин кӯлҳо дар Саҳрои Кабир ва кӯҳҳои Атлас зиёданд. Онҳо фақат ҳангоми боришот бо об пур мешаванд. Қисми зиёди сол онҳо хушканд.

Хулоса:

- *Материк Африко аз ҷиҳати захираи обӣ танқисӣ мекашад.*
- *Обҳои дохилии Африко ба се ҳавза шомил мебошад: ҳавзаи уқёнуси Атлантик, ҳавзаи уқёнуси Ҳинд ва ҳавзаи дохилӣ.*
- *Дарёи дарозтарини Африко дарёи Нил мебошад, ки дарозии он 6671 км аст.*

- Конго, Нигер ва Замбези дарёҳои калонтарини материк мебошанд.
- Дар ноҳияҳои кӯҳӣ дарёҳо остона ва шаршараҳо ро ташкил мекунанд.
- Кӯлҳои материк захираи калони оби ширин доранд.

Савол ва супориш:

1. Обтақсимунаки асосӣ дар материки Африқо аз кучо мегузарад?
2. Дарёҳои асосии материкро номбар кунед.
3. Обҳои дохилии Африқо ба кадом ҳавзаҳо дохиланд?
4. Кӯлҳои материки Африқоро номбар кунед ва хусусияти онҳоро шарҳ диҳед.
5. Дарёҳо ва кӯлҳои калонтарини материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед

Худро бисанҷед:

1. Мувофиқа кунед.

Мувофиқати дарёҳо ро резишгоҳашон муайян кунед:

1. Нил	А. Укёнуси Ҳинд
2. Конго	Б. Баҳри Миёназамин
3. Замбези	В. Укёнуси Атлантик

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дарёи Нил дар резишгоҳ делтаи калон ҳосил мекунад, ки масоҳати он _____ км²-ро ташкил медиҳад.

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз кӯлҳои номбаршудаи Африқо маҷрои доимӣ надорад?

- А. Танганика Б. Виктория В. Чад Г. Нияса

§ 48. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- Кадом зонаҳои табиии материки Амрикои Ҷанубиро медонед?
- Ба фикри шумо, дар байни зонаҳои табиии материки Африқо ва Амрикои Ҷанубӣ чӣ шабоҳат вучуд дорад?
- Кадом зонаҳои табиӣ, ҳайвонот ва набототи Африқоро медонед, номбар кунед.

1. Зонаҳои табиӣ. Вобаста ба хусусиятҳои мавқеи географӣ, зонаҳои табиӣ дар материки Африқо нисбат ба ҳагги экватор мувозӣ ҷойгир шудаанд. Дар минтақаи иқлими экваториалӣ як зонаи табиӣ – **бешаҳои намноки экваторӣ** ҷойгир шудаанд, ки ҳавзаи дарёи Конго ва сохилҳои халиҷи Гвинеяро ишғол кардааст. Иқлим дар ин минтақа даҳҳо миллион сол тағйир наёфтааст,

бинобар ин бешаҳои экваториалӣ ба қадимӣ будани худ ва гуногунии набототи хайвонот фарқ мекунанд.

Бешаҳои намноки экваторӣ

Дар бешаҳои экваторӣ аз сабаби муборизаи доимӣ барои равшанӣ якчанд қабат рустаниҳо месабзанд (то 5 қабат). Қабати аз ҳама болоро дарахтоне ташкил медиҳанд, ки то 70м баландӣ доранд ва чӯби хушсифат медиҳанд: дарахти сурх, палмаи равғанӣ, фикусҳо, дарахти пахтагӣ (сейба). Дар қабатҳои поёнӣ – дарахти қаҳва

ва банан мерӯянд. Дар ин бешаҳо рустаниҳои аз ҳама дарозтарини сайёраи Замин (эпифит) – палма-лиана месабзад, ки дарозии он то 300 м мешавад. Инчунин орхидеяҳо, моғҳо ва сарахшаклхоро бисёр вохӯрдан мумкин аст.

Африко ватани бисёр рустаниҳои маданӣ, ба мисли палмаи равғандор, дарахти қаҳва, кунчит, тарбуз, ирис, лилия ва ғайра мебошад.

Эпифит – рустание, ки дар танаи рустании дигар месабзад ва онро ҳамчун тақия истифода мебарад.

Дар сохилҳои чангалзори анбах (мангровые леса) мерӯянд, ки таркибашон аз наботот он қадар бой нест.

Анбах – чангалзори ҳамешасабзи иборат аз дарахтон ва буттаҳо мебошад, ки ҳангоми ба амал омадани ҳодисаи мадд (баланд шудани сатҳи об) зери об мемонанд.

Бешаҳои намноки экваторӣ дар хокҳои зарду сурхчатоби ферралитӣ месабзанд, ки таркибаш аз моддаҳои органикӣ бой нест. Дар байни хайвоноти ин бешаҳо намудҳои эндемикӣ зиёданд.

Эндемик – намуди хайвон ё рустаниеро мегӯянд, ки танҳо дар ҳудуди муайян вохӯранд.

Дар қисми паттазори ин бешаҳо баҳмут, гавазни хурди обӣ, зарофаи пакана (окап), дар обанборҳо тимсоҳ зиндагӣ мекунанд. Аз даррандаҳо паланг ва шағол дучор мешаванд. Намудҳои гуногуни маймун: маймуни антар, павиан; аз маймунҳои

одамшакл шимпанзе ва горилларо вохӯрдан мумкин аст. Аз парандаҳо тӯтиҳои гуногун: мурғи шохдор, товуси африқоӣ ва ғайра умр ба сар мебаранд.

Дар байни бешаҳои намноки экваторӣ ва саваннаҳо – ҷангалҳои гузарандаи намноки субэкваторӣ мавҷуданд. Дар зери таъсири пайдо шудани давраи кӯтоҳи бебориш, баробари намудҳои дарахтони ҳамешасабз дар ин ҷо дарахтоне мерӯянд, ки баргашон мерезад.

Дар Африқо **саваннаҳо** масоҳати калонро ишғол кардаанд. Ба ҳиссаи онҳо 40%-и ҳудуди материк рост меояд.

Саванна – ҳамворӣ дар минтақаҳои иқлими субэкваториалӣ ва тропикӣ буда, бо рустаниҳои алафӣ нӯшида шудааст ва баъзан дарахтону буттаҳо низ дорад.

Саваннаҳо атрофи фурӯҳамидаи Конго, паҳнкӯҳи Африқои Шарқӣ ва минтақаҳои ҷанубии Саҳрои Кабирро дар бар мегирад. Саваннаҳо дар шароити типии иқлими муссонии субэкваторӣ ташаккул ёфтаанд. Дар ин ҷо аз наботот – акатсияи чатрӣ, палмаи дум, баобаб ва алафҳои гуногун мерӯянд, ки қадашон то 2 м мешавад. Хоки саваннаҳо сурхчатоб ва сурхчатоби хокистарӣ аст.

Саваннаҳои Африқо аз захираҳои хӯроқӣ бой аст. Саваннаҳо аз рӯйи гуногунӣ ва саршумори ҳайвонҳои сумдор (зиёда аз 40 намуд) дар ҷаҳон ҳамго надорад. Хусусан ғизолҳои гуногун – гну, катна, куду, бубал хеле зиёданд. Зарофа, фили африқоӣ, ҳуки ёбӣ, говмеш ва гӯрхар ҳайвонҳои эндемикӣ мебошанд.

Ба намудҳои, ки нест шуда истодаанд ва шумораашон кам мондааст, каркаданҳои сафед ва сиёҳ дохил мешаванд. Ҳайвонҳои алафхӯрро даррандаҳо шикор мекунанд. Ба ҳайвонҳои даррандаи саваннаҳои Африқо – шер, юз, паланг, шағол ва кафторҳо дохил мешаванд.

Аз саваннаҳо ба шимол ва ҷануб зонаи биёбон ва нимбиёбонҳои тропикӣ паҳн шудаанд, ки 30%-и масоҳати материкро дар бар мегиранд. Ин зонаро асосан биёбонҳои Саҳрои Кабир, Намиб ва қисми ғарбии Калахари ташкил медиҳанд. Зона дар шароити иқлими биёбонӣ ташаккул ёфта, бо кам будани наботот фарқ мекунад. Дар минтақаи тропикии шимолӣ ин зона бо гиёҳҳои хӯшадор ва буттаҳои хордор фарқ мекунад. Ҷойҳои санглоҳи ин зона қариб нишонаҳои ҳаёт надоранд. Рустаниҳоро дар оазисҳо мушоҳида кардан мумкин аст.

Оазис – қитъаи замини биёбон, ки аз рустанӣ бой аст ва дар наздикии обанборҳо, дарёҳо ва ҷазираҳо ҷойгир шудааст.

Оазиси Фарафра дар биёбони Ливия

бадани худ обро захира мекунанд.

Олами ҳайвоноти биёбон ва нимбиёбон камбағал аст. Ҳайвонҳо ба шароити душвори гарм ва хушк мутобик шудаанд. Онҳо барои ба даст овардани об ва хӯрок масофаи зиёдро тай мекунанд.

Дар кӯҳҳои Аждаҳо ва сохилҳои шарқии қазираи Мадагаскар **чангалҳои намноки тропикӣ** месабзанд. Ин чангалҳоро одамон бисёр буридаанд. Дар ин бешаҳо дарахти баобаб ва намуди эндемикӣ – «дарахти сайёҳон» мерӯянд. Қазираи Мадагаскар ватани лемурҳо мебошад.

Дарахти баобаб

эрозияи хок вайрон кардааст, ки дар натиҷаи он ҳосилнокии хок кам шудааст.

Чаронидани чорвои хонагӣ дар заминҳои хушкӣ намиашон кам ба нестшавии қабати хоку наботот овардааст. Аз тарафи аҳолии

Оазисҳо ба мисли тасма қад-қад мачроҳои дарёҳои хушкшуда тӯл мекашанд. Аҳолии дар ин ҷойҳо ангур, анор ва галладона мерӯянд. Рустаниҳои асосии оазисҳо – нахли хурмо мебошад. Оазисҳои калонтарини Саҳрои Кабир водии дарёи Нил мебошад.

Дар биёбонҳои намноки минтақаи тропикӣ ҷанубӣ рустаниҳои мерӯянд, ки дар

Нишебиҳои шимолии кӯҳҳои Атлас ва ғарбии кӯҳҳои Кап дар шароити иқлими баҳрмиёназаминӣ ва хокҳои қаҳваранг бо **чангалҳои дуруштбарг** ва **буттаҳо** пӯшида шудаанд. Дар чангалҳои кӯҳҳои Атлас аз булутҳои мулоим (барои маҳкам кардани даҳони зарфи шишагӣ истифода мешавад), булутҳои сахт, санавбарӣ алепӣ, дарахти ҷалғӯзай атласӣ.

2. Ҳифзи табиат. Ба ҳолати табиати Африқо иқлими хушкӣ табиӣ, дараҷаи пасти таракқиёти кишварҳо ва афзоиши баланди аҳолии таъсири манфӣ мерасонад. Масофаҳои калонро дар материк

махаллӣ буридан ва ба сифати сӯзишворӣ истифода бурдани дарахтону буттаҳо вазъиятро боз ҳам бадтар кардааст. Ин боиси паҳн шудани биёбонҳо дар минтақаҳои саванна гаштааст. Ҳар сол то 10 км зонаи саваннаҳо ба биёбон табдил мешавад.

Биёбоншавӣ – васеъ шудани масоҳати биёбон дар натиҷаи таъсири тағйирёбии иқлим ё фаъолияти хочагидорӣ инсон.

Баъзе намуди ҳайвонот, ба мисли гӯрхари квагга, шери қапӣ аз тарафи инсон пурра нест карда шуда, каркадани сиёҳ ва оқап зери хавфи нестшавӣ қарор доранд.

Дар Африқо бо мақсади ҳифзи табиати зинда ҳудудҳои махсуси ҳимояшавандаи табиӣ ташкил карда шудааст. Ин гуна ҳудудҳо 9%-и қаламрави материкро ташкил медиҳанд. Қисми зиёди чунин ҳудудҳо дар Шарқ ва Ҷануби Африқо ҷойгир шудаанд. «Салонга», «Серенгети» ва «Вирунга» – ҳудудҳои муҳофизатшавандаи машҳури Африқо мебошанд, ки дар онҳо ҳайвонҳои алафхӯр, даррандаҳо ва маймунҳо ҳифз карда мешаванд.

Хулоса:

- *Вобаста ба хусусиятҳои мавқеи географӣ, зонаҳои табиӣ дар материки Африқо нисбат ба хатти экватор мувозӣ ҷойгир шудаанд.*
- *Дар минтақаи иқлими экваториалӣ як зонаи табиӣ – бешаҳои намноки экваторӣ ҷойгир шудааст.*
- *Дар бешаҳои экваторӣ рустании аз ҳама дарозтарини сайёраи Замин (эпифит) – палма-лиана рстанг месабзад, ки дарозии он то 300 м мешавад.*
- *40%-и масоҳати Африқоро саваннаҳо ишғол кардаанд, ки макони зисти ҳайвонҳои гуногун мебошанд.*
- *Аз саваннаҳо ба шимол ва ҷануб зонаи биёбон ва нимбиёбонҳои тропикӣ паҳн шудаанд, ки 30%-и масоҳати материкро дар бар мегиранд.*
- *Дар кӯҳҳои Аждаҳо ва соҳилҳои шарқии ҷазираи Мадагаскар ҷангалҳои намноки тропикӣ месабзанд.*
- *Бо мақсади ҳифзи табиати зинда дар материк ҳудудҳои махсуси ҳимояшавандаи табиӣ ташкил карда шудааст. «Салонга», «Серенгети» ва «Вирунга» – ҳудудҳои муҳофизатшавандаи машҳури Африқо мебошанд.*

Савол ва сунориш:

1. *Ҷойгиршавии зонаҳои табиӣи Африқо ба кадом омилҳо вобастагӣ доранд?*
2. *Кадам зонаҳои табиӣ дар қаламрави Африқо ҷойгир шудааст?*

3. Оид ба олами зиндаи зонаи саваннаҳо нақл кунед.
4. Оазис чист ва он дар кучо пайдо мешавад?
5. Табиати материки Африқо дар кадом ҳолат қарор дорад?
6. Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, зонаҳои табиии Африқоро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Шоҳи ҳайвонҳо – шер дар кадом зонаи табиии Африқо зиндагӣ мекунад?

- А. Бешаҳои экваторӣ Б. Саваннаҳо
В. Ҷангалҳои тропикӣ Г. Биёбон ва нимбиёбонҳо

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Рустани асосии оазисҳо – нахли _____ мебошад.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапӣ ҷадвал рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	масоҳати биёбон дар натиҷаи таъсири
	Биёбоншавӣ ин васеъ шудани
	ҳочагидории инсон мебошад
	тағйирёбии иқлим ё фаъолияти

§ 49. ХУСУСИЯТҲОИ АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲОИ МАТЕРИКИ АФРИҚО

Ба хотир меорем:

- Дар ҳудуди Африқо кадом наҷод бартарӣ дорад?
- Аҳолии Африқо кадом хусусиятҳо доранд?
- Барои чӣ дар ҷаҳон баъзе минтақаҳо сараҳоли ва баъзе ҷойҳо камаҳоли мешаванд?

Аз рӯи маълумоти солҳои охир, дар ҳудуди материки Африқо қариб 900 млн нафар аҳоли зиндагӣ мекунад, ки ба наҷодҳои аврупоӣ, зангӣ ва муғул дохил мешаванд. Дар ҳудуди материк аҳоли нобаробар паҳн шудааст. Виложтҳои калони Африқо тамоман бе одам ё қисман аҳоли доранд. Масалан, дар Саҳрои Кабир, биёбони Калахари ва биёбони Намиб зичии аҳоли камтар аз 1 нафар дар 1 км² мебошад. Ҷангалҳои тропикии ҳавзаи дарёи Конго, қӯхҳои шарқии Африқо, саваннаҳои шимолӣ ва ҷанубии Африқо ҳам камаҳоли мебошанд.

Зичии аҳоли дар соҳилҳои шимолӣ, соҳили халиҷи Гвинея, соҳилҳои ҷанубу ғарбӣ ва ҷанубу шарқии материк зиёд аст. Водии дарёи Нил, махсусан сараҳоли мебошад. Ин минтақа яке

аз ноҳияҳои зичтарини на фақат материки Африқо, инчунин тамоми сайёраи Замин ба шумор меравад. Зичии аҳоли дар ин ҷо аз 300 то 700 нафарро дар 1 км² ташкил медиҳад.

Африқо ба мисли Авруосиё ватани аввалаи аҷдоди инсоният аст. Дар ҳудуди Африқо вобаста ба шароити табиӣ-географӣ якҷанд наҷоди одамон ба вучуд омадаанд.

Шимолии Африқо (Саҳрои Кабир) бо Аврупои Ҷанубӣ ва Осии Ғарбӣ ба шоҳаи ҷанубии наҷоди аврупоӣ дохил мешавад. Қисми зиёди аҳолии Африқо ба шоҳаи негроидӣ (африқоӣ ё зангӣ)-и наҷоди экваторӣ дохил мешаванд. Дар ҳудуди ин шоҳа наҷодҳои хурд, ба монанди негроидҳо (ё негрӣ), негрилӣ (пигмейҳо), кансан (ё бушменҳо) ҷудо мешаванд. Дар ноҳияҳои қадима аз омехташавии аврупоидҳо ва негроидҳо наҷоди миёна ё гузаранда – эфиопӣ ба вучуд омадааст.

Аҳолии давлатҳои мамлакатҳои Африқои шимолӣ (бо Саҳрои Кабир) бо забони арабӣ гап мезананд. Аҳолии давлатҳои Ливия, Тунис, Алҷазоир, қисми зиёди Сомалӣ, Мавритания ва Судон низ ба забони арабӣ сухан мегӯянд.

Халқиятҳои материки Африқо

Гурӯҳи махсус ва ниҳоят хосро аҳолии Ҳабашистон ва Ҷумҳурии Сомалӣ ташкил медиҳанд. Аз рӯи хусусиятҳои антропологӣ дар онҳо нишонаҳои гузарандаи негроидӣ ва аврупоидӣ мавҷуд аст, ки онҳоро ба гурӯҳи махсус, *наҷоди эфиопӣ* дохил мекунанд. Пӯсти сурхчаи сиёҳтоб, мӯйи нисбатан чингила ва лабҳои ғафс ба наҷоди негроидӣ ва бинии борику дароз, устухони дарозрӯяи косахонаи сар ва дарозҷоғӣ ба наҷоди аврупоӣ хос аст.

Аҳолии Африко, ки нишонаҳои табиӣ-негроидӣ доранд, дар бисёр ҳолат зери мафҳуми «негр» истифода мешаванд. Ин ном аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънои «сиёҳ»-ро дорад ва онро аврупоиҳо ба мардуми таҳҷой дода буданд. Дар худуди худ Африко ин калима истифода намешавад.

Гурӯҳи махсусро дар ҳайати аҳолии материка Африко пигмейҳо ташкил мекунанд, ки дар баъзе ноҳияҳои ҷангалҳои намноки тропикии ҳавзаи дарёи Конго зиндагӣ мекунанд.

Пигмейҳо то ҳол дар дараҷаи ниҳоят пасти маданияти маънавӣ қарор доранд. Бо камон ва найза шикор карда рустаниёт ва ҳайвоноти майдари чамбоварӣ менамоянд. Шакли зиндагии нимкӯчманчигиро доранд.

Гурӯҳи махсуси антропологиро аҳолие ташкил мекунанд, ки замонҳои гузашта дар қисмати ҷанубии Африко зиндагӣ мекарданд. Ҳоло онҳо қариб тамоман нест карда шудаанд. Инҳо *бушменҳо* ва *готтентотҳо* мебошанд. Онҳо баъзе нишонаҳои умумӣ ва негроидӣ (мӯйи чингила, бинии паҳн) доранд. Лекин хусусиятҳои дигари сохти физиологӣ онҳоро ба наҷоди монголоидӣ (пӯсти сафеди зардча, рӯйи паҳн, абрувони шакли монголоидӣ) наздик мекунанд. Ҳамаи ин нишонаҳо на дар натиҷаи омехташавӣ бо муғулоидҳо, балки дар натиҷаи таъсири шароити табиӣ Африқои Ҷанубӣ, ки ба шароити табиӣ Осиёи Марказӣ монанд мебошанд, ба вучуд омадаанд.

Бушменҳо то омадани аврупоиҳо дар қисми зиёди Африқои Ҷанубӣ паҳн шуда буданд. Боқимондаи ин қабила ҳоло фақат дар биёбонҳои Калахари ва Намиб ва аммо боқимондаҳои қабилаи готтентотҳо фақат дар ҷанубу ғарбии материк боқӣ мондаанд.

Аҳолии ҷазираи Мадагаскар – малагашҳо аз аҳолии материк фарқ мекунанд. Онҳо бештар ба наҷоди монголоидӣ монандӣ доранд. Лекин шакли негроид доранд, ки аз аҳолии қадимаи ҷазира ба онҳо гузаштааст.

Дар Африко инчунин аврупоиҳо зиндагӣ мекунанд, ки баромади аврупоӣ дошта, солҳои наздик Африқоро ватани худ интиҳоб кардаанд. Қисми зиёди аҳолии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубиро наслҳои ояндаи мустамликадорони голландӣ ташкил мекунанд, ки бо аҳолии маҳаллӣ омехта шуда, ба забонҳои африқоӣ гап мезананд. Инчунин фоизи хурди аҳолиро англисҳо ташкил мекунанд.

Маиши халқҳои Африқо

Давлатҳо ва минтақаҳо. Материки Африқоро аз рӯи ҳудуд ва баъзе хусусиятҳои умумии давлатҳо ба якчанд минтақаҳо ҷудо мекунанд: Шимолӣ, Ғарбӣ, Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ.

Африқои Шимолӣ. Африқои Шимолӣ қисми зиёди биёбони Саҳрои Кабирро ишғол мекунанд. Шояд аз ҳама сабаб аст, ки бисёри давлатҳои Африқои Шимолӣ масоҳати калон доранд. Ҳамагӣ қаламрави чанд давлат аз 1 млн км² камтар аст. Давлати аз ҳама калони ин минтақа Алҷазоир мебошад, ки масоҳаташ ба 2 млн км² баробар аст.

Дар Африқои Шимолӣ қариб ҳамаи давлатҳо низомии ҷумҳуриявӣ доранд. Фақат давлати Марокаш шоҳигарӣ аст.

Африқои Ғарбӣ. Дар минтақаи Африқои Ғарбӣ 14 давлат ҷойгир шудааст. Низомии ҳамаи онҳо ҷумҳуриявӣ мебошад. Дар муқоиса бо давлатҳои Африқои Шимолӣ давлатҳои ин минтақа он қадар калон нестанд. Давлати аз ҳама калони ин минтақа Нигер мебошад.

Африқои Марказӣ. Ин минтақаро бисёр вақт Африқои Экваторӣ меноманд. Дар минтақаи Африқои Марказӣ ҳамагӣ якчанд давлат ҷойгир шудааст. Дар байни онҳо давлати аз ҳама калон ҷумҳурии Конго мебошад. Ин давлат аз рӯи масоҳат сеюмин давлати Африқо ва калонтарин дар ҷануби Саҳрои Кабир ба ҳисоб меравад.

Африқои Шарқӣ ва Ҷанубӣ. Африқои Шарқӣ давлатҳоеро дар бар мегирад, ки дар соҳилҳои кӯлҳои калони Африқо – Виктория, Танганика ва Ньяса ҷойгир шудаанд.

Дар Африқои Шарқӣ ва Ҷанубӣ қариб 20 давлати мустақил ҷойгир шудаанд. Ҷамаи онҳо сохти ҷумҳуриявӣ доранд, ғайр аз Лесото ва Свазиленд, ки дар онҳо давлатро шох идора мекунад.

Хулоса

- Дар материки Африқо қариб 900 млн одам зиндагӣ мекунад.
- Дар Африқо намоёндагони қариб ҷамаи наҷодҳо ро дучор омадан мумкин аст.
- Зичии аҳоли дар соҳилҳои шимолӣ, соҳили халиҷи Гвинея, соҳилҳои ҷанубу ғарбӣ ва ҷанубу шарқии материк зиёд аст. Водии дарёи Нил махсусан сераҳоли мебошад.
- Африқо ба мисли Аврусиё ватани аввалин аҷдоди инсоният аст.
- Қариб ҷамаи халқҳои таҷҷоии материки Африқо дар дараҷаи пасти иҷтимоӣ қарор доранд.
- Материки Африқоро аз рӯи ҳудуд ва баъзе хусусиятҳои умумии кишварҳо ба якҷанд минтақа ҷудо мекунанд: Шимолӣ, Ғарбӣ, Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ.

Савол ва супориш:

1. Шумораи аҳолии Африқо чӣ қадар аст?
2. Ҷойҳои сераҳолитарин ва камаҳолии материкро номбар кунед.
3. Дар материки Африқо намоёндаи кадом наҷодҳо зиндагӣ мекунанд?
4. Барои чӣ Африқоро ватани аҷдоди қадимаи инсоният мегӯянд?
5. Сабаби дар сатҳи пасти иҷтимоӣ қарор доштани аксари халқҳои Африқоро шарҳ диҳед.
6. Дар харитаи тарҳӣ давлатҳои Африқоро ба минтақаҳо ҷудо карда, ранг кунед. Номи халқҳои калони Африқоро нависед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Аҳолии кадоме аз минтақаҳои Африқо ба наҷоди аврупоӣ дохил мешаванд?

А. Африқои Шимолӣ

Б. Африқои Марказӣ

В. Африқои Шарқӣ

Г. Африқои Ҷанубӣ

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузored).

Қабилаи бушменҳо то ҳол хӯроквории худро аз ҳисоби _____ таъмин мекунад.

3. Мувофиқа кунед.

Давлатхоро бо минтақаи ҷойгиршавиашон дар материки Африко мувофиқ гузоред:

1. Миср	А. Африкои Марказӣ
2. Либерия	Б. Африкои Ҷанубӣ
3. Конго	В. Африкои Ғарбӣ
4. Ботсвана	Г. Африкои Шимолӣ

§ 50. ҶУМҲУРИИ АФРИҚОИ ҶАНУБӢ

Ба хотир меорем:

- Ҳангоми омӯзиши давлатҳои алоҳида ба кадом масъалаҳо диққат додан лозим аст?
- Кадом давлатҳои пеш омӯхтаатонро медонед?

Ҷумҳурии Африкои Ҷанубӣ (ҶАҶ) яке аз давлатҳои калони материки Африко мебошад, ки дар тамоми қисми ҷанубии материк ҷойгир шудааст. Ин давлат ягона мамлакати африкоист, ки ба қатори давлатҳои тараққиқардаи ҷаҳон дохил мешавад. Аз шимол бо Мозамбик, Зимбабве, Ботсвана ва Намибия ҳамсарҳад мебошад. Аз ҷануб, ғарб ва шарқ ҶАҶ бо уқёнусҳои Атлантик ва Хинд ихота шудааст. Масоҳаташ 1,2 млн км² буда, пойтахташ шаҳри Претория аст.

Аҳоли бо забони африкоанс ва англисӣ гап мезананд. Қисми зиёди аҳоли дини насрониро мепарастанд.

Ҷумҳурии Африкои Ҷанубӣ давлате аст, ки шароити гуногуни табиӣ ва сарватҳои табиӣ бой дорад. Қисми зиёди давлатро паҳнкӯҳи ҳамвор ишғол кардааст, ки ба самти ҷанубу шарқ охишта-охишта баланд шуда, кӯҳҳои Аждаҳо ва Капро ҳосил мекунанд. Фурӯҳамидаи Калахари ҷойи пасттарини давлат ба ҳисоб рафта, аз сатҳи баҳр 500 м баланд аст. Қисми зиёди қаламрави ҶАҶ дар баландиҳои аз 1000 м зиёд ҷойгир шудааст.

Зери замини Ҷумҳурии Африкои Ҷанубӣ аз сарватҳои гуногуни табиӣ бой аст. Дар ин ҷо конҳои калони тилло, уран ва хром ҷойгир шудаанд. Дар ҷинсҳои магматикӣ конҳои маъдани оҳан, марганетс, қалъагӣ ва платина ёфт шудаанд. Бойигарии асосии Ҷумҳурии Африкои Ҷанубӣ – алмос мебошад. Захираҳои ангиштсанг низ хеле зиёданд.

Шароити иқлимӣ дар бисёр қисмҳои ҳудуди давлат барои ҳаёт ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсон мусоид аст. Ҷумҳурии Африкои Ҷанубӣ дар минтақаҳои иқлимии субтропикӣ ва тропикӣ ҷойгир шудааст.

Дарёи калонтарини давлат – дарёи Норинчи ном дорад, ки обҳои худро аз кӯҳҳои Аждаҳо гирифта, ба укёнуси Атлантик мерезад. Дар чараёнҳои болоӣ ин дарё сероб аст ва пастиву баландихоро тай мекунад. Дар минтақаҳои хушки поёноб сатҳи об паст ва ором мешавад.

Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ давлати саваннаҳо аст. Дар ҷойҳои, ки боришот зиёд аст, дарахтони баобаб, нахл мерӯянд. Дар шимолу ғарб ба дарахтони боғӣ иваз мешаванд. Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ аз олами ҳайвонот низ бой мебошад. Дар бисёр минтақаҳо шикори ҳайвонот ва мохидорӣ шугли асосии аҳоли ба ҳисоб меравад.

Дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ ба ҳифзи табиат диққати ҷиддӣ дода мешавад. Киштзорҳо (плантатсияҳо)-и калони дарахтон ташкил карда шудаанд. Дар боғи миллии Калахари-Гемсбок ва боғи миллии Крюгер қариб тамоми намуди ҳайвоноте, ки дар материк зиндагӣ мекунанд, ҷамъ оварда шудаанд.

Аҳолии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ бо таркиби мураккаби худ фарқ мекунад. Дар мамлакат қариб 40 млн одам зиндагӣ мекунад, ки ба се наҷоди асосӣ мансубанд. Қисми калони аҳолиро халқияти Банту ташкил медиҳад, ки бо якҷанд забон сухан меронанд. Ҷойи дуҷумро аз рӯи шумора (5 млн нафар) Африқонерҳо – авлоди муҳоҷирони ҳоландӣ ва англоафриқоӣҳо ишғол мекунанд. Ба ҳиссаи аҳолии сиёҳпӯст қариб 3 млн одам ва аҳолии аз Осиё омада қариб 1 млн одам рост меояд.

Дар байни дигар давлатҳои Африқо Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ бо мавҷуд будани аҳолии сафедпӯсти аврупоӣ ва сокинони кишварҳои осийӣ фарқ мекунад.

Микдори зиёди аҳоли асосан дар қисмҳои ҷанубӣ ва шарқии давлат ҷамъ омадааст. Дар ин қисмҳои ҶАҶ шароит барои зиндагӣ мусоид аст. Дар минтақаҳои хушк асосан аҳолии сиёҳпӯсти африқоӣ зиндагӣ мекунанд. Биёбонҳои Намиб ва Калахари камаҳоли мебошанд. Қисми асосии аҳолии сафедпӯст (75%) дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд.

Кӯҳҳои Аждаҳо

Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ ҳамагӣ 5%-и масоҳати Африқоро ишғол кардааст, аммо молу маҳсулоти саноатии ин кишвар ҳиссаи зиёдро нисбати дигар давлатҳои материк ташкил медиҳад. Давлат аз рӯи

истеҳсоли алмос, тилло, платина, уран ва маъдани оҳан дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекунад.

Соҳаи саноати истеҳсол ва коркарди метал, мошинсозӣ, киштисозӣ, химия, бофандагӣ, хӯрокворӣ, истеҳсоли энергияи электрик дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ хуб тараққӣ кардааст.

Кишоварзӣ низ босуръат рушд карда истодааст. Дар ин ҷо офтобпараст, гандум, лӯбиғиҳо, найшакар, ситрусҳо, пахта, ҷой ва дигар зироатҳоро парвариш мекунанд. Дар минтақаҳои баланд, ки ҷароғоҳҳои хуб дорад, фермаҳои чорводорӣ ташкил карда шудааст, ки ба парвариши гов, буз, гӯсфанд ва хук машғуланд.

Дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ нақлиёти ҳавоӣ ва баҳрӣ хеле тараққӣ кардааст. Бандарҳои калони баҳрии Дурбан, Порт-Элизабет ва Кейптаун ҳар сол миллионҳо тонна борҳои гуногун ва мусофиронро қабул мекунанд ва мефиристанд.

Хулоса:

- *Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ давлати аз ҷама тараққикардаи материи Африқо мебошад.*
- *Дар Африқои Ҷанубӣ намоёндаи ҷамаи наҷодҳо зиндагӣ мекунанд.*
- *Соҳилҳои Африқои Ҷанубиро оби уқёнусҳои Атлантик ва Ҳинд мешӯянд.*
- *Аҳоли бо забонҳои африқоанс ва англисӣ гап мезананд. Қисми зиёди аҳоли дини насрониро мепарастанд.*
- *Бойиғарии асосии Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ – алмос мебошад.*
- *Шароити иқлимӣ дар бисёр қисмҳои ҳудуди давлат барои ҳаёт ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсон мусоид аст.*
- *Соҳаи саноат ба истеҳсол ва коркарди метал, мошинсозӣ, киштисозӣ, химия, бофандагӣ, хӯрокворӣ, истеҳсоли энергияи барқӣ машғул аст.*
- *Соҳаи кишоварзӣ ва нақлиёти ҶАҶ дар материк пешсаф аст.*

Савол ва супориш:

1. *ҶАҶ-ро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?*
2. *Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ бо кадом давлатҳо ҳамсарҳад мебошад?*
3. *Дар бораи халқҳои сокини ҶАҶ нақл кунед.*
4. *Кадам намуди сарватҳои табиӣ дар ҳудуди Африқои Ҷанубӣ ёфт шудаанд?*
5. *Оид ба иқтисодиёти ҶАҶ мисолҳо оред ва фикрҳоятонро шарҳ диҳед.*
6. *Дар харитаи тарҳӣ соҳаҳои тараққикардаи хоҷагии Африқои Ҷанубиро гузаронед. Номи бозҳои миллии ин кишварро дар дафтар нависед.*

Худро бисанчед:

1. Чавоби дурустро интиҳоб кунед.

Дарёи калонтарини Ҷумҳурии Африкои Ҷанубӣ чӣ ном дорад?

А. Грон Б. Дуринг В. Норинҷӣ Г. Рит

2. Чавоби дурустро интиҳоб кунед.

Кӯхе, ки дар қисми ҷанубу шарқии Ҷумҳурии Африкои Ҷанубӣ ҷойгир аст, чӣ ном дорад?

А. Кап Б. Аждаҳо В. Карруи Калон Г. Каткин Пик

3. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Дар Ҷумҳурии Африкои Ҷанубӣ микдори зиёди аҳоли асосан дар қисмҳои ҷанубӣ ва _____ он ҷамъ омадааст.

§ 51. ҶУМҲУРИИ МИСРИ АРАБ

Ба хотир меорем:

- *Оид ба давлати Мисри Араб чӣ медонед?*
- *Мисри Араб кадом намуди шароити табиӣ дорад?*
- *Даромади асосии Миср аз кадом ҳисоб аст?*

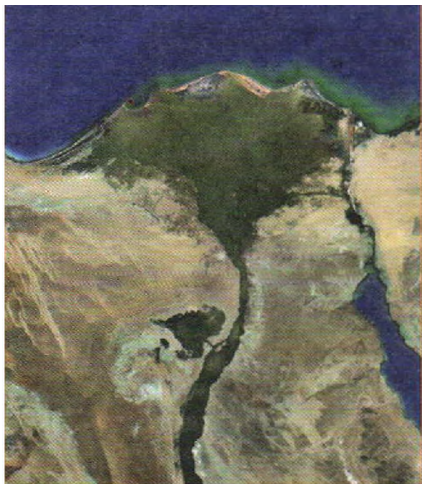
Ҷумҳурии Мисри Араб дар қисми шимолу шарқии Африко ҷойгир аст. Дар ғарб бо Ливия, дар ҷануб бо Судон ва дар шимолу шарқ бо Исроил ҳамсарҳад мебошад. Соҳилҳои Миср дар шимол бо баҳри Миёназамин ва дар шарқ бо баҳри Сурх пайваст ҳастанд. Масоҳати Мисри Араб 1,1 млн км² мебошад. Шумораи аҳоли зиёда аз 81 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Қоҳира аст.

Мавқеи географӣ ва табиат. Миср давлати аз ҳама калони арабӣ мебошад. Қисми зиёди худуди Миср дар Шимолу Шарқи материки Африко ва қисми ками сарзамини он дар қитъаи Осиё (нимҷазираи Синай) ҷойгир шудааст. Гарданаи танги Суэте, ки материкҳои Африко ва Авруосиёро мепайвандад, аз қадим ҷойи асосии робитаи байни мардуми ду материк буд. Ҳоло дар ин гардана канал кофта шудааст, ки оби ду укёнус, укёнуси Атлантик ва Ҳиндро бо ҳам мепайвандад. Дарозии канали Суэте 193 км буда, он дар нимаи дуёми асри XIX кофта шудааст. Ҳар рӯз бо ин канал тахминан 50 киштии боркаш мегузарад, ки ба давлати Миср даромади зиёд меорад.

Дар байни ду баҳр (Миёназамин ва Сурх) ҷойгир будани Миср ба он мавқеи хосси географӣ медиҳад.

Қариб тамоми қаламрави Миср дар зонаи биёбон ҷойгир шудааст.

Мехвари асосии давлати Миср – дарёи Нил мебошад. Нил ба қатори дарозтарин дарёҳои ҷаҳон дохил мешавад. Ин дарё аз қаламрави Судон сарчашма гирифта, худуди Мисрро аз шимол ба ҷануб бурида мегузарад. Водихои он дар ҷануби кишвар 1-2 км ва дар шимол 20-25 км паҳноӣ доранд, ки дар онҳо оазисҳои махсус ташаккул ёфтаанд. Дар ин минтақа қариб тамоми аҳолии Миср ҷамъ омадаанд. Дар давоми ҳазорсолаҳо дарёи Нил лойкаӣ сарҳосилро оварда дар ин заминҳо хобондааст, ки бо гузаштани вақт ба заминҳои ҳосилхез табдил ёфтаанд.

Делтаи дарёи Нил

Аҳоли. Ханӯз дар асрҳои пеш аз мелод (тахминан сеҷор ҳазор сол пеш) дар водии Нил тамаддуни мисриён вучуд дошт. Асоси ташаккулёбии ин тамаддуни қадимаро забони мисри ташкил меод, ки ҳазорсолаҳо пеш пайдо шуда буд. Мисриён дар дунё яке аз қадимтарин хатро ба вучуд овардаанд.

Аҳолии ҳозираи Миср асосан аз мисриҳои арабшуда иборатанд (90%-и аҳолиро ташкил медиҳанд). Қисми зиёди аҳоли дини исломро мепарастанд.

Ин ҷой «тасмаи ҳаёт» ва делтаи дарёи Нил – яке аз ҷойҳои аз ҷама сарҳосилтарини кураи Замин ба ҳисоб меравад.

Миср дар Африқо баъд аз Нигерия дуҷумин давлати сараҳоли ба ҳисоб меравад. Аз сабаби зиёд будани афзоиши табиӣ шумораи аҳоли зуд меафзояд.

Ҷойгиршавии аҳолии Миср нобаробар аст. Зичии аҳоли ба ҳисоби миёна дар 1 км² – 1000 нафарро ташкил медиҳад. Дар минтақаҳои биёбон қариб аҳоли зиндагӣ намекунад. Дар водии дарёи Нил шаҳрҳои асосии Миср ҷойгир шудаанд. Пойтахти давлат шаҳри Қоҳира низ дар ҳамин минтақа ҷойгир шудааст.

Кӯчаҳои Қоҳира асосан қад-қадӣ сохилҳои рости дарёи Нил ва ҷазираҳо тӯл кашидаанд. Номи Қоҳира аз калимаи арабии «мағлубнашаванда» баромадааст. Дар Қоҳира осорхонаи машҳури Миср вучуд дорад, ки миёнаҳои асри XIX сохта шудааст.

Дар ин осорхона коллексияи бойи ёдгориҳои қадимаи маданият ва санъати Миср нигоҳ дошта мешаванд. Аз ҷумла, ганҷи мақбараи фараон Тутанхамон дар ин ҷо маҳфуз аст.

Фабюлияти хоҷагидорӣ.

Дар таркиби хоҷагии Миср намудҳои хоҷагидорӣ анъанавӣ ва ҳозиразамон омехта шудаанд. Аз як тараф, ин давлат маданияти қадимаи заминдорӣ ва чорводорӣ кӯчманчигӣ дар биёбон мебошад, аз тарафи дигар – давлати дорой саноати пуриқтидори нафт ва соҳибкорӣ сайёҳӣ аст.

Даромади асосии Мисрро фурӯши нафт ва пахта, қабули сайёҳон, инчунин даромади аз ҳисоби киштиҳои, ки бо канали Суэте мегузаранд, ташкил медиҳанд.

Хоҷагии Миср ба мисли аҳолиаш нобаробар паҳн шудааст. Қисми асосии он дар соҳилҳои дарёи Нил ва баъзе оазисҳои минтақаи биёбон ҷойгир шудаанд. Дар ин ҷо корхонаҳои саноатӣ мавҷуданд ва пахтаи маҳиннаҳ парвариш карда мешаванд.

Баҳрҳои гарм, соҳилҳои мувофиқ, инчунин ёдгориҳои зиёди қадима (ба мисли Аҳромҳои Миср) диққати сайёҳонро сол аз сол зиёдтар ҷалб мекунанд.

Хулоса:

- *Ҷумҳурии Мисри Араб дар қисми шимолу шарқии Африқо ҷойгир аст.*
- *Масоҳати Мисри Араб 1,1 млн км², шумораи аҳолиаш 81 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Қоҳира мебошад.*
- *Қисми зиёди ҳудуди Миср дар материкаи Африқо ва қисми ками он дар қитъаи Осиё ҷойгир шудааст.*
- *Дар гирдани танги Суэте канал кофта шудааст, ки оби ду уқёнусро бо ҳам мепайвандад (Атлантик ва Ҳинд).*
- *Биёбонҳо 96%-и ҳудуди Мисрро ташкил медиҳанд.*
- *Меҳвари асосии давлати Миср дарёи Нил мебошад.*
- *Аҳоли ҳозираи Миср асосан аз мисриҳои арабишуда иборат буда, қисми зиёди аҳоли дини исломро мепарастанд.*

Ниқоби Тутанхамон

- Дар таркиби хоҷагии Миср намудҳои хоҷагидорӣ анъанавӣ ва ҳозиразамон омехта шудаанд.

Савол ва супориш:

1. Мавқеи географии Мисро шарҳ диҳед.
2. Канали Суэс барои Миср чӣ манфиат дорад?
3. Хусусияти табиати Миср чӣ гуна аст?
4. Барои чӣ қисми зиёди аҳолии Миср дар водиҳои дарёи Нил зиндагӣ мекунанд?
5. Хоҷагии Миср бо кадом хусусиятҳо фарқ мекунад?
6. Дар харитаи тарҳӣ шаҳрҳои калонтарин ва марказҳои хоҷагидорӣ Мисро нишон диҳед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз ин шаҳрҳо пойтахти Мисри Араб мебошанд?

- А. Касабланка Б. Душанбе В. Москва Г. Қоҳира

2. Ба ҷойи ҳолӣ қалмаи мувофиқро гузоред (ҷумларо нурра кунед).

Ҷумҳурии Мисри Араб дар Африқо баъд аз Нигерия _____ давлати сераҳолии ба ҳисоб меравад.

3. Дар ҳонаҷаҳои ҳолии тарафи чапи ҷадвал рақам гузоред.

Пайдархамии дурусти баёни фикро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	инчунин даромади аз ҳисоби киштиҳои, ки
	фуруши нафт, пахта, қабули сайёҳон,
	бо канали Суэс мегузаранд, ташкил медиҳанд
	Даромади асосии Мисро

БОБИ 7. МАТЕРИКИ АВСТРАЛИЯ ВА УЌЁНУСИЯ (ОКЕАНИЯ)

Австралия – материки аз ҳама хурди кураи Замин буда, бо ҳамаи ҷазираҳои гирду атрофаш дар Нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шудааст. Австралия аз калимаи юнонии «аустралис» гирифта шуда маъноаш «ҷанубӣ» аст.

Тропики ҷанубӣ Австралияро чунон мегузарад, ки дар шимол қисми кам ва дар ҷануб қисми калони материк ҷойгир мебошад. Дарозии материки Австралия аз шимол ба ҷануб 3200 км, аз ғарб ба шарқ қариб 4100 км буда, масоҳати умумии он ба 7,6 млн км² баробар аст.

*Австралия дар
глобус*

Соҳилҳои Австралияро обҳои уқёнусҳои Ором ва Ҳинд мешӯянд. Австралия бо дигар материкҳо сарҳади хушкӣ надорад.

Дар қисми шимолу ғарбии Австралия галаҷазираҳои Малай ҷойгиранд. Ин ҷазираҳо дар замонҳои пеш Австралияро бо Осиё пайваस्त мекарданд. Ин қисми хушкӣ қисман зери оби тунукобаҳои баҳрӣ мондааст.

§ 52. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТ. СОҲТИ ГЕОЛОГӢ ВА РЕЛӢЕФИ АВСТРАЛИЯ ВА УЌЁНУСИЯ

Ба хотир меорем:

- Ба мавҷеи географии ин ё он материк аз рӯи кадом нақша баҳо медиҳанд?
- аз рӯи пайдоиш кадом намуди ҷазираҳоро фарқ мекунанд?
- Барои чӣ Австралия нисбати дигар материкҳо дертар кашф шуд?

1. Мавҷеи географӣ. Материки Австралия пурра дар нимкураҳои ҷанубӣ ва шарқӣ ҷойгир шудааст. Аз сабаби он ки материк дар арзҳои тропиқи ҷанубӣ ҷойгир шудааст, қисми зиёди он ҳавои гарми тоқатфарсо дорад.

Нуқтаҳои канорӣ дар шимол – димоғи Йорк, дар ҷануб – димоғи Ҷанубу Шарқӣ, дар ғарб – димоғи Стип-Пойнт ва дар шарқ – димоғи Байрон мебошанд.

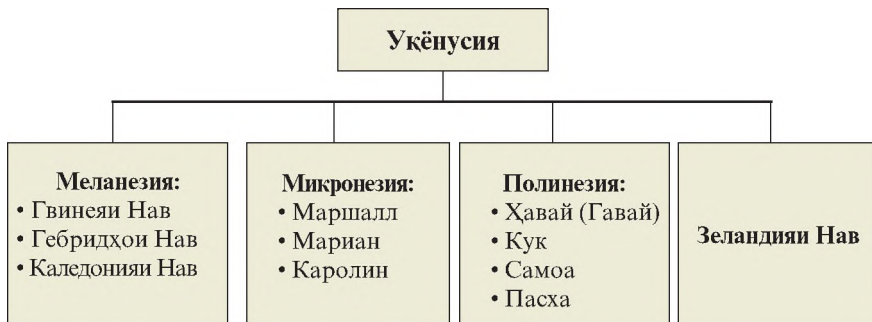
Тарҳи соҳилҳои материк нисбатан рост аст. Танҳо дар қисми шимолӣ материк халиҷи Карпентария ба дохили хушкӣ даромадааст, ки нимҷазираҳои Кейп-Йорк ва Арнем-Лендро аз ҳам ҷудо мекунад.

Қад-қад соҳилҳои шимолу шарқии материк Рифи Калони Саддӣ тӯл кашидааст, ки дарозии он 2300 км мебошад. Ин дар ҷаҳон дарозтарин силсилакӯҳи марҷонии зеробӣ аст. Соҳилҳои ҷанубии материкро оби ҳалиҷи Калони Австралия мешӯяд. Ҷазираи калони Тасмания аз материк бо гулугоҳи Бас ҷудо шудааст.

Австралия аз дигар қисмҳои калони хушкӣ дар масофаи дур ҷойгир шудааст. Дар қисми шимолу шарқ Австралияро ҷазираҳо бо Аврусиё пайваست кардааст.

2. Укёнусия. Ба Укёнусия гурӯҳи ҷазираҳо ва галаҷазираҳои арзҳои поёнии укёнуси Ором дохил мешаванд. Масоҳати хушкӣи Укёнусия қариб ба 1,3 млн км² баробар аст. Қисми зиёди ҷазираҳои Укёнусия дар Нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шудаанд.

Таърихан Укёнусияро ба чор вилояти табиӣ – Меланезия, Микронезия, Полинезия ва Зеландияи Нав ҷудо мекунанд. Ҷазираи аз ҳама калони Укёнусия – Гвинеяи Нав мебошад, ки масоҳати он 790 ҳазор км²-ро ташкил медиҳад.

Таърихи Укёнусия

3. Таърихи тадқиқот. Баҳрнаварди ҳоландӣ Виллем Янсзон аз байни аврупоиён аввалин шуда, соли 1606 ба соҳилҳои материки Австралия расид. Дертар, соли 1642 баҳрнаварди дигари ҳоландӣ Абел Тасман материкро давр зада, исбот кард, ки он хушкӣи калон ва яқлухт аст. Тасман соҳилҳои шимолии материкро ба харита даровард, ҷазираҳои Зеландияи Нав ва Тасманияро кашф кард. Ҳоландӣҳо заминҳои кашфнамудаи худро, ки Ҳоландияи Нав номида буданд, аз дигар халқҳои Аврупо солҳои зиёд маҳфӣ нигоҳ медоштанд.

Соли 1770 баҳрнаварди машҳур – Ҷеймс Кук хангоми аввалин саёҳати давриоламии худ Австралияро маротибаи дуюм кашф намуда, онро мустамликаи Англия эълон кард. Ӯ соҳилҳои

шарқии материк, Рифи Калони Марчонӣ ва як қатор қазираҳои Укёнусияро ба харита дохил кард.

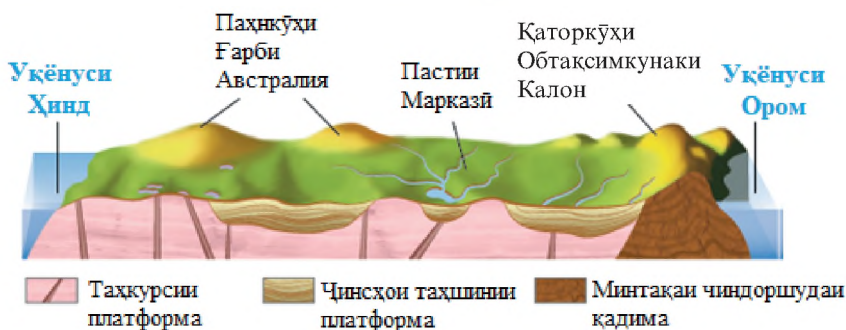
Зеландияи Нав аз қазираҳои Шимолӣ ва Ҷанубӣ иборат аст. Байни онҳо гулгоҳи Кук мавҷуд аст. Дар қазираи Шимолӣ вулкони конусии Руапеху, вулкони тарқишии Таравера, гейзерҳо ва чашмаҳои гарм мавҷуданд. Қазираи Ҷанубӣ бо релефи пирияхӣ ва кӯлҳои худ машҳур аст.

Кашфи қисмҳои дохилии материки Австралияро муҳочирони аврупоие, ки соқини материк шуда буданд, анҷом доданд. Эдуард Эйр минтақаҳои ҷанубии материкро омӯхта, кӯли калонтарини Австралияро кашф кард, ки баъдтар ба номи ӯ – кӯли Эйр номгузорӣ шуд.

Ба омӯзиши табиат ва халқҳои Укёнусия дар асри XIX сайёҳи рус Николай Миклухо-Маклай машғул шудааст.

4. Сохти геологӣ. Материки Австралия яке аз пораҳои Гондвана мебошад, ки 150 млн сол пеш аз он ҷаҳд шудааст. Материк дар маркази плаитаи литосферии Ҳинду Австралия, каме дуртар аз ҷойи ба ҳам расидани плаитаҳои дигар ҷойгир шудааст.

Қад-қади қанорҳои шарқии материк минтақаи чиндоршудаи қадимаи Шарқи Австралия тӯл кашидааст.

Сохти қири замин ва релефи Австралия (30° а.ҷ.)

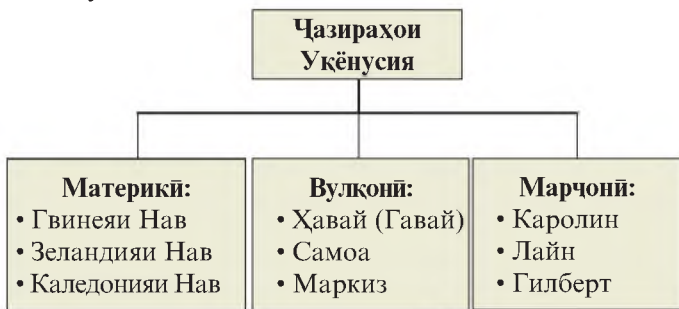
5. Релефи материк. Зиёд будани платформаҳо ва муддати дуру дароз ба вуҷуд наомадани кӯхпайдошавӣ, сабаби ҳамвор ва қадима будани релефи материк гардидааст. Австралия материки аз ҳама паст ба ҳисоб меравад. Баландии миёнаи он аз сатҳи баҳр 350 м мебошад. Дар платформаи қадима паҳнкӯҳи Ғарби Австралия мавҷуд аст. Қисми зиёди ин паҳнкӯҳро биёбон ишғол кардааст.

Дар плаитаи ҷавон Пастии Марказӣ хобидааст, ки то 100 м баландӣ дорад. Ин ҷо дар байни тепшаҳои регӣ (дюна) маҷрои дарёҳои хушкшаванда давр мезананд.

Дар қисми шарқии материк ба дарозии 4000 км қаторкӯҳҳои чиндоршудаю харсангии Обтаксимкуни Калон тӯл кашидааст. Қисми аз ҳама баланди ин қаторкӯҳ – Алпҳои австралиягӣ мебошанд. Қуллаи баландтарини он Коссюшко (2228 м) ном дошта, баландтарин нуқтаи материк ба ҳисоб меравад.

6. Пайдоиши релйеф ва қазираҳои Укёнусия. Масоҳати умумии ҳамаи қазираҳои Укёнусия қариб 1,3 млн км² мебошад. Қазираҳои Укёнусия пайдоиши гуногун доранд. Қазираҳои материкӣ ҳаҷман калонанд. Онҳо ба ҳайати Ҳалкаи Оташи Укёнусиоромӣ дохил шуда, дар натиҷаи кӯҳпайдошавии охирон, ҳангоми ба ҳам таъсирукунии пластаҳои литосферии Ҳинду Австралиягӣ ва Укёнусиоромӣ ба вучуд омадаанд.

Қазираҳои вулқонӣ дар натиҷаи аз об боло баромадани қуллаи вулқонҳои зеробӣ ба амал меоянд. Қазираҳои Гавай (дар тарҷума «замини биҳиштӣ») – занҷири вулқонии баландтарини ҷаҳон ба ҳисоб меравад (8 км дар зери об ва 4 км аз об боло). Дар ин ҷо вулқони аз ҳама фаъоли кураи Замин – Килауэа ва вулқони аз ҳама калони сипарӣ – Мауна-Лоа ҷойгир шудааст. Қазираҳои марҷонӣ танҳо дар арзҳои поёнии Укёнуси Ором дучор мешаванд. Дар ин ҷо барои инкишофи марҷонҳо шароити хуби табиӣ мӯҳайё аст.

Қазираҳои Укёнусия аз рӯи пайдоиш

7. Сарватҳои табиӣ. Чун ҳамаи материкҳои дигари Нимкураи ҷанубӣ, Австралия аз маъдани металлҳои сиеҳ ва ранга бой аст. Дар сипари платформаҳои қалони маъданҳо (охан, марганетс, кӯрғошиму рух, мису никел), нуқра, тилло, сангҳои киматбаҳо ва ороишӣ (алмос, опал) ҷой гирифтаанд. Материки Австралия 1/3 ҳиссаи захираи маъдани урани ҷаҳониро доро мебошад.

Дар ҷинсҳои таҳшинии платформаи Австралия қанҷҳои фосфорит, намаки ошӣ ва гач ҳобидаанд. Австралия аз рӯи

захираи боксит дар ҷаҳон машҳур аст. Дар минтақаҳои тунукобаи соҳили уқёнусҳо захираҳои калони нафту газ мавҷуд аст. Инчунин дар материк захираҳои қалъагӣ, волфрам, мис, молибден ва титан ёфт шудаанд.

Хулоса:

- Австралия – материки аз ҷамаи хурди кураи Замин буда, бо ҷамаи ҷазираҳои гирду атрофаи дар Нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шудааст.
- Соҳилҳои Австралияро обҳои уқёнусҳои Ором ва Ҳинд мешӯянд, он бо дигар материкҳо сарҳади хушкӣ надорад.
- Қад-қад соҳилҳои шимолу шарқии материк Рифи Калони Саддӣ тӯл кашидааст, ки дарозии он 2300 км мебошад.
- Ба Уқёнусия гурӯҳи ҷазираҳо ва галаҷазираҳои арзҳои поёнии уқёнуси Ором дохил мешаванд.
- Таърихан Уқёнусияро ба чор вилояти табиӣ – Меланезия, Микронезия, Полинезия ва Зеландияи Нав ҷудо мекунанд.
- Дар тадқиқоти материки Австралия олимони Виллем Янзон, Абел Тасман, Ҷеймс Кук, Эдуард Эйр ва Николай Миклухо-Маклай саҳм гузоштаанд.
- Ҷазираҳои Уқёнусия пайдоиши материкӣ, вулқонӣ ва марҷонӣ доранд.
- Австралия аз сарватҳои табиӣ маъданӣ бой аст.

Савол ва супориш:

1. Масоҳати материки Австралия чӣ қадар аст ва он дар кадом нимкура ҷойгир шудааст?
2. Материки Австралияро кадом уқёнусҳо иҳота кардаанд?
3. Австралия аз тарафи кадом олимони тадқиқотчиён омӯхта шудааст?
4. Ҷазираҳои Уқёнусияро аз рӯи пайдоиш ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мекунанд?
5. Дар бораи сохти геологӣ материки Австралия маълумот диҳед.
6. Унсурҳои рельефи материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Тадқиқотчиёниро бо фаъолиятҳои дар материки Австралия мувофиқ гузаред:

1. Абел Тасман	А. Соли 1770 соҳилҳои шарқии Австралияро кашф кардааст.
2. Виллем Янзон	В. Соли 1642 соҳилҳои шимолӣ ва шимолу ғарбии материкро омӯхтааст.
3. Ҷеймс Кук	Г. Соли 1606 аввалин шуда ба соҳилҳои материки Австралия расид.

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Австралия аз калимаи латинии «аустралис» гирифта шуда, маънояш _____ мебошад.

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Австралия бештар аз кадом сарватҳои табиии номбаршуда бой мебошад?

- А. Ҷангалҳои экваторӣ; Б. Ангишти сиёҳтоб;
В. Металҳои сиёҳ ва ранга; Г. Бешаҳои сӯзанбарг.

§ 53. ИҚЛИМ ВА ОБҲОИ ДОХИЛИИ АВСТРАЛИЯ ВА УҚЁНУСИЯ

Ба хотир меорем:

- ♦ Барои ҷӣ фаслҳои сол дар Австралия бо фаслҳои соли мо мувофиқат намеkunанд?
- ♦ Нишондиҳандаҳои асосии иқлимро номбар кунед.
- ♦ Вобаста ба мавҷудияташон обҳои зеризаминиро ба кадом гурӯҳҳо ҷудо мекунанд?

1. Хусусиятҳои умумии иқлим. Материки Австралия дар байни арзҳои 10 ва 38 дар Нимкураи ҷанубӣ ҷой гирифтааст. Бинобар ин Австралия дар давоми сол гармии зиёди офтобро мегирад. Пас маълум мешавад, ки дар тамоми худуди материк ҳавои гарм ҳукмфармо аст.

Азбаски дар материк анбӯҳи ҳавои континенталии тропикӣ бартарӣ дорад, Австралия материки аз ҳама хушк ба ҳисоб меравад.

2. Минтақаҳои иқлимӣ ва типҳои иқлим. Материки Австралия дар чор минтақаи иқлимӣ ҷойгир шудааст: субэкваторӣ, тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил. Уқёнусия дар панҷ минтақаи иқлимӣ ҷойгир шудааст. Аз сабаби он ки Уқёнусия аз шимол ба ҷануб дар масофаи зиёд тӯл кашидааст, қисмҳои шимолии он дар минтақаи иқлими экваторӣ ҷойгир шудааст.

Минтақаи экваториалӣ ҷазираҳои Меланезия ва шимоли ҷазираи Гвинеяи Навро дар бар мегирад. Типи экватории иқлим бо хусусияти гармии худ (26-28° С) ва боришоти зиёд (2000-4000 мм) дар давоми сол фарқ мекунад.

Минтақаи субэкваторӣ қисми ҷанубии ҷазираи Гвинеяи Навро ва соҳилҳои шимолии материкро дар бар мегирад. Ба ин минтақа гардиши доиравии муссонҳои пассатҳо хос аст.

Минтақаи тропикӣ масоҳати аз ҳама зиёдро дар материк ишғол кардааст. Дар ин минтақа се вилояти иқлимиро ҷудо мекунанд: дар шарқ типҳои иқлими намноки тропикӣ, дар марказ

иқлими биёбонии тропикӣ ва иқлими биёбонҳои сохилӣ дар ғарб. Дар қисми марказии Обтақсимкуни Калон зери таъсири пассатҳои намнок ва ҷараёнҳои гарм – типҳои иқлими намноки тропикӣ пайдо мешавад, ки дар давоми сол боришоти муътадил (1000-1500 мм) дорад. Ҳарорати моҳи хунуктарин (июл) $+14 +18^{\circ}$ С ва моҳи гармтарин (январ) $+22 +26^{\circ}$ С-ро ташкил медиҳад.

Минтақаи субтропикӣ канорҳои ҷанубии Австралия, шимолӣ ҷазираҳои Тасмания ва Зеландияи Навро дар бар мегирад. Дар минтақаи субтропикӣ се типҳои иқлимро ҷудо мекунанд: намнок, континенталӣ ва баҳримиёназаминӣ. Ба ҷанубу шарқи материк типҳои иқлими субтропикӣ намнок хос аст, ки ин ҷо дар давоми сол 600-1000 мм боришот ба амал меояд. Фасли зимистон ҳарорати ҳаво аз $+6 +10^{\circ}$ С паст намефарояд ва фасли тобистон то $+18 +24^{\circ}$ С боло меравад. Типҳои иқлими субтропикӣ континенталӣ дар мобайни иқлими субтропикӣ паҳн шудааст. Он бо пасту баландшавии назарраси ҳарорати ҳаво ва боришоти кам (150-300 мм) фарқ мекунад. Типҳои иқлими субтропикӣ баҳримиёназаминӣ дар канорҳои ҷанубу ғарбии материк ва ҷанубу ғарбии ҷавзаи дарёи Муррей мушоҳида мешавад. Дар ин ҷо тобистон ҳавои гарм $+23 +26^{\circ}$ С ва хушк ҳукмрон буда, зимистон ҳавои муътадил ($+12 +14^{\circ}$ С) ва намнок (500-1000 мм) мушоҳида мешавад.

Минтақаи муътадил. Ин минтақа қисмҳои ҷанубии ҷазираҳои Зеландияи Нав ва Тасманияро фаро гирифтааст. Миқдори боришот дар давоми сол 600-800 мм аст. Боришотро бодҳои ғарбӣ меоранд, ки дар арзҳои 40-уми ҷанубӣ пайдо шудаанд. Ин минтақаи иқлимӣ бо ҳарорати мунтазами худ дар давоми сол фарқ мекунад.

Дарёи Дарлинг

заррад. Аз сабаби калону васеъ будани хушкӣ 60%-и масоҳат, обҳои худро ба укёнусҳо рехта наметавонанд. Шабакҳои дарёҳои материк дар сатҳи он ниҳоят нобаробар тақсим шудаанд.

Ба ҷавзаи укёнуси Ҳинд дарёҳои хурд ва хушкшавандаи канорҳои қисми шимолӣ, ғарбӣ ва ҷанубии материк дохил

3. Дарё ва кӯлҳо. Материки

Австралия аз обҳои сатҳӣ камбағал аст. Ба ҳиссаи он танҳо 1%-и оби дарёҳои кураи Замин рост меояд. Дарёҳои материк ба ҷавзаи ду укёнус тааллуқ доранд – Ором ва Ҳинд. Тақсимшавии обҳо асосан аз қаторкӯҳи Обтақсимкуни Калон мегу-

мешаванд. Дарёи аз ҳама калони ин ҳавза ва тамоми материк Муррей (2570 км) мебошад. Ин дарё аз кӯҳҳои Алпҳои Австралия сарчашма мегирад. Физогирии он боронӣ ва барфӣ мебошад. Муррей дар аввали фасли тобистон сероб мешавад. Он ба воситаи Пастии Марказии хушк ҷорӣ шуда, қисми зиёди оби худро бухор мекунад ва камоб мешавад. Инчунин қисми муайяни оби Муррей барои обёрии заминҳо истифода мешавад. Шохоби асосии Муррей – Дарлинг дарёи дарозтарини материк ба ҳисоб меравад, ки дарозии он ба 2739 км баробар аст. Ин дарё нисбатан камоб аст ва дар фасли гарму хушк тобистон ба қисмҳо ҷудо шуда пора-пора мешавад ва то дарёи асосӣ – Муррей намерасад.

Ба ҳавзаи уқёнуси Ором дарёҳои кӯҳии нишебиҳои қаторкӯҳи Обтақсимкуни Калон дохил мешаванд. Онҳо кӯтоҳ ва тезҷараён буда, аз ҳисоби борон тамоми сол серобанд.

Ба минтақаҳои беоб ва минтақаҳои маҷрои дохилӣ ноҳияҳои марказии паҳнкӯҳи Ғарби Австралия ва пастии Марказӣ дохил мешаванд. Дар ин ҷо дарёҳое, ки маҷрои доимӣ дошта бошанд, вучуд надоранд. Маҷрои хушк дарёҳо танҳо ҳангоми боронҳои муваққатӣ аз об пур мешаванд.

Крик – дарёҳое, ки дар мавсими хушк дар материки Австралия хушк мешаванд.

Крикҳо боқимондаи шабакаи кӯлу дарёҳое мебошанд, ки дар замони пеш, дар давраи намнок будани минтақа ба таври зич ҷойгир буданд. Дар мавсими хушк онҳо дар дохили қум гум мешаванд ё ба ҳавзаҳои кӯлҳои хушкшуда мерезанд. Крики аз ҳама калони материк Купер-Крик ном дорад ва оби он танҳо дар вақти боронҳои шадид то резишгоҳ рафта мерасад.

Қисми зиёди кӯлҳои Австралия хурд ва шӯранд. Онҳо баъди боронҳои кӯтоҳмуддат аз об пур мешаванд ва дар вақти хушкӣ сол бо қабати тунуки намак пӯшида мешаванд. Ин кӯлҳо пайдоиши қадима доранд. Калонтарини онҳо кӯли Эйр аст, ки дар Пастии Марказӣ ҷой гирифтааст. Дар замони ҳозира ин кӯл дар ду обанбори тунуқоб ҷой гирифтааст: дар шимол Эйр-Норт (чуқурӣ 3,3 м ва масоҳат 8,4 ҳазор км²) ва дар ҷануб кӯли хурдтар Эйр-Саут. Ин кӯл ниҳоят шӯр аст ва бо надоштани соҳилҳои доимӣ фарқ мекунад.

Дар ҷануби материк, дар тарқишҳои тектоникӣ кӯлҳои Торренс ва Гэрднер ҷойгир шудаанд. Дар Алпҳои Австралия кӯлҳои хурди пиряхӣ мавҷуданд.

4. Обҳои зеризаминӣ. Материки Австралия захираи калони обҳои зеризаминӣ дорад (зиёда аз 1 млн км³). Онҳо дар ҳавзаҳои артезианӣ, дар ҷойҳои ҳамиди таҳкурсии платформа ҷамъ шудаанд. Ҳавзаҳои артезианӣ 60%-и масоҳати материкро ишғол кардаанд. Дар байни онҳо Ҳавзаи Калони Артезианӣ аз ҳама калон мебошад, ки масоҳати он 1,7 млн км²-ро ташкил медиҳад. Оби ин ҳавза дар чуқуриҳои гуногун то 2100 м ҷойгир шудааст. Обҳои Ҳавзаи Калони Артезианӣ шӯр мебошанд, бинобар ин бештар дар соҳаи чорводорӣ истифода мешаванд.

Хулоса:

- Иқлими Австралияро дар арзҳои поёни ҷойгир шудани он муайян мекунад.
- Австралия дар чор минтақаи иқлимӣ – субэкваторӣ, тропикӣ, субтропикӣ ва муътадил мавҷуд аст.
- Минтақаи иқлими тропикӣ дар материк аз ҳама масоҳати зиёдро ишғол кардааст.
- Австралия аз ҷисоби обҳои сатҳӣ танқисӣ мекашад.
- Дарёи калонтарини материк – Муррей ва дарёи дарозтарини он Дарлинг аст.
- Қӯли аз ҳама калонтарини Австралия Эйр мебошад.
- Материк аз обҳои зеризаминӣ бой аст, захираи аз ҳама калони об дар Ҳавзаи Калони Артезианӣ ҷойгир шудааст.

Савол ва супориш:

1. Чӣ гуна мавқеи географии материк ба иқлими он таъсир мерасонад?
2. Кадом минтақаҳои иқлимӣ дар материк паҳн шудаанд?
3. Кадом қисми материк нисбатан хушк аст ва барои чӣ?
4. Хусусияти обҳои дохилии Австралияро чӣ гуна шарҳ дода метавонед?
5. Крик чист ва он дар кучои материк воқеъ шудааст?
6. Барои чӣ ба ҳиссаи материки Австралия ҳамагӣ 1%-и оби дарёҳои ҷаҳон рост меояд?
7. Минтақаҳои иқлимӣ, дарё ва қӯлҳои Австралияро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.
8. Аз матни китоб, харитаҳо ва дигар маводди дастрас истифода бурда қадвали «Иқлимҳои Австралия»-ро пур кунед:

Минтақаи иқлимӣ	Типҳои анбӯхи ҳаво		Ҳарорат		Боришот	
	Тобистон	Зимистон	Тобистон	Зимистон	Тобистон	Зимистон

Худро бисанчед:

1. Мувофиқа кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Дарёҳо ва кӯлҳои материки Австралияро мувофиқ гузоред:

1. Дарёҳо	А. Эйр
2. Кӯлҳо	Б. Дарлинг
	В. Муррей
	Г. Эйр-Саут

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Обҳои зеризаминии материки Австралия дар ҳавзаҳои артезианӣ чамъ омадаанд, ки _____%-и масоҳати материкро ишғол кардаанд.

3. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз минтақаҳои иқлими Австралия аз ҳама зиёд масоҳати онро ишғол кардаанд?

- А. Субэкваторӣ; Б. Тропикӣ; В. Субтропикӣ; Г. Муътадил.

§ 54. ЗОНАҲОИ ТАБИИИ МАТЕРИК. МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ ТАБИАТ

Ба хотир меорем:

- Материки Австралия дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст?
- Аз рӯйи кадом аломатҳо зонаҳои табииро ҷудо мекунад?
- Мафҳуми «эндемик»-ро чӣ гуна шарҳ дода метавонед?

1. Хусусиятҳои наботот ва ҳайвонот. Гуногунии фавқулода наботот ва ҳайвоноти Австралияро олимон дар муддати дароз дур будани он аз дигар материкҳо мебинанд. Қисми зиёди наботот (75%) ва ҳайвоноти (90%)-и материки Австралия эндемик мебошанд. Бисёри онҳо реликт ҳастанд.

Реликт – намуди ҳайвон ё рустание, ки аз наботот ва ҳайвоноти қадима ба мо мерос мондаанд.

Дар байни ҳайвоноти Австралия ширхӯрон каманд, аммо дар ин ҷо ҳайвонҳое зиндагӣ мекунад, ки дар дигар материкҳо кайҳо нест шудаанд (қариб 160 намуд), аз ҷумла ҳайвонҳои халтадор. Рустаниҳои хосси Австралияро эвкалиптҳо (600 намуд), ақоқиё (490 намуд) ва казуаринҳо (булуги биёбонӣ) ташкил медиҳанд.

Аз сабаби дур ва ҷудо будан аз дигар қисмҳои калони хушкӣ, флора ва фаунаи Укёнусия камбағал аст ва хусусияти эндемизм дорад. Дар қазираҳо ширхӯрон каманд, парандагон, ҳашарот ва

хазандагон бештар паҳн шудаанд. Гуногунии олами наботот ва ҳайвонот аз синну сол, ҳаҷм ва дурии қазираҳо вобаста аст. Дар қазираҳои марҷонӣ миқдори намудҳо аз ҳама кам аст, ки ба ин норасоии хок ва оби ширин таъсир кардааст.

2. Зонаҳои табиӣ. Материки Австралия дар чор ва Укёнусия дар панҷ зонаи табиӣ ҷойгир шудаанд (аз экваторӣ то муътадил). Ҳамвор будани релйефи материки Австралия барои ба таври арзӣ ҷойгир шудани зонаҳои табиӣ мусоидат кардааст. Танҳо дар қисми шарқии материк, ки кӯҳҳо ҷойгиранд, ин қонуният вайрон мешавад.

Дар Австралия қариб 60 намуди кенгуру зиндагӣ мекунад. Бачаи кенгуру тамоман нотавон таваллуд мешавад ва ба дохили халтаи модараш медарояд. Дар он ҷо аз 6 то 8 моҳ шири модарашро меҳӯрад. Кенгуруҳо аз рӯйи ҷаҳидан ба дарозӣ дар байни ҳайвонҳо ҷойи аввалро мегиранд. Онҳо дар як ҷаҳиш, ки бо ду пойи қафо анҷом медиҳанд, 10-12 м масофаро тай мекунанд. Расман кенгуру ва шутурмурғи эму дар нишони давлати Австралия тасвир ёфтаанд.

Дар минтақаҳои иқлимии субэкваторӣ ва тропикӣ масоҳати калонро зонаҳои **саванна ва ҷангалҳои тоқа** ишғол кардаанд. Дар ин ҷо хокҳои сурх, қаҳвай сурхчатоб ва сурхи хокистарӣ бартарӣ доранд. Саваннаи Австралия аз майдонҳои кушоди бо алафҳои хархела пӯшидашуда иборат буда, дар баъзе ҷойҳо дарахтони тоқа ё гурӯҳи дарахтони эвкалипт, акокиё, казуарин ва баобаби грегорино мушоҳида кардан мумкин аст. Дар минтақаҳои хушк акокиё, эвкалипт ва казуаринҳои ба хушкӣ тобовар мерӯянд.

Қисми ҷудонашавандаи саваннаҳои австралиягӣ ҳайвонҳои халғадор: кенгуру ва вомбат мебошанд. Инчунин, парандаҳои калони парвознакунанда: шутурмурғи эму, казуар ва дугдоги австралиягӣ паҳн шудаанд. Дар ҷангалҳои тоқай эвкалиптӣ тӯтиҳои гуногун зиндагӣ мекунанд. Дар ҳама ҷо хонаи термитҳоро дучор омадан мумкин аст.

Биёбони спинефексӣ

Аз сабаби он ки қисми зиёди материк дар арзҳои тропикӣ мехобад, қариб 60%-и масоҳати онро биёбон (биёбони Қумзори Калон, биёбони Викториа Калон) ва нимбиёбонҳо ишғол кардаанд. Барои ҳамин Австралияро «континенти биёбонӣ» мегӯянд. Дар паҳнкӯҳи Ғарби Австралия, дар шароити иқлими

тропикии *биёбонӣ, биёбон ва нимбиёбонҳои тропикӣ* пайдо шудаанд. Дар хоки тираи нимбиёбонҳо, қад-қади маҷрои дарёҳо бешаҳои камдарахтро дучор омадан мумкин аст. Биёбонҳо ва нимбиёбонҳои субтропикӣ дар иқлими субтропикии континенталӣ бо хокҳои сиёҳтоби хокистарранг дар ҷануби материк ташаккул ёфтаанд.

Ҳайвонҳои биёбон ба камобӣ ва ҳарорати баланд мутобиқ шудаанд. Баъзеи онҳо, ба мисли кӯрмуши халтадор ва калламуши кенгурумонанд ба зери хок медароянд. Дигарашон, ба мисли сағи динго дар ҷустуҷӯи хӯрок метавонанд масофаи зиёдро тай кунанд. Дар тарқиши харсангҳо аз таъсири гармӣ калтакалосҳо ва мори захрдори тайпан пинҳон мешаванд.

Дар канорҳои шарқии материк Австралия, Гвинеяи Нав ва Зеландияи Нав *зонаҳои табиии ҷангалӣ* паҳн шудаанд. Дар шимолӣ ҷазираи Гвинеяи Нав, дар хокҳои сурхи зардҷатоби ферралитӣ бешаҳои намноки экваторӣ месабзанд, ки тарқибашон аз набототи гуногун бой аст. Дар ин бешаҳо намуди рустаниҳои мерӯянд, ки ба набототи ҷанубу шарқии Авруосиё монанданд: нахл, панданус, фикус, сарахшаклҳои дарахтмонанд, сахлабҳо (орхидеяҳо).

Ҷануби ҷазираи Гвинеяи Нав ва канорҳои шимолу шарқии Австралия, зери таъсири иқлими муссонӣ бо ҷангалҳои тағйирёбандаи намноки субэкваториалӣ пӯшида шудааст. Дар онҳо баробари дарахтони дигар, дарахтони эндемикии ҷалғӯза ва араукария мерӯянд.

Дар ҷанубу шарқи Австралия ва шимолӣ ҷазираи Зеландияи Нав онҳоро дар хокҳои зардхок ва сурххок ҷангалҳои омехтаи намноки субтропикӣ иваз мекунад (эвкалипт, буки ҷанубӣ ва сӯзанбаргҳои реликтӣ). Дар канори охири ҷанубу ғарбии материк дар шароити иқлими баҳримиёназаминӣ ва хокҳои зард ва сурх ҷангалҳо ва буттаҳои хушки дуруштбарг мерӯянд (эвкалипт, ксанторреи «дарахти алафӣ»).

Эвкалипт – рамзи материк Австралия мебошад. Онҳо босуръат месабзанд ва то 100 м баланд мешаванд. Баргҳои он нисбати шуои офтоб таъри мегиранд, ки шохаҳои дарахтро соя намекунад. Решаҳои пурқуввати он обро аз ҷуқури 30 м ғирифта метавонанд. Ҷуби эвкалипт дар сохтмон ва рағанаиш дар тиб истифода мешавад.

Олами ҳайвоноти ҷангалҳои Австралия бо гуногуннамудии худ фарқ мекунад. Ин дунёи халтадорон аст: кенгуруи дарахтӣ, хирси халтадор (коала) ва ғайра. Дар ҷангалҳо ширхӯрони тухмзо

– ехидна ва мурғобинӯл зиндагӣ мекунанд. Олами парандагони чангалҳо низ бой аст. Парандаи бихиштӣ, тӯтии какаду, лирадум, мурғи хокӣ низ сокини чангалҳо мебошанд. Дар дарёҳо туъмаи худро тимсоҳҳо интизор мешаванд. Дар ҷазираи Зеландияи Нав парандаи кивӣ, ки қобилияти парвозии худро гум кардааст ва пингвини чашмзард зиндагӣ мекунанд.

Кенгуру

3. Ҳифзи табиат. Дар вақти мустамлика будани Австралия 40% чангалҳои он бурида шуданд, ки боиси кам шудани олами наботот ва ҳайвоноти он шуд. Ба ин боз аз тарафи мустамликадорон овардани ҳайвонҳо (заргӯш, шутур ва асп) мусоидат кард. Вайрон кардани муҳити табииро дар ҷойҳои истехсоли маъдани

сарватҳои табиӣ, дар шимол ва ғарби материк низ мушоҳида кардан мумкин аст. Чаронидани аз ҳад зиёди чорво дар заминҳои хушк боиси биёбоншавии ин заминҳо шудааст. Масъалаи норасоии захираҳои обӣ яке аз муҳимтаринҳост.

Ҳудудҳои муҳофизатшаванда 11%-и масоҳати материкро ташкил медиҳанд. Дар материк комплекси биёбонҳо зери Ҳимоя қарор гирифтаанд. Олами афсонавии марҷонҳо дар парки калонтарини обии ҷаҳон – Рифи Калони Марҷонӣ Ҳимоя карда мешаванд.

Хулоса:

- *Хусусияти флора ва фаунаи Австралия бартарӣ доштани эндемикҳо ва реликтҳо, Уқёнусия бошад, эндемизм ва камнамудӣ аст.*
- *Қисми зиёди масоҳати материкро саваннаҳо шигол кардаанд.*
- *Канорҳои шарқии материк, ҷазираи Гвинеяи Нав ва Зеландияи Навро зонаи табиӣи чангалҳо шигол кардаанд.*
- *Дар бозҳои милли намудҳои гуногуни комплексҳои табиӣи Австралия ва Уқёнусия ҳифз карда мешаванд (биёбонҳо, чангалҳои эвкалиптӣ, рифҳои марҷонӣ).*
- *Материки Австралия ватани ҳайвонҳои халтадор мебошад. Ҳайвони аз ҷама калони халтадор кенгуру аст.*

Савол ва супориш:

1. *Хусусияти олами наботот ва ҳайвоноти Австралия дар чӣ зоҳир мешавад?*

2. Кадом омилҳо ба паҳншавии наботот ва ҳайвоноти Австралия ва Уқёнусия таъсир кардааст?
3. Доир ба ҳайвонҳои эндемики Австралия ва Уқёнусия мисолҳо оред.
4. Дар Австралия ва Уқёнусия кадом зонаҳои табииро ҷудо мекунанд?
5. Аз атлас, харита ва дигар сарчашмаҳо истифода бурда, зонаҳои табиии Австралия ва Уқёнусияро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро иштихоб кунед.

Кадоме аз рустаниҳои номбаршуда дар Австралия бештар мерӯяд?

- А.** Найшакар **Б.** Эвкалипт **В.** Тус **Г.** Каучукдиханда

2. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Аз сабаби дур ва ҷудо будан аз дигар қисмҳои калони хушкӣ, флора ва фаунаи Уқёнусия камбағал аст ва хусусияти _____ дорад.

3. Дар хонаҷаҳои ҳолӣ рақам гузоред.

Пайдархамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	экваторӣ месабзанд
	Дар шимоли ҷазираи Гвинеяи
	ферралитӣ бешаҳои намноки
	Нав, дар хокҳои сурхи зардҷатоби

§ 55. АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲО.

ИТТИФОҚИ АВСТРАЛИЯ ВА ЗЕЛАНДИЯИ НАВ

Ба хотир меорем:

- Барои чӣ Австралия материкаи камаҳолӣ мебошад?
- Кадом хусусиятҳои таърихи тадқиқи материкро дар хотир доред?
- Оё мумкин аст, ки халқҳои таҳҷоии Австралия ва Африқо пайдоиши ягона дошта бошанд?

Австралия материкаи камаҳолитарини сайёраи Замин ба шумор меравад. Дар ҳудуди он зиёда аз 21 млн ва дар ҷазираҳои Океания қариб 7 млн нафар аҳоли зиндагӣ мекунанд.

Аҳолии Австралия ва Уқёнусия ба ду гурӯҳи нобаробар тақсим мешаванд, ки инҳо аҳолии маҳаллӣ (таҳҷой) ва аҳолии муҳочир (кӯчида омада) мебошанд. Аҳолии маҳаллӣ дар материк микдори камро ташкил дода, дар ҷазираҳои Уқёнусия ба ғайр аз ҷазираҳои Зеландияи Нав, Гавай ва Фичи аксариятро ташкил медиҳанд.

Манзили аҳолии таҳҷойии Австралия ва Уқёнусия

Аҳолии таҳҷойии Австралияро аборигенҳо меноманд. Онҳо ба шароити иқлими гарм ва хушки материк хуб мутобиқ шудаанд. Барои чустуҷӯии об ва гизо қабилаҳои аборигенҳо дар биёбон тарзи ҳаёти кӯчманчигӣ мебуданд. Шикори асосии онҳо аз кенгуру ва парандаҳои гуногун иборат буд.

Аҳолии таҳҷойии Австралия, Тасмания, Гвинейи Нав ва баъзе қазираҳои дигар, ки дар наздикии материк ҷойгиранд, ба шохаи уқёнусияи (австралоидии) наҷоди калони экваториалӣ дохил мешаванд.

Иттифоқи Австралия. Иттифоқи Австралия дар дунё ягона давлате мебошад, ки як материкро ишғол кардааст. Ин давлатро бисёр вақт «давлат-материк» ё «давлат-континент» меноманд. Масоҳати Иттифоқи Австралия 7,6 млн км² буда, аҳолиаш зиёда аз 20 млн нафарро ташкил медиҳад. Тарзи давлатдорӣ Австралия – давлат дар дохили Иттиҳод мебошад.

Ба ҳайати Иттифоқи Австралия инчунин, қазираи Тасмания ва қазираҳои дур дар Уқёнусия дохил мешаванд.

Аҳолии таҳҷойии Австралияро аборигенҳои австралиягӣ меноманд. Онҳо тахминан 40 ҳазор сол пеш дар ин ҷо сокин шудаанд. Қабилаҳои онҳо дар қисмҳои ҷанубу шарқии Австралия зиндагӣ мекарданд. Онҳо тарзи ҳаёти кӯчманчигӣ доштанд ва ба шикор, моҳидорӣ ва ҷамъоварии тухму меваи рустаниҳо машғул буданд. Шикори асосии онҳо аз кенгуру ва калтакалосҳо иборат

буд, ки бо ёрии найза ва бумеранг (силоҳи австралиягиро ва баъзе қабилаҳои дигар ба шакли гурзи қач, ки баъд аз ҳаво додан боз ба сӯйи каси ҳаводода бармегардад) анҷом меоданд.

Аввалин муҳоҷирони аврупоӣ охири асри XVIII ба Австралия омадаанд. Ҳоло қисми зиёди аҳолии Австралияро насли англисҳо ва ирландӣҳо ташкил медиҳанд.

Шумораи аҳолии Австралия дар муқоиса бо қаламраваш ниҳоят кам аст. Қисми зиёди австралиягиро дар ҷанубу шарқии кишвар зиндагӣ мекунанд. Дар ин ҷо шаҳрҳои калонтарини Австралия – Сидней, Мелбурн ва пойтахти давлат шаҳри Канберра ҷойгиранд.

Қисми зиёди аҳолии Австралия осудаҳои серу пуранд. Аз ҷиҳати дарозумӣ аҳолии Австралия дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекунад. Аҳолии Австралия аз динҳои мавҷуда, шохаҳои гуногуни дини насрониро мепарастанд, ки аз тарафи аврупоӣ ба ин ҷо оварда шудааст.

Фаъолияти хоҷагидорӣ. Аз рӯзҳои аввали мустамликадорӣ аврупоӣ, муддати дуру дароз самти асосии фаъолияти хоҷагидорӣ ғусфандпарварӣ буд. Ин фаъолият то замони мо нақши ҳудро гум накардааст. Ҳоло Австралия аз рӯйи саршумори ғусфанд ва пашм дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад. Самти дигари хоҷагидорӣ ин рӯёнидани ҳосили баланди гандум аст. Мола маҳсулоти гуногуни кишоварзии Австралия дар бозори ҷаҳонӣ харидори зиёд дорад.

Ҳоло Иттифоқи Австралия яке аз давлатҳои тараққиқардаи ҷаҳон мебошад, ки аз рӯйи истехсоли бисёр сарватҳои табиӣ киматнок пешсаф аст. Дар ин ҷо захираҳои маъдани оҳан, мис, боксит (ашёи хом барои истехсоли алюминий), ангишт ва алмос ниҳоят зиёданд.

Зеландияи Нав. Ин давлат дар қисми ҷанубу ғарбии уқёнуси Ором, дар Полинезия (ҷазираҳои ҳайати Уқёнусия) ҷойгир шудааст. Зеландияи Нав аз ду ҷазираи калон – Шимолӣ ва Ҷанубӣ, инчунин қариб 700 ҷазираҳои хурди гирду атроф иборат аст. Масоҳати умумии Зеландияи Нав 268 680 км²-ро ташкил медиҳад. Аҳолиаш 4,7 млн нафар, пойтахташ шаҳри Веллингтон мебошад.

Табиат. Релјефи Зеландияи Нав асосан аз тепаҳои баланд (дар Ҷазираи Шимолӣ) ва кӯҳҳо (дар Ҷазираи Ҷанубӣ) иборат аст. Зиёда аз 75%-и масоҳати давлат дар баландии зиёда аз 200 м аз сатҳи баҳр ҷойгир шудааст. Бисёри кӯҳҳои Ҷазираи Шимолӣ

аз 1700 м баланд нестанд. Дар Ҷазираи Ҷанубӣ 19 қулла аз 3000 м зиёдтар баландӣ доранд. Соҳилҳои ҷазираи Шимолӣ водихои кушод дорад.

Иқлими Зеландияи Нав аз субтропикии гарм дар шимоли Ҷазираи Шимолӣ, то минтақаи муътадили салқин дар қисмҳои марказӣ ва ҷанубии Ҷазираи Ҷанубӣ тағйир меёбад. Дар бисёри қаламрави Зеландияи Нав миқдори боришот аз 600 то 1600 мм дар як солро ташкил медиҳад. Ҳарорати миёнаи солона дар шимол аз +10 то +16° С-ро ташкил медиҳад. Моҳи аз ҳама хуноқи давлат июл ва моҳҳои аз ҳама гарм – январ ва феврал мебошанд.

Ҳарорати аз ҳама пасттарини Укёнусия маҳз дар Зеландияи Нав ба қайд гирифта шудааст, зеро он нисбати ҳамаи дигар давлатҳои Укёнусия аз экватор дуртар ҷойгир шудааст.

Сарватҳои табиӣ Зеландияи Нав хеле назаррас аст, аммо ба таври саноатӣ танҳо конҳои нафт, газ, тилло, нуқра, реги оҳандор ва ангиштсанг қор қарда мешаванд. Инчунин дар Зеландияи Нав захираҳои қалони оҳақ ва гили сохтмонӣ ёфт шудаанд.

Обҳои дохилӣ. Вобаста ба шароити маҳсули геологӣ ва географӣ, дар Зеландияи Нав дарё ва кӯлҳои зиёд вучуд доранд. Бисёри дарёҳо кӯтоҳанд (то 50 км), онҳо аз кӯҳҳои баланд сарчашма гирифта, босуръат ҷорӣ мешаванд ва ба ҳамворӣ расида, суръати худро суст мекунанд. Қалонтарин дарёи кишвар – Уаикато мебошад, ки дарозии он 425 км аст.

Киви – рамзи Зеландияи Нав

Дар Зеландияи Нав 3280 кӯли хурду бузург вучуд дорад, ки андозаи баъзеашон нисоят хурданд (якчанд метр). Кӯли аз ҳама қалони Зеландияи Нав – Таупо (623 км²) ва кӯли аз ҳама чуқур – Хауроко (462 м) мебошанд. Пайдоиши аксари кӯлҳои кишвар вулкони аст.

Олами наботот ва ҳайвоноти кишвар низ гуногун аст. Вобаста ба муддати дароз дур будан аз материкҳои дигар, дар Зеландияи Нав низ намудҳои эндемикӣ зиёданд. Баробари ба ин сарзамин омадани аврупоиён бисёр намуди ҳайвоноти нав пайдо шуд – қалламуш, хук, гов, буз, сағ,

гурба ва ғайра. Дертар аврупоиён барои шикор ба ин сарзамин заргӯш ва барои идоракунии саршумори онҳо ҳайвони дарранда – хазро оварданд. Бисёр ҳайвонҳои ба ин чо овардаи аврупоиён ба табиати ин кишвар зарар мерасонанд. Аз намояндагони ҳайвонҳои Зеландияи Нав парандаи киви рамзи ин кишвар мебошад. Фақат дар Зеландияи Нав парандае, ки дар дигар минтақаҳои кураи Замин 500 сол пеш нест шуда буданд, боқӣ мондаанд. Ин парандаи бузурги моа мебошад, ки кадаш ба 3,5 м баробар аст ва қобилияти парвозиашро гум кардааст.

Набототи Зеландияи Нав хеле гуногун аст. Дар ин мамлакат зиёда аз 2000 намуди рустанихо мерӯянд, ки қисми зиёдашон эндемикӣ мебошанд.

Иқтисодиёт. Зеландияи Нав давлати тараққикарда буда, дорoi иқтисодиёти бозаргонӣ мебошад. Соҳаҳои пешрафтаи иқтисодиёт кишоварзӣ, саноати коркард, хӯрокворӣ ва сайёҳӣ аст. Кишвар ба бисёр давлатҳои ҷаҳон молу маҳсулоти худро мефурӯшад. Шаҳрҳои калонтарини Зеландияи Нав – Окленд ва пойтахти он шаҳри Веллингтон мебошанд. Зеландияи Нав аз рӯйи бисёр нишондиҳандаҳои иқтисодии байналмилалӣ дар ҷаҳон ҷойи намоёнро ишғол мекунад.

Шаҳри Веллингтон

Хулоса:

- *Австралия материки камаҳолитарини сатҳи Замин ба шумар меравад.*
- *Дар ҳудуди он зиёда аз 21 млн ва дар ҷазираҳои Уқёнусия қариб 7 млн нафар аҳоли зиндагӣ мекунад.*
- *Иттифоқи Австралия дар дунё ягона давлате мебошад, ки як материкро ишғол кардааст.*
- *Аҳолии таҷҷойии Австралияро аборигенҳои австралиягӣ меноманд.*
- *Аввалин муҳожирони аврупоӣ охирҳои асри XVIII ба Австралия омадаанд ва ҳоло қисми зиёди аҳолии материкро насли англисҳо ва ирландиҳо ташкил медиҳанд.*
- *Шаҳрҳои калонтарини Австралия – Сидней, Мелбурн ва пойтахти давлат шаҳри Канберра мебошанд.*
- *Иттифоқи Австралия яке аз давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон мебошад, ки аз рӯйи истеҳсоли бисёр сарватҳои табиӣ қиматнок пешсаф аст.*

- Масоҳати умумии Зеландияи Нав 268 680 км², аҳолиаш 4,7 млн нафар ва пойтахташ шаҳри Веллингтон мебошад.
- Зеландияи Нав дорои табиати зебо, захираҳои бой, сарватҳои ғойадона ва набототи ҳайвоноти нодир мебошад.

Савол ва супориш:

1. Аҳолии таҳҷойии материки Австралияро чӣ меноманд?
2. Оид ба масоҳат, миқдори аҳоли ва пойтахти Иттифоқи Австралия маълумот диҳед.
3. Барои чӣ миқдори аҳолии Австралия дар муқоиса бо масоҳаташ кам аст?
4. Самтҳои асосии хоҷагии Австралияро номбар кунед.
5. Зеландияи Нав аз кадом ду ҷазираи калон иборат аст?
6. Тараққиёти иқтисодии Зеландияи Нав чӣ гуна аст?
7. Дар харитаи тарҳӣ давлатҳои Иттифоқи Австралия ва Зеландияи Навро гузаронед, снҳоро ранг кунед ва унсурҳои географии снҳоро тасвир кунед (ба қадри имкони).

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз ин шаҳрҳои пойтахти давлати Иттифоқи Австралия мебошанд?

А. Канберра Б. Сидней В. Веллингтон Г. Окленд

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Ҳоло қисми зиёди аҳолии Австралияро насли англисҳо ва _____ ташкил медиҳанд.

3. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

ҳа	не	Аҳолии таҳҷойии Австралияро аборигенҳои австралиягӣ меноманд.
ҳа	не	Масоҳати Иттифоқи Австралия 7,6 млн км ² буда, аҳолиаш зиёда аз 40 млн нафарро ташкил медиҳад.
ҳа	не	Аввалин муҳоҷирони аврупоӣ охири асри XVIII ба Австралия омадаанд.
ҳа	не	Моли маҳсулоти гуногуни кишоварзии Австралия дар бозори ҷаҳонӣ харидорони зиёд дорад.
ҳа	не	Шаҳри аз ҳама калони Зеландияи Нав пойтахти он шаҳри Веллингтон мебошад.
ҳа	не	Масоҳати умумии Зеландияи Нав 268 680 км ² , аҳолиаш 4,7 млн нафар, пойтахташ шаҳри Веллингтон мебошад.

БОБИ 8. МАТЕРИКИ АНТАРКТИДА

Антарктида материки Кутби Ҷанубии сайёраи Замин ба ҳисоб меравад. Дар адабиёти географӣ калимаҳои Антарктида ва Антарктикаро дучор омадан мумкин аст. Бояд қайд кард, ки зери Антарктида фақат материки ҷанубӣ ва зери мафҳуми Антарктика материк бо ҳавзаҳои оби атроф фаҳмида мешавад. Антарктика аз калимаи «анти-муқобил» ва «арктикос-шимолӣ» гирифта шудааст. Материки Антарктикаро «шоҳзодаи хунуқӣ», «замини беодам», «канори Замин» меноманд. Ин бесабаб нест, зеро сатҳи материк аз биёбони калони яхӣ иборат аст. Новобаста аз он ки Антарктида дар рӯзҳои кутбӣ нисбати материки Африқо гармиро зиёдтар мегирад, ҳарорати аз ҷама хунуктарини кураи Замин дар ҳамин ҷо мушоҳида мешавад. Қабати ғафстарини яхӣ сайёраи Замин дар Антарктида ҷойгир шудааст. Дар материк аҳолии доимӣ зиндагӣ намекунад, аммо коркунони илм ва сайёҳон хеле зиёданд. Ҳоло ин «китъаи беодам» диққати одамонро бештар ба худ ҷалб карда истодааст.

Антарктида дар глобус

§ 56. МАВҶЕИ ГЕОГРАФӢ ВА ТАЪРИХИ ТАДҚИҚОТИ АНТАРКТИДА

Ба хотир меорем:

- Барои чӣ Антарктикаро материки сард мегӯянд?
- Сабоби қаҳратун будани иқлими Антарктида дар чист?
- Тадқиқотҳои илмӣ аз кадом сол дар атрофи Антарктида сар шуд?

1. Мавҷеи географӣ. Антарктида аз рӯи масоҳат панҷумин материки кураи Замин мебошад. Масоҳати он бо ҷазираҳои атрофаш зиёда аз 14 млн км²-ро ташкил медиҳад. Аз рӯи масоҳат Антарктида фақат аз Австралия пеш аст.

Антарктида материке аст, ки дар маркази Кутби Ҷанубии Замин ҷойгир аст. Қариб тамоми ҳудуди материк ҷанубтар аз хатти доираи Кутби Ҷануб ҷойгир шудааст. 90%-и қаламрави материк бо ях пӯшида шудааст. Ғафсии қабати ях дар баъзе ҷойҳои материк то якчанд км мерасад. Танҳо канори охири нимҷазираи Антарктида аз ях озод мебошанд, ки дар он ҷо димоғаи Сифре мавҷуд аст.

Соҳилҳои Антарктида ба оби уқёнусҳои Ором, Атлантик ва Ҳинд пайванд ҳастанд. Хатти соҳилии материк, ки дарозии он ба

Яхҳои Антарктида

30 ҳаз. км баробар аст, қачу килебиҳои кам дорад. Атрофи материкро баҳрҳои калон ишғол кардаанд, ки ба номи тадқиқотчиёни онҳо – Росса, Уэдделла, Белиннгаузен, Амундсен гузошта шудаанд.

2. Қашф ва тадқиқоти

Антарктида. Барои ҷустуҷӯи

«Заминҳои номаълуми ҷанубӣ» Ҷейм Кук бори дуюм ба саёҳати давриоламии худ баромад. Аммо бо сабаби хунокии қаҳратун ва ҳалал расонидани яхҳои атрофи материк, ҳатто ба соҳилҳои атрофи он наздик шуда натавонист. Аз сабаби он ки материки Антарктида дастнорас буд, онро аз ҷама дер қашф карданд. Танҳо 28-уми январӣ соли 1820 баҳрнавардони рус Фаддей Фаддеевич Беллиннгаузен ва Михаил Петрович Лазарев бо ду киштӣ – «Восток» ва «Мирный» ба соҳилҳои материк наздик шуданд. Баҳрнавардон ба соҳил фуromaда натавонистанд, аммо экспедитсия исбот кард, ки материки Антарктида вучуд дорад. Онҳо ҳатти соҳилии материк ва хусусиятҳои иқлими онро тасвир карданд.

Фатҳкунандаҳои Қутби Ҷануб тадқиқотчиёни норвегӣ – Руал Амундсен ва англис Роберт Скотт ба ҳисоб мераванд. Руал Амундсен бо роҳи нисбатан кӯтоҳ ҳаракат карда, қутбро 14-уми декабри соли 1911 фатҳ кард. Ба Скотт ин кор 18-уми январӣ соли 1912 муяссар шуд. Дар роҳи бозгашт экспедитсияи ӯ ба ҳалокат дучор шуд. Дар аввали асри XX зиёда аз сад экспедитсия аз кишварҳои гуногун ба Антарктида сафар карданд. Аммо фақат аз соли 1955 тадқиқоти мунтазами байналмилалӣ материк оғоз ёфт.

Солҳои 40-50-уми асри гузашта дар материки Антарктида аз тарафи давлатҳои гуногун экспедитсияҳои зиёд гузаронида шуда, як қатор марказҳои илмӣ-тадқиқотӣ сохта шуданд.

Давраи нави тадқиқотҳо дар материки Антарктика ба соли 1957 вобаста ба тайёри ва гузаронидани соли 3-юми байналмилалӣ геофизикӣ рост омад. Тадқиқотҳои, ки 12 давлати ҷаҳон аз рӯйи як барнома гузарониданд, ҳоло ҳам давом дорад. Дар материки Антарктида як қатор марказҳои илмӣ-тадқиқотӣ фаъолият доранд ва барои омӯзиши ҳаматарафаи шароити табиӣи вилояти Қутби Ҷанубӣ усулҳои навтаринро истифода мекунанд.

Ҳоло материки шашуми Замин, материки сулҳ ва ҳамкорӣ аст. Дар ин ҷо олимони маълумоти илмиро озодона мубодила мекунанд, сарҳад вучуд надорад ва олимони давлатҳои гуногун

бе раводид ва гумрук муносибат мекунад. Гарчанде дар материк аҳолии доимӣ сокин нест, аммо 39 истгоҳҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва базаҳо, ки ба 18 давлати дунё тааллуқ доранд, амал мекунад. Барои омӯзиши материк аз киштиҳои махсус ҷихозонидашуда, авиатсияи махсус, ҷанаҳои ҳайвонию нақлиётӣ ва ҳамсафарҳои обуҳавосанҷӣ, ки аз қайҳон мушоҳида мешаванд, истифода мебаранд.

Дар тадқиқоти материки Антарктида олими тоҷик, профессор Абдулҳамид Қаюмов низ саҳм гузоштааст. Айни ҳол профессор Қаюмов директори муассисаи давлатии “Маркази омӯзиши пиряхҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон” мебошад. Ӯ солҳои 1983-1984 ва 2008-2009 ба материки Антарктида сафар карда, 6-уми январи соли 2009 Парчами Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар материк барафрохтааст.

Абдулҳамид Қаюмов дар Антарктида

Хулоса:

- Антарктида материки Қутби Ҷанубии сайёраи Замин ба ҳисоб меравад.
- Антарктида ба ҳайати материкҳои ҷанубӣ дохил шуда, пурра бо қабати ях пӯшонида шудааст ва ҷойи хунуктарини қураи Замин ба ҳисоб меравад.
- Антарктида аз рӯйи масоҳат панҷумин материки қураи Замин мебошад. Масоҳати он бо ҷазираҳои атрофаш зиёда аз 14 млн км²-ро ташкил медиҳад.
- Соҳилҳои Антарктида бо оби уқёнусҳои Ором, Атлантик ва Ҳинд вазл ҳастанд.
- 28-уми январи соли 1820 баҳрнавардони рус Фадедей Фадеевич Беллинсгаузен ва Михаил Петрович Лазарев ба соҳилҳои материк наздик шуда, мавҷудияти материкро исбот карданд.
- Фатҳкунандаҳои Қутби Ҷануб тадқиқотчиёни норвегӣ – Руал Амундсен ва англис – Роберт Скотт мебошанд.
- Аз солҳои 50-уми асри гузашта тадқиқоти мунтазами байналмилалӣ материк оғоз ёфт.
- Ҳоло материки шашуми Замин – Антарктида, материки сулҳ ва ҳамкориш байни олимони ҷаҳон аст.

Савол ва супориш:

1. Материки Антарктида дар кучо чойгир шудааст?
2. Он чӣ гуна материк аст ва бо кадом хусусияташ аз дигар материкҳо фарқ мекунад?
3. Оид ба мавқеи географии материк маълумот диҳед.
4. Кадом олимони тадқиқотчиён дар кашф ва омӯзиши материк саҳм гузоштаанд?
5. Тадқиқоти нурраи байналмилалӣи материки Антарктида аз кадом солҳо оғоз ёфт?
6. Дар харитаи тарҳӣ унсурҳои мавзӯро гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Чавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз олимони номбаршуда дар омӯзиши Антарктида саҳм дорад?

А. Р. Амундсен Б. Ф. Беллинсгаузен В. П. Лазерев Г. Марко Поло

2. Ҷумларо нурра кунед (калми мувофиқро гузаред).

Зиёда аз ___ фоизи сатҳи материки Антарктида бо ях пӯшида шудааст.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузаред.

Пайдарҳамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	тааллуқдоранд, амал мекунанд.
	Гарчанде дар материк аҳолии доимӣ сокин нест, аммо,
	базаҳо, ки ба 18 давлати дунё
	39 истгоҳҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва

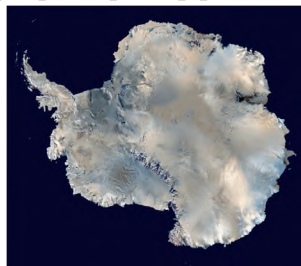
§ 57. ТАБИАТИ МАТЕРИКИ АНТАРКТИДА

Ба хотир меорем:

- Оазис чист?
- Хусусияти иқлими континенталӣ дар чӣ зоҳир мешавад?
- Ба фикри шумо табиати Антарктида аз табиати дигар материкҳо чӣ фарқ дорад?

Рӯйпӯши яхӣ дар материк. Антарктидаро материки яхӣ мегӯянд. Дар асл чунин нест. Антарктида ҳам ба мисли дигар материкҳо қисми калони хушкӣ аст ва танҳо бо қабати ғафси ях пӯшида шудааст. Масоҳати қабати яхӣи Антарктида ба масоҳати материки Австралия баробар мебошад. Ғафсии қабати ях дар материк ба ҳисоби миёна 2 км ва дар баъзе чойҳо ба 4 км баробар

аст. Ин қадар яхи зиёд дар Антарктида аз кучо пайдо шудааст? Ба ин савол танҳо як ҷавоб додан мумкин аст – аз ҳисоби боридани барф. Барфе, ки фасли зимистон дар материк меборад, тобистон об намешавад, зеро дар фасли тобистон ҳам ҳарорати ҳаво хунук аст. Бинобар ин дар болои он зимистони дигар боз барф меборад, ки тобистон об намешавад. Ин ҳодиса ҳазорҳо сол боз идома дорад. Қабатҳои поёнии пешинаи барф зеро фишори барфи болои фишурда шуда, бо гузаштани вақт ба пирях табдил меёбанд. Ба андешаи олимон, қабати яхи ҳозираи Антарктида дар муддати 20 млн сол ба вучуд омадааст. Қисми зиёди захираи оби ширини сайёраи Замин дар яхҳои Антарктида ҷамъ омадаанд. Тамоми дарё, кӯлҳо ва обанборҳои дигар материкҳо дар муқоиса бо захираи оби ширини Антарктида фоизи ночизро ташкил медиҳанд.

*Қабати яхи Антарктида
(намуд аз кайҳон)*

Дар Антарктида қонҳои ангишт, маъдани оҳан, тилло, алмос, уран ва дигар сарватҳои табиӣ ёфт шудаанд.

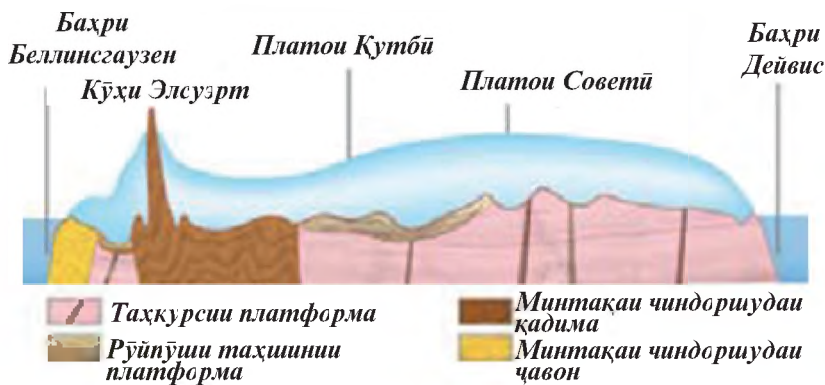
Ҳамагӣ 3%-и масоҳати Антарктида аз ях озод мебошад. Ҷойҳои аз ях озоди материки Антарктидаро низ оазис меноманд. Албатта дар онҳо ба мисли оазисҳои биёбони Саҳрои Кабир об ва рустаниҳои зиёд вучуд надоранд. Оазисҳои Антарктида – харсангҳои мебошанд, ки шамол (бод) онҳоро аз барф тоза кардааст.

Соҳти геологӣ ва релйефи зери ях. Антарктида дар натиҷаи пора шудани Гондванаи қадима пайдо шудааст. Материк тахминан 90 млн сол пеш аз Австралия ҷудо шуда, ба Кутби Ҷанубии Замин наздик шуд. Вай дар маркази плитаи литосферии Антарктикӣ ҷойгир шудааст.

Аз рӯи соҳти тектоникӣ ва хусусиятҳои релйеф Антарктидаро ба ду қисм ҷудо мекунанд – Шарқӣ ва Ғарбӣ. Дар таҳкурсии Антарктидаи Шарқӣ платформаи қадимаи Антарктида хоб рафтааст. Дар Антарктидаи Ғарбӣ плитаи ҷавон ва минтақаи ҷавони чиндоршудаи Ғарби Антарктида ҷойгир шудааст. Он ба таркиби минтақаи глобалии чиндоршудаи Укёнусиоромӣ дохил мешавад. Дар ин ҷо вулкони Эребус – ягона вулкони амалкунандаи зерияхӣ мавҷуд аст.

Дар Антарктида сатҳи пиряхӣ ва релйефи зерияхиро ҷудо

мекунанд. Дар платформаи Антарктида ҳамворихое, ки аз 500 то 1000 м баландӣ доранд, ҷойгир шудаанд.

Соҳти қири замин ва релйефи Антарктида аз рӯйи 88° т.ғ. ва 92° т.ш.

Дар байни онҳо ҳамвори Шмидт аз ҳама калон мебошад. Қад-қад сохилҳо минтақаи кӯҳҳои харсангӣ ҷойгир шудааст, ки дар онҳо кӯҳҳои Замини Шохзодаи Мӯдро ҷудо мекунанд. Кӯҳҳои Трансантарктикӣ (аз рӯйи материк гузаранда) материкро ба ду хисса – Антарктидаи Шарқӣ ва Ғарбӣ ҷудо мекунанд. Қуллаи онҳо ба рӯйи пирахҳои сатҳи материк мебароянд. Дар Антарктидаи Ғарбӣ, дар кӯҳистони Элсуэрт нуқтаи баландтарини Антарктида – кӯҳистони Винсон ҷойгир шудааст, ки баландии он ба 5140 м баробар аст. Дар нимҷазираи Антарктида кӯҳҳои ҷавон – Андҳои Антарктида ҷойгир шудаанд, ки онҳо давоми Андҳои Амрикои Ҷанубӣ ба ҳисоб мераванд. Қаторкӯҳҳои Антарктидаи Ғарбӣ бо ҳамворихо ҷудо шудаанд. Ҳамвори аз ҳама калон – ҳамвори Берд ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо хушкӣ зери таъсири вазни пирах ба 2,5 км нисбати сатҳи баҳр фуру рафта, фуруҳамидаи Бентлиро ба вуҷуд овардааст.

Иқлими материк. Антарктида материки аз ҳама хуноки сайёраи замин мебошад. Дар истгоҳи тадқиқотии «Восток» (аз давлати Русия) ҳарорати хунуктарини Замин $-89,2^{\circ}\text{C}$ ба қайд гирифта шудааст. Сабаби чунин хунок будан дар он аст, ки истгоҳ аз ҳамаи укёнусҳо дур ва дар баландии 3488 м ҷой гирифтааст.

Ба мо сокинони арзҳои муътадил, хунокии Антарктидаро тасаввур кардан душвор аст. Дар ин ҷо маводди сӯзишворӣ (керосин, солярка) ғафс шуда, ба модаи часпак табдил меёбад ва он бо корд бурида мешавад. Пӯлод ба мисли шиша зудшикан мешавад. Агар дар чунин ҳавои хунок одам бе никоб якчанд дақиқа нафас кашад, шушҳои ӯро шамол мезанад.

Сабаби асосии чунин хунокии саҳт яхбандӣ аст. Барфу ях хусусияти инъикос намудани нурҳои офтобро доранд ва намегузоранд, ки сатҳи материк гармиро ба худ гирад. Инчунин дарозии шабҳои доимӣ (қариб шаш моҳ) ба хунуқшавии материк сабаб мешавад.

Дар соҳилҳои материк ҳарорати ҳаво нисбат ба қисмҳои марказии он гарм аст. Ҳарорати моҳи январ ба ҳисоби миёна 0°C мебошад. Ин ба пайдоиши сиклонҳо вобаста аст. Баъзан сиклонҳо ба дохили материк мебароянд. Дохилшавии сиклонҳо бо худ боришоти зиёди барф ва шамолу тӯфонҳоро меоранд.

Олами зинда. Антарктида дар минтақаи биёбонҳои антарктикӣ ҷойгир шудааст. Аз ин сабаб олами наботот ва ҳайвоноти он камбағал мебошад. Ҳаёт дар ин материк ба мисли ҳамаи дигар биёбонҳо асосан дар оазисҳо чамъ омадааст. Аммо оазисҳои Антарктида ба оазисҳои Африқо ё Австралия ягон монандӣ надоранд. Бинобар ин танҳо дар оазисҳо гулсангу лишайникҳо ва дар қўлҳои хурди он обсабзҳои сабзи кабудҷатобро дидан мумкин аст. Дар нимҷазираи Антарктида баъзе рустаниҳои гулдор мерӯянд.

Ҳаёти бисёр ҳайвоноти материк ба соҳилҳои Антарктида ва уқёнус алоқаманд аст. Ҳайвони аз ҳама пахншудаи Антарктида пингвин мебошад. Пингвин парандае аст, ки парвоз қарда наметавонад, вале дар об хуб шино мекунад. Дар материк пингвинҳои хурд ва шохпингвинҳо зиндагӣ мекунанд. Вазни шохпингвинҳо то 50 кг, қадашон ба зиёда аз 1 м баробар аст.

Парандаи албатрос (уқоби кўҳӣ) дар соҳилҳои материк зиндагӣ мекунанд. Инчунин чанд намуди моҳихӯракҳо зиндагӣ мекунанд, ки дар шаҳҳои кўҳӣ лона гузошта, бача мебароранд.

Шохпингвин бо бачааш

Дар обҳои соҳили материк тюленҳо, фили баҳрӣ ва гурбаи баҳрӣ зиндагӣ мекунанд. Дар баҳрҳои атрофи материк китҳо зиндагӣ мекунанд, ки дар байни онҳо аз ҳама ҳайвони калони сайёраи Замин – кити кабуд, дарозиапш 33 м, вазнаш то 150 тоннаро дидан мумкин аст. Ин ҳайвон аз соли 1967 инҷониб зери химоя қарор дорад.

Хулоса:

- Антарктида ҳам ба мисли дигар материкҳо қисми калони хушкӣ аст ва танҳо бо қабати гафси ях нӯшида шудааст.

- Гафсии қабати ях дар материк ба ҳисоби миёна 2 км ва дар баъзе ҷойҳо ба 4 км баробар аст.
- Қисми зиёди захираи оби ширинаи сайёраи Замин дар яхҳои Антарктида ҷамъ омадаанд.
- Материк таҳминан 90 млн сол пеш аз Австралия ҷудо шуда, ба Қутби Ҷанубии Замин наздик шуд.
- Антарктида материки аз ҳама хуноки сайёраи Замин мебошад.
- Антарктида дар минтақаи биёбонҳои антарктикӣ ҷойгир шудааст. Аз ин сабаб олами наботот ва ҳайвоноти он камбағал мебошад.

Савол ва супориш:

1. Барои чӣ Антарктидаро материки яхӣ мегӯянд?
2. Барои чӣ дар материк ин қадар барфу яхи зиёд ҷамъ шудааст?
3. Доир ба сохти геологии материки Антарктида маълумот диҳед.
4. Кадом хусусиятҳои рельефи материкро медонед?
5. Доир ба нуқтаи хунуктарини материк маълумот диҳед.
6. Барои чӣ олами зиндаи Антарктида камбағал аст?
7. Аз харитаҳои дастрас истифода бурда, унсурҳои рельеф ва иқлими материкро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Кадоме аз ҳайвонҳои номбаршуда дар Антарктида зиёд паҳн шудааст?

А. Шер Б. Мор В. Тӯтӣ Г. Пингвин

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаҳои мувофиқро гузаред).

Вазни шохпингвинҳои Антарктида то ___ кг, қадшон ба зиёда аз ___ м баробар аст.

3. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии маълумоти ҷадвали зеро муайян кунед:

ха	не	Гафсии қабати ях дар материк ба ҳисоби миёна 4 км ва дар баъзе ҷойҳо ба 2 км баробар аст.
ха	не	Масоҳати қабати яхи Антарктида ба масоҳати материки Австралия баробар мебошад.
ха	не	Дар Антарктида қабатҳои поёнии пешинаи барф зери фишори барфи болои фишурда шуда, бо гузашти вақт ба пириях табдил меёбад.
ха	не	Аз ҳамвории материк – ҳамвории Шмидт аз ҳама хурд аст.
ха	не	Дар Антарктида конҳои ангишт, маъдани оҳан, тилло, алмос, уран ва дигар сарватҳои табиӣ ёфт шудаанд.
ха	не	Дар Антарктида сатҳи пирияхӣ ва рельефи зерияхиро ҷудо мекунанд.

ФАСЛИ Ш. ЗАМИН – ХОНАИ УМУМИИ МО

БОБИ 9. ТАБАҚАИ ГЕОГРАФӢ

Табақаи географӣ – маҷмӯи умумисайёравие мебошад, ки дар он ҳамаи табақаҳои Замин: атмосфера, гидросфера, литосфера ва биосфера бо ҳам алоқаманданд. Ҳамагуна алоқаи байни ин қабатҳо асосан бо иштироки нури Офтоб ва энергия (неру)-и дохили Замин мегузарад.

§ 58. ХУСУСИЯТҲОИ ТАБАҚАИ ГЕОГРАФӢ

Ба хотир меорем:

- Қадом табақаҳои Заминро номбар карда метавонед?
- Алоқаи табақаҳои Заминро чӣ гуна шарҳ додан мумкин аст?
- Интихобан оид ба яке аз табақаҳо (геосфераҳо)-и Замин нақл кунед.

Пайдоиши материкҳо ва укёнусҳо ба релйефи Замин алоқаманд аст, ки пайдоиши он дар навбати худ ба неруи дохили Замин вобаста мебошад. Ҳар як материк ё укёнус аз рӯйи шароити табиӣ худ такрорнашаванда аст. Ин пеш аз ҳама ба мавқеи ҷойгиршавӣ, ҳаҷм, тарҳ ва релйефи онҳо вобастагӣ дорад.

Табақаи географӣ ин муҳите мебошад, ки дар он ҷамъияти инсонӣ зиндагӣ мекунад ва инкишоф меёбад. Инсон ҳама чизи

барои худ заруриро аз табиат мегирад ва бисёр вақт қонунҳои онро вайрон карда, ҳам ба табиат ва ҳам ба худ зарар мерасонад. Мо медонем, ки барои нигоҳ доштани табиати атроф оқилона рафтор кардан лозим аст. Ин дар он ҳолат имконпазир мегардад, ки агар мо хусусият ва қонуниятҳои табақаи географиро хуб донем.

Ҳар як унсуре табақаи географӣ хусусият ва қонуниятҳои худро дорад. Масалан, ҳамвориҳои калони Замин ба қисмҳои мустаҳками қишри Замин тааллуқ доранд, ки онҳоро платформа меноманд. Кӯҳҳо ба минтақаҳои чиндоршудаи зилзиладори қанорҳои плитаҳои литосферӣ мансубанд.

Аммо дарсохт ва инкишофи табақаи географӣ низ қонуниятҳои муайян мавҷуд аст, ки онҳоро қонуниятҳои умумӣ меноманд. Ин қонуниятҳо ҳам ба табақаи географӣ ва ҳам ба чузъҳои алоҳидаи он дахл доранд. Донишмандони қонуниятҳои умумии географӣ ба инсоният имкон медиҳад, ки сарватҳои табииро пурра ва ба таври сарфакорона истифода баранд. Ба қонуниятҳои асосии умумии табақаи географӣ – *якҷаҳати*, *муназзамӣ* ва *минтақавӣ* дохил мешаванд.

Якҷаҳати ё *тоҷиати* табақаи географӣ аз ҳам вобаста будан ва бо ҳам алоқаманд будани қисматҳои онро нишон медиҳад. Он ба гардиши мунтазам ва мубодилаи моддаҳою энергия вобастагӣ дорад. Ба хотир оред, ки чӣ гуна гардиши об гидросфера, тропосфера, қабатҳои болоии литосфера ва тамоми организмҳои зинда, аз ҷумла одамро бо ҳам алоқаманд мекунад. Оё организмҳои зинда бе ин гардиш вучуд дошта мегарданд? Ибтидои якҷаҳати табақаи географӣ он аст, ки дар ҳолати тағйир ёфтани як қисмат таъсири он ҳатман ба дигар қисматҳо мерасад. Масалан, агар дар ин ё он маҷмӯи табиӣ об ифлос шавад, ин ба ифлосшавии тамоми комплекси табиӣ оварда мерасонад.

Ҳодисаи муназзамӣ дар табақаи географӣ. Даврӣ будан ва такроршавандагии ҳамон як ҳодисаро дар вақти муайян муназзамӣ (ритмика) меноманд. Муназзамӣ хусусияти асосии табақаи географӣ мебошад. Он ҳам ба табиати зинда ва ҳам ғайризинда дахл дорад. Ҳаракати Заминро дар атрофи меҳвари худ муназзамии шабонарӯзӣ меноманд. Барои ҳар як маҷмӯи калони табиӣ хусусияти хоси ҳарорати шабонарӯзӣ, намнокӣ, ғайриҷаҳати набототу ҳайвонот ва ғайра хос аст. Ҳамаи организмҳои зинда дар давоми шабонарӯз барои худ вақти оромӣ ва фаъл буданро доранд. Ҳаёти одам низ дар давоми шабонарӯз аз рӯи тартиб (ритм)-и муайян ҷараён мегирад: шабона истироҳат, рӯзона қору фаълӣ.

Харакати Замин дар атрофи Офтоб муназзамии чараёнҳои табииро дар фаслҳои сол ба вучуд овардааст. Муназзамии солона дар тағйирёбии ҳарорат, ивазшавии бодҳо (муссонҳо), боришот, речаи дарёҳо, пайдошавии хок, дар ҳаёти рустаниҳо ва ҳайвонот зоҳир мегардад.

Минтақавияти географӣ. Бо қонуниятҳои минтақавияти географӣ, яъне ҳангоми аз экватор ба қутбҳо ҳаракат кардан, тағйирёбии ҳамаи қисматҳои табиат шумо ҳангоми омӯзиши ҳар як материк ва уқёнус шинос шудед. Иқлим ва ҳамаи чараёнҳои берунӣ (бодхӯрдашавӣ, хокпайдошавӣ ва ғ.) ба қонуниятҳои минтақавият тобеъ мебошанд, ки ба таври гуногун дар хушкӣ, уқёнус, ҳамворию кӯҳҳо, қисмҳои дохилӣ ва наздисоҳилии материкҳо зоҳир мешаванд. Ҳамаи ин фарқҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки ба шароити табиӣ қисматҳои табиат на фақат омилҳои минтақавият, балки омилҳои ғайриминтақавият: релйеф, тарҳи материку уқёнусҳо ва ғайра таъсир мекунанд.

Инкишофи бемайлоии табақаи географӣ хусусияти асосӣ ва ҷудонашавандаи он мебошад. Сабаби инкишофи табақаи географӣ ин муҳолифати қувваҳои мутақобил аст. Муҳолифати асосӣ дар байни омилҳои минтақавияту ғайриминтақавият ва байни қувваҳои дохилӣ ва берунӣ Замин мебошад. Ҳангоми таппаккулёбии релйеф муборизаи ду қувва сурат мегирад: қувваҳои созанда ва қувваҳои вайронкунанда. Бо таъсири қувваҳои дохилӣ (созанда)-и Замин кӯҳҳои баланд ва фӯрӯҳамидаҳои калон ҳосил мешаванд. Аз таъсири қувваҳои берунӣ (вайронкунанда) сатҳи Замин ҳамвор мегардад. Тағйирёбиро на танҳо дар шаклҳои релйеф, инчунин дар андозаю тарҳи материкҳо ва уқёнусҳо мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳамаи ин ба тағйирёбии иқлим овардааст ва оварда истодааст. Ҳамаи қувваҳои берунӣ асосан ба воситаи иқлим таъсир мерасонанд.

Солҳои охир ба инкишофи ҳар як маҷмӯи табиӣ ва дар умум ба табақаи географӣ таъсири омилҳои антропогенӣ (инсонӣ) зиёд шудааст.

Хулоса:

- *Табақаи географӣ ин маҷмӯи умумисайёравие мебошад, ки дар он ҳамаи табақаҳои Замин: атмосфера, гидросфера, литосфера ва биосфера бо ҳам алоқаманданд.*
- *Дар сохт ва инкишофи табақаи географӣ қонуниятҳои муайян вучуд дорад, ки онҳоро қонуниятҳои умумӣ меноманд.*
- *Ба қонуниятҳои асосии умумии табақаи географӣ – яклухтӣ, муназзамӣ ва минтақавият дохил мешаванд.*

- *Сабаби инкишофи табакаи географӣ – муҳолифати байни қувваҳои дохилӣ ва берунии Замин мебошад.*

Савол ва супориш:

1. *Табакаи географӣ чист?*
2. *Табакаи географӣ кадом қабатҳои Заминро бо ҳам алоқаманд мекунад?*
3. *Қонуниятҳои асосии табакаи географиро номбар кунед.*
4. *Хусусиятҳои ҳар кадоми онро бо мисолҳо шарҳ диҳед.*
5. *Барои чӣ таъсири инсон ба табакаи географӣ сол аз сол зиёд шуда истодааст?*
6. *Мафҳумҳои асосии табакаи географиро дар дафтари география нависед ва онҳоро дар хотир нигоҳ доред.*

Худро бисанҷед:

1. Мувофиқ кунед (ҷавоби дурустро аз сутуни рост ёбед).

Қонуниятҳои умумии табакаи географиро бо шарҳашон дар ҷадвали зер мувофиқ гузоред:

1. Яклухтӣ	А. Ҳангоми аз экватор ба қутбҳо ҳаракат кардан ҳаммаи қисматҳои табиат тағйир меёбанд.
2. Муназзамӣ	В. Аз ҳам вобаста будан ва бо ҳам алоқаманд будани қисматҳои онро нишон медиҳад.
3. Минтақавият	Г. Дар табакаи географӣ ҳодисаҳо ба таври даврӣ ва такрорӣ дар вақти муайян ба амал меоянд.

2. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҳамагуна алоқаи байни қабатҳои Замин дар табакаи географӣ асосан бо иштироки кадом омилҳо мегузаранд?

- А. Нури Офтоб ва энергияи дохили Замин;
- Б. Таъсири наботот ва ҳайвонот;
- В. Нури Офтоб ва бод;
- Г. Иқлим ва олами ҳайвонот.

3. Ҷумларо пурра кунед (калимаи мувофиқро гузоред).

Солҳои охир ба инкишофи табакаи географӣ таъсири омилҳои _____ зиёд шудааст.

§ 59. ТАЪСИРИ МУТАҚОБИЛИ ТАБИАТ ВА ҶАМЪИЯТ

Ба хотир меорем:

- *Барои чӣ замонаҳои пеш таъсири инсон ба табиат камтар буд?*
- *Ба талаботи аввалияи инсоният чӣ дохил мешавад?*
- *Қадам намуди сарватҳои табииро одамон зиёдтар истифода мебаранд?*

Аҳамияти сарватҳои табиӣ. Инсоният наметавонад аз табиат ва бойиғарихи он чудо зиндагӣ кунад ва инкишоф ёбад. Асосан панҷ намуди сарватҳои табииро чудо мекунад: минералӣ,

иклимӣ, обӣ, заминӣ ва биологӣ. Табиат ҳамаи талаботи инсонро бо энергия, сӯзишворӣ ва ашёи хоми саноатӣ таъмин мекунад. Ҳисоб шудааст, ки ҳоло барои талаботи ҳар як одами сайёраи Замин дар як шабонарӯз 3 кг ангишт, маъдан, масолеҳи сохтмонӣ ва ғайра истехсол мешавад. Ин талабот рӯз аз рӯз афзуда истодааст.

Сарватҳои табиӣи Замин

Дар байни сарватҳои табиӣи одам аз ҳама зиёд обро истифода мебарад. Зиёда аз 70%-и оби истифодашаванда барои обёрии заминҳо истифода мешавад. Вақтҳои охир истифодаи об дар дигар соҳаҳои хоҷагӣ зиёд шуда истодааст. Соқинони шаҳр ба ҳисоби миёна дар як шабонарӯз 150 л ва соқинони деҳот 50 л об сарф мекунанд. Аз ин хотир истифодаи сарфакоронаи об барои ҳар як соқини сайёраи Замин зарур мебошад.

Барои ҳаёт ва фаъолияти инсон масоҳатҳои калони замин лозим аст, ки дар он шаҳрҳо, деҳаҳо, заводу фабрика, роҳҳо бунёд карда мешаванд. Қариб 1/3 ҳиссаи хушкиро инсон барои кишту кор, бунёди боғҳо ва чарогоҳ истифода мебарад.

Яке аз бойиғарихҳои асосии табиат ҳок мебошад. Ҳок талаботи инсонро бо озукаворӣ таъмин мекунад. Аз рӯйи ҳосилнокӣ ҳоки зонаҳои табиӣ гуногун мебошанд, аз ин ҷиҳат бо онҳо муносибати эҳтиёткорона лозим аст.

Нақши ҷангалҳо барои ҳаёти инсон бузург аст. Айни замон 30%-и сатҳи Замин бо ҷангалҳо пӯшида шудааст. Ҷангал сол то сол кам шуда истодааст, аз ин хотир зарур аст, ки захираҳои он оқилона истифода бурда шавад.

Шикори беназорат ва бераҳмонаи баъзе намуди хайвонҳои ваҳшӣ ва парандаҳо ба камшавии саршумори онҳо оварда расонидааст. Ин ҳодиса, хусусан дар давлатҳои Африко, Осиёи Ҷанубӣ ва Ҷанубу Шарқӣ мушоҳида мешавад.

Таъсири табиат ба шароити ҳаёти одамон. Нақши табиат ҳамчун муҳити зист барои мо – инсонҳо хеле бузург аст. Табиат барои нигоҳдорӣ ва мустақкамкунии саломатии инсон мусоидат мекунад. Бинобар ин тозагии ҳаво ва об аҳаммияти махсус дорад. Дар ин ҷо нақши ҷангалҳоро ҳамчун «шуш»-и сайёра кайд кардан зарур аст. Ҷангалҳо атмосфераи заминро бо гази оксиген таъмин менамоянд ва гази карбонатро фурӯ мебаранд. Дарахтон ҳавои ифлоси шаҳрҳоро аз дуд ва гарду ҷанги зарарнок тоза мекунанд. Барои бисёр одамон ҷангал ҳамчун ҷойи дамгирӣ ва истироҳат мебошад.

Шароити ҳаётии одамонро аз бисёр ҷиҳат хусусиятҳои релйеф ва иқлим муайян мекунад. Вобаста ба релйеф ва шароити иқлим одамон корҳои хоҷагидорӣ худро ба нақша мегиранд ва ба роҳ мекунанд.

Ба ҳаёт ва фаъолияти инсон офатҳои табиӣ низ таъсир мерасонанд. Баъзе офатҳои табиӣ хусусияти фоҷиавӣ доранд. Бинобар ин дар замони ҳозира пешгӯии географии ин ҳодисаҳо муҳим аст. Саривақт пешгӯӣ кардани онҳо оқибатҳои нохуши ин ҳодисаҳоро кам мекунад.

Тағйирёбии табиат дар натиҷаи таъсири фаъолияти хоҷагидорӣ аҳолий. Дар нимаи дуюми асри XX, дар натиҷаи тараққиёти босуръати илму техника ва азхудкунии нав ба нави сарватҳои табиӣ таъсири инсон ба табиат тамоми сайёраи Заминро аз Арктика то Антарктида фаро гирифт. Ҳаҷми ҳозираи истеъмоли сарватҳои табиӣ ва усулҳои истифодаи он ба табиат имкон намедихад, ки худро барқарор кунад. Олимонро масъалаи

кам шудани сарватҳои табиӣ, зиёд шудани аҳоли ва таъмин кардани аҳоли бо маҳсулоти озуқаворӣ ба ташвиш овардааст. Олимон гуфта наметавонанд, ки Замин чӣ қадар одамро хӯронда ва пӯшонда метавонад.

Ҳолати атмосфераи Замин торафт бад шуда истодааст. Дар таркиби атмосфера миқдори гази оксиген кам шуда, баръакс миқдори гази карбонат ва гарду чанг зиёд шудааст. Атмосфера нури офтобро хуб мегузаронад, аммо сабаби зиёд шудани гази карбонат наметавонад гармиро ба фазои кайҳон сар дихад, ки дар натиҷа иқлими сайёра гарм шудааст. Гармшавии иқлим метавонад боиси обшавии яхҳои Арктика ва Антарктида шуда, сатҳи оби уқёнусҳоро баланд кунад. Ин ба оқибати фоҷиавӣ оварданиш мумкин, зеро ҳамвориҳои сераҳоли зери об мемонанд.

Зиёд шудани истифодаи сарватҳои табиӣ боиси кам шудани захираи онҳо шудааст. Мутахассисон чунин меҳисобанд, ки то миёнаҳои асри XXI инсоният ҳамаи захираи металҳоро ба охир мерасонад ва коркарди баъзеи онҳо (тилло, нуқра, қалъагӣ ва ғ.) солҳои наздик қатъ мегардад.

Ифлосшавии оби Уқёнуси ҷаҳонӣ ва кам шудани сарватҳои биологии он, хусусан дар минтақаи шелф (тунукобаҳои назди соҳили материкҳо) ташвиши зиёдро ба вучуд овардааст.

Ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти истифодаи табиат. Бад шудани ҳолати табиат дар миқёси сайёраи Замин зарурати ҳамкориҳои байналмилалиро дар ин самт ба миён овард.

Ҳифзи табиат бо мақсади ҳал намудани проблемаҳои экологӣ дар сатҳи маҳаллӣ, миллий (дар ҳудуди як давлат) ва ҷаҳонӣ ба роҳ монда шудааст. Амали якҷояи давлатҳо имкон медихад, ки ба тағйирёбии ҳолати табиат дуруст баҳо дода, коидаҳои асосии истифодаи сарватҳои он таҳия шаванд. Тавре бояд амал кард, ки рушди истеҳсолотро бознадошта, дар баробари ин ба хато роҳ надода, табиатро аз харобшавӣ нигоҳ доштан имконпазир шавад.

Ҳоло бисёр давлатҳо барои ҳалли проблемаҳои экологӣ қувваи худро якҷоя равона кардаанд. Масалан, Иттифоқи Байналмилалӣи Ҳифзи Табиат ва сарватҳои табиӣ, ки бисёри давлатҳои ҷаҳон аъзои он мебошанд, барои ҳифзи наботот ва ҳайвоноти камшудаистода Китоби сурхро таҳия кардаанд.

Хулоса:

- *Инсоният наметавонад аз табиат ва бойиғариҳои он ҷудо зиндагӣ кунад ва инкишоф ёбад.*
- *Панҷ намуди сарватҳои табииро ҷудо мекунад: минералӣ, иқлимӣ, обӣ, заминӣ ва биологӣ.*

- Талаботи инсон ба сарватҳои табиӣ рӯз аз рӯз зиёд шуда истодааст.
- Ҳамаи унсурҳои табиат (релеф, иқлим, об, ҳаво, наботот, ҳайвонот ва ғ.) барои инсон ҳамчун шароити зист хизмат мекунад ва одам бе онҳо дар алоҳидагӣ зиндагӣ карда наметавонад.
- Бад шудани ҳолати табиат дар миқёси сайёраи Замин зарурати ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ин самт ба миён овард.

Савол ва супориш:

1. Барои чӣ талаботи инсон ба сарватҳои табиӣ рӯз аз рӯз афзуда истодааст?
2. Барои чӣ ҷангалхоро ба «шуши сайёраи Замин» ташибеҳ медиҳанд?
3. Дар натиҷаи фаъолияти инсон дар табиат кадом тағйирот ба амал омадааст?
4. Оид ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ҳалли проблемаҳои экологӣ мисолҳо оред.
5. Аз расми китоб ва дигар сарчашмаҳои дастрас истифода бурда сарватҳои асосии Заминро ба харитаи тарҳӣ гузаронед.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Ҳоло барои талаботи ҳар як одами сайёраи Замин дар як шабонарӯз чанд кг ангишт, маъдан, масолеҳи сохтмонӣ ва гайра истехсол мешавад?

- А. 1 кг Б. 2 кг В. 3 кг Г. 10 кг

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Захираи ҷангал сол то сол кам шуда истодааст, аз ин хотир зарур аст, ки захираҳои он _____ истифода бурла шаванд.

3. Дар хоначаҳои холии тарафи чапи ҷадвал рақам гузаред.

Пайдархамии дурусти баёни фикрро дар ҷадвали зер муайян кунед:

	оксиген таъмин намуда, гази
	аз дуд ва гарду ҷанги зарарнок тоза мекунад
	Ҷангалҳо атмосфераи заминро бо гази
	карбонатро фурӯ мебаранд, ҳавои ифлоси шаҳрхоро

§ 60. ГУЗАШТА ВА ОЯНДАИ ЗАМИН

Ба хотир меорем:

- То пайдо шудани инсоният Замин чӣ тавр инкишоф ёфтааст?
- Сайёраи мо чӣ тавр пайдо шудааст?
- Дар оянда бо Замин чӣ ҳодиса рӯй медиҳад?

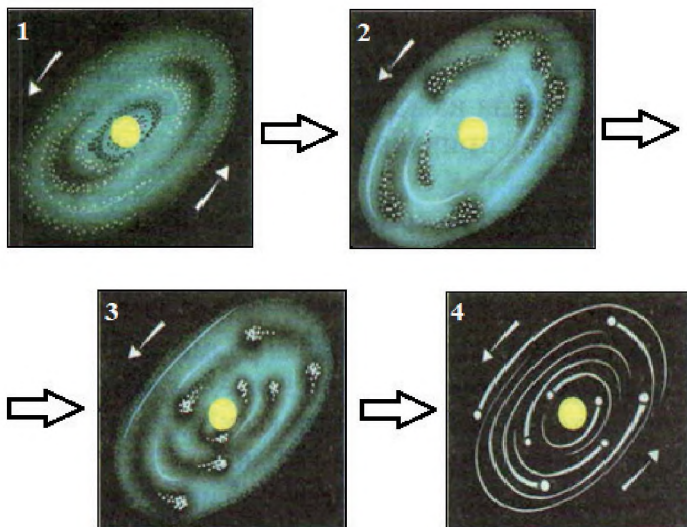
Сайёраи мо чӣ тавр пайдо шудааст? Оид ба пайдоиши Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) ва Замин ҳамчун яке аз сайёраҳои ин манзума фарзияҳо (ақидаҳо)-и зиёд вучуд доранд.

Соли 1940 олими рус О. Ю. Шмидт фарзие пешниҳод кард, ки мувофиқи он Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) аз абри газу чанги сард ҳосил шудааст. Ҳоло ин фарзия аз тарафи олимони зиёд ҳамчун асос ҳисобида мешавад.

Мувофиқи фарзияи Шмидт, Офтоб дар фазои Галактика ҳаракат карда, ба худ абри газу чангро ҷазб кардааст. Аз зарраҳои бо ҳам часпидани ин абри кайҳонӣ ҷирмҳои Манзумаи Офтоб пайдо шудаанд.

Замин дар аввали пайдоиш шакли ҳозираро надошт. Дар он ба мисли ҳозира сатҳи саҳти мустаҳкам, гидросфера, атмосфера ва организмҳои зинда мавҷуд набуд. Ҳамаи ин дар давоми 4,6 млрд соли таърихи сайёраи мо пайдо шудааст, ки онро инкишофи эволютсионии Замин меноманд.

Замин дар давраи аввали пайдоиши худ зери таъсири пурзӯри афтиши ҷирмҳои кайҳонӣ қарор гирифта буд, зеро атмосфера надошт. Афтидани ин ҷирмҳо ҳарорати моддаҳои сайёраро баланд мекард. Дар дохили Замин ҳарорат аз ҳисоби таъзияи элементҳои химиявии радиоактивӣ баланд мешуд. Ҷинсҳои нисбатан вазнин ба монанди оҳан ва никел ба маркази сайёра фуру рафта, ҷинсҳои сабук ба боло ҳаракат мекарданд. Ҳамин тариқ, қабатҳои дохилии Замин – қишри Замин, мантия ва ядро ҳосил шуданд.

Пайдоиши Манзумаи Офтоб аз абрҳои газу чангӣ

Қабати обӣ ва ҳавои сайёраи моро моддаҳои тамоман сабук – маҳлули обӣ ва газҳо ҳосил карданд. Онҳо ба таркиби чинҳои кӯҳӣ дохил шуда буданд ва дар ҳолати ба Замин бархӯрдани чинҳои кайҳонӣ ва оташфишонии вулқонҳо озод шуданд.

Атмосфераи қадимтарин ба ҳозира монанд набуд. Ҳавои он давраро мо нафас кашида наметавонистем. Чунки дар таркибаш миқдори оксиген нисбатан кам буд. Дар натиҷа ба ҳолати моеъ табдил ёфтани буғи об дар қисми поёнии қабати атмосфераи қадима укёноси қадима ҳосил шуд, ки тамоми сатҳи заминро ҳамчун пардаи тунук пӯшонид.

Дар обҳои укёноси қадима аввалин молекулаҳо (чисмҳои хурдтарин)-и органикӣ пайдо шуданд. Баъдтар аввалин организмҳои зинда ба вучуд омаданд. Организмҳои зиндаи қадима, ки аз обсабзҳои сабзи кабудчатоб иборат буданд, ба таркиби атмосфера таъсири сахт расониданд. Сабаби асосии дар таркиби атмосфера ба миқдори зиёд пайдо шудани оксиген маҳз онҳо мебошанд.

Қитъаҳо ва укёносҳо сохти қишри Заминро ҳосил карданд, ки қабат ва сохти гуногун доштанд. Чӣ тавре ки шумо аллакай медонед, дар замони қадим материки бузурги ягонаи Пангея вучуд дошт, ки онро укёноси Панталласа иҳота карда буд. Минбаъд дар натиҷаи бардошташавии моддаҳои мантия Пангей пора шуд ва материку укёносҳои ҳозира пайдо шуданд.

Чӣ гуна ҳодисаи кӯҳпайдошавӣ ба шакли сатҳи Замин таъсир кард? Қитъаҳои қишри замини материкӣ ва укёносии дар плаитаҳои ҳаракаткунандаи литосферӣ ҷойгир шудаанд. Дар вақти таъсири мутақобилаи ду плаита бо чинҳои кӯҳии ковоки қишри Замин, онҳо шикаста майда шуда, чинхоро ташкил мекунанд. Давраҳои кӯҳпайдошавӣ миллионҳо сол давом ёфтааст, ки ба калон шудани масоҳатҳои хушкӣ оварда расонид. Ин ҳодиса ба давраҳои яхбандиҳо рост омадааст.

Замин дар таърихи инкишофи худ якчанд давраи яхбандиро аз сар гузаронидааст. *Давраи яхбандӣ* – муддати дароз сардшавии иқлим мебошад. Ҷойи тааҷҷуб нест, ки ҳоло мо дар давраи нисбатан гарми байни яхбандиҳо зиндагӣ карда истодаем. Чунки дар қитъаҳои алоҳидаи хушкӣ пирияхҳои кӯҳӣ ва водигӣ ҳоло ҳам вучуд доранд. Қайд кардан зарур аст, ки дар таърихи Замин давраҳои буданд, ки пирияхҳо умуман вучуд надоштанд. Масалан, дар тамоми аҳди мезозой пирияхҳо дар сатҳи Замин мавҷуд набуданд.

Сайёраи моро дар ояндаи дур чӣ интизор аст? Сарчашмаи асосии тамоми ҷараёнҳои дар сайёра гузаранда Офтоб ва

қаъри Замин мебошад. Замоне меояд, ки ин сарчашмаҳо ба охир мерасанд. Баъд аз миллиардҳо сол қаъри Замин охиста-охиста сард мешавад ва ҳаракати материкҳо қатъ мегарданд. Оташфишонии вулқонҳо тамом шуда, заминчунбиҳо ба амал намеоянд. Ҳодисаҳои кӯҳпайдошавӣ дигар ба амал намеояд. Аз таъсири қувваҳои берунӣ сатҳи Замин ба ҳамворӣ мубаддал мегардад, ки бо қабати тунуки оби Уқёнуси ҷаҳонӣ пӯшонида мешавад. Ситораи мо – Офтоб муддати тӯлонӣ равшанию гармӣ диҳад ҳам вақти таназзул дорад. Баъд аз миллиардҳо сол равшанию Офтоб чунон зиёд мешавад, ки дар сатҳи Замин тамоми қабати об бухор шуда меравад. Сипас Офтоб ба ситораи хурд – паканаи сафед мубаддал мегардад ва дар сайёраи Замин сардӣ ва торикӣ фаро мерасад.

Дар ин ҳолат бо организмҳои зинда ва одамон чӣ ҳодиса рӯй медиҳад? Аввал ин ки ақидаҳои дар боло қайдшуда фақат пешгӯӣ мебошанд ва қувваҳои зиёди ҳоло ба мо номаълумро ба инобат намегиранд. Дуюм, ин ҳодиса баъд аз миллиардҳо сол шояд ба вуқӯъ пайвандад. Давраи мавҷудияти инсонӣ оқил қариб 1 млн сол аст. Аз ин сабаб маълум нест, ки мавҷудоти зинда дар ояндаи дур ба кадом шакл боқӣ мемонанд.

Мувофиқи ҳисоби олимон, умри Замин ва дигар сайёраҳои Манзумаи Офтоб қариб ба нисф расидааст, ки инро мо аз омӯзиши таркиби ҷинсҳои кӯҳӣ муайян карда метавонем. Таърихи инсоният дар муқоиса бо ин ночиз бошад ҳам, лекин инсон аллакай шакли сайёраи моро хеле дигар кардааст.

Хулоса:

- Доир ба пайдоиши Манзумаи Офтоб (Системаи офтобӣ) ва Замин фарзияҳои зиёд вуҷуд доранд, ки дар байни онҳо фарзияи олими рус О. Ю. Шмидт тарафдорони зиёд пайдо кардааст.
- Мувофиқи фарзияи Шмидт, Манзумаи Офтоб аз газу ҷанги сард ҳосил шудааст.
- Тамоми давраи инкишофи Замиро – инкишофи эволюсионии Замин меноманд, ки зиёда аз 4,6 млрд сол давом кардааст ва ҳоло ҳам давом дорад.
- Аввалин организмҳои зиндаи сайёраи Замин обсабзҳои сабзи кабудҷатоб буданд, ки сабаби дар таркиби атмосфера зиёд шудани оксиген шудаанд.
- Замин дар таърихи инкишофи худ якҷанд давраи яхбандиро аз сар гузаронидааст.
- Мувофиқи ҳисоби олимон, умри Замин ва дигар сайёраҳои Манзумаи Офтоб қариб ба нисф расидааст.

Савол ва супориш:

1. Фарзия Шмидтро оид ба пайдоиши Манзумаи Офтоб шарҳ диҳед.
2. Инкишофи эволюсионии Замин чиро мегӯянд?
3. Барои чӣ атмосфераи аввалии Замин ба имрӯза монанд набуд?
4. Давраи яхбандӣ чист?
5. Ояндаи Заминро чӣ интизор аст?
6. Мафҳумҳои асосии мавзӯро дар дафтар нависед ва онҳоро дар хотир нигоҳ доред.

Худро бисанҷед:

1. Ҷавоби дурустро интихоб кунед.

Мувофиқи ақидаи Шмидт, Манзумаи Офтоб чӣ гуна пайдо шудааст?

<p>А. Аз ҳисоби пора шудани сайёраҳо;</p> <p>Б. Аз абри газу чангҳои кайҳонӣ;</p> <p>В. Аз обсабзҳои сабзи кабудтоб;</p> <p>Г. Аз афтидани чирмҳои осмонӣ.</p>
--

2. Ҷумларо нурра кунед (калимаи мувофиқро гузаред).

Замин дар давраи аввали пайдоиши худ зери таъсири пурзӯри афтиши чирмҳои кайҳонӣ қарор гирифта буд, зеро _____ надошт.

3. Ҷавобҳои дурусти «ҳа» ё «не»-ро интихоб кунед.

Дурустӣ ё нодурустии ақидаҳои ҷадвали зерро тасдиқ кунед:

ҳа	не	Давраҳои кӯхпайдошавӣ миллионҳо сол давом ёфтааст, ки дар Замин ба калон шудани масоҳатҳои хушкӣ оварда расонидааст.
ҳа	не	Давраи яхбандӣ – муддати дароз сардшавии иқлим мебошад.
ҳа	не	Замин дар таърихи инкишофи худ як давраи яхбандиро аз сар гузаронидааст.
ҳа	не	Умри сайёраи Замин ҳеҷ гоҳ ба охир намерасад ва ҳаёт дар он аз байн намеравад.
ҳа	не	Сарчашмаи асосии тамоми ҷараёнҳои дар Замин гузарандаи Офтоб ва қаъри Замин мебошад ва замоне меояд, ки ин сарчашмаҳо ба охир мерасанд.
ҳа	не	Мувофиқи ҳисоби олимон, умри Замин ва дигар сайёраҳои Манзумаи Офтоб қариб ба нисф расидааст.

МУҲИМТАРИН РҶЙДОДҲОИ ТАБРИХИ ГЕОГРАФИЯ

Замони қадим

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Қариб 1500 сол пеш аз мелод	Экспедицияи мисриён ба давлати Пунт, ки тахминан дар шарқи Африқо мавҷуд буд, сафар кард.
2.	Тахминан 600 сол пеш аз мелод	Бахрнаврдони финиқӣ атрофи материки Африқоро шино карда гузаштанд.
3.	Солҳои 212–194-и пеш аз мелод	Олими юнонӣ – Эратосфен андозаи Заминро муайян кард.
4.	Тахминан 195 сол пеш аз мелод	Олими Юнон – Кратес Маллоский аввалин глобусро сохт.
5.	Солҳои 23–24-и замони мо (мелод)	Аз тарафи олими Юнон Страбон «География дар 17 ҷилд» нашр шуд.

Асрҳои миёна

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Соли 860	Норманҳо қазираи Исландияро кашф карданд.
2.	Соли 962	Норманҳо қазираи Гренландияро кашф карданд.
3.	Солҳои 1000-ум	Норманҳо бо роҳбарии Лейв Эриксон соҳилҳои шарқии материки Амрикои Шимолиро кашф карданд.
4.	Солҳои 1271–1295	Саёҳати савдогарони итолиёӣ бо роҳбарии Марко Поло ба Хитой (Чин).
5.	Солҳои 1466–1472	Саёҳати савдогари тврӣ Афанасий Никитин ба Ҳиндустон.
6.	Соли 1492	Олими олмонӣ аввалин глобуси калонро сохт.
7.	Солҳои 1492–1493	Аз тарафи экспедицияи испанӣ бо роҳбарии Христофор Колумб кашф шудани Олами Нав (Қитъаи Амрико).
8.	Солҳои 1497–1499	Аз тарафи экспедицияи португалӣ бо роҳбарии Васко-да-Гама аз ҷануби Африқо кушода шудани роҳи баҳрӣ.

9.	Солҳои 1519–1522	Аввалин саёхати давриоламии Фернан Магеллан.
10.	Солҳои 1607–1617	Экспедитсияи баҳрнаварди англис бо роҳбарии Г. Гудзон дар ҷустуҷӯи гузаргоҳи обии шимолу ғарбӣ аз уқёнуси Атлантик ба уқёнуси Ором.
11.	Солҳои 1642–1643	Экспедитсияи баҳрнавардии Абел Тасман ба соҳилҳои Австралия.
12.	Соли 1648	Аз уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба уқёнуси Ором шино карда гузаштани Семён Дежнёв.

Давраи нав

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Солҳои 1697–1699	Саёхати В. Атласов ва Л. Морозко ба Камчатка.
2.	Солҳои 1733–1743	Кори Экспедитсияи Калони Шимолӣ (В. Беринг, Х. Лаптев, С. Челюскин, С. Крашенинников ва дигарон). Соҳилҳои шимолии Осиё ба харита дароварда шуд, табиати Камчатка омӯхта шуд, соҳилҳои Амрикои Шимолӣ кашф шуд.
3.	Солҳои 1768–1779	Саёхати давриоламии экспедитсияи англисӣ бо роҳбарии Чеймс Кук.
4.	Солҳои 1819–1821	Аввалин экспедитсияи антарктикии русӣ бо роҳбарии Ф. Ф. Беллинсгаузен ва М. П. Лазарев. Кашф шудани Антарктида.
5.	Солҳои 1821–1845	Ташкилҳои ҷамъиятҳои миллии географӣ дар давлатҳои Аврупо.
6.	Соли 1845	Дар шаҳри Петербург кушода шудани Ҷамъияти географии рус.
7.	Солҳои 1830–1856	Муайян кардани баландии як қатор куллаҳои Ҷимолой, аз ҷумла Эверест (Ҷомолунгма).
8.	Солҳои 1870–1885	Тадқиқоти табиати Осиёи Марказӣ аз тарафи Н. М. Пржевальский.
9.	Солҳои 1871–1883	Саёхати Н. Н. Миклухо-Маклай ба Гвинеяи Нав ва қазираҳои Уқёнусия.

10.	Солҳои 1872–1876	Кори экспедитсияи укёнушини англисӣ бо киштии «Челенчер».
11.	Солҳои 1903–1906	Аввалин баҳрнавардии Р. Амундсен ба воситаи гузаргоҳи шимолу ғарбӣ аз укёноси Атлантик ба Ором. Кашфи кутби магнитии шимолӣ.
12.	Соли 1909	Ба Кутби Шимол расидани Р. Пири (ИМА).
13.	Солҳои 1911–1912	Ба Кутби Ҷануб расидани Р. Амундсен (ИМА).

Давраи навтарин

№	Сана/вақт	Рӯйдод
1.	Соли 1922	Ташкил шудани Иттиҳоди географии байналхалқӣ.
2.	Соли 1932	Аввалин саёҳати дутарафа бо роҳи баҳрии Шимолӣ бо киштии яхшикани «Сибиряков» дар як мавсим.
3.	Солҳои 1947–1971	Кашф шудани каторкӯхҳои зерибии Ломоносов, Менделеев ва ғайра дар укёноси Яхбастаи Шимолӣ.
4.	Солҳои 1955–1956	Аввалин экспедитсияи комплексии Шуравӣ бо роҳбарии М. Сомов.
5.	Солҳои 1957–1959	Соли байналхалқии геофизикӣ: тадқиқоти ҷараёнҳои умумисайёравӣ, омӯзиши ҳаматарафаи Антарктида.
6.	Соли 1957	Ба фазои кайҳон сар додани аввалин радифи маснуи Замин аз тарафи Иттиҳоди Шуравӣ. Муайян кардани ҷойи чуқуртарини Укёноси ҷаҳонӣ дар фуруҳамидаи Мариана аз тарафи экспедитсияи Шуравӣ бо киштии «Витяз».
7.	Соли 1960	Ба қаъри фуруҳамидаи Мариана фурумодани Ж. Пикар ва Д. Уолш.
8.	Соли 1961	Аввалин парвози инсон ба кайҳон аз тарафи Ю. Гагарин бо киштии кайҳонии «Восток». Огози омӯзиши бевоситаи кайҳон.

9.	Соли 1965	Огози кор аз рӯи барномаи 10-солаи гидрологии байналхалқӣ: кашфи фуруҳамидаҳои укёнусӣ, қаторкӯҳҳои байниукёнусӣ, кафишҳо, ҷараёнҳои муқобил ва дигар кашфиётҳо дар Укёнуси ҷаҳонӣ.
10.	Соли 1972	Аввалин конференсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити атроф дар Стокгоlm (Шветсия).
11.	Соли 1992	Конференсияи СММ оид ба муҳити атроф ва таракқиёт дар Рио-де-Жанейро (Бразилия)
12.	Соли 2009	Аз тарафи тадқиқотчи тоҷик профессор Қаюмов Абдулҳамид Парчами Ҷумҳурии Тоҷикистон дар материки Антарктида барафрохта шуд.

НАҚШАИ ТАВСИФИ ОБЪЕКТҲОИ ГЕОГРАФӢ

Нақшаи тавсифии мавқеи географии материк:

1. Муайян кардани материк нисбати хатҳои муҳимми тӯри географӣ: хатти истиво (экватор) ва меридиани сифрӣ, тропикҳо ва хатти доираи қутбҳо.

2. Муайян кардани нуқтаҳои қанори материк аз шимол, ҷануб, шарқ ва ғарб. Дарозии он аз шимол ба ҷануб ва аз ғарб ба шарқ. Дар қадом арзҳо ҷойгир будани ҷойи аз ҳама паҳн ва борики материк.

3. Номбар кардани минтақаҳои иқлимие, ки материк дар онҳо ҷойгир шудааст.

4. Номбар кардани баҳру укёнусҳое, ки ба соҳилҳои материк васл ҳастанд ва ҷараёнҳои наздизоҳилӣ.

5. Тавсиф додани мавқеи материк нисбати дигар материкҳо.

6. Додани маълумот оид ба хатти соҳилии материк. Номбар кардани баҳрҳои қалон, халиҷҳо, гулугоҳҳо, нимҷазираҳо ва ҷазираҳои наздизоҳилӣ.

Нақшаи тавсифии мавқеи географии укёнус:

1. Муайян кардани укёнус нисбати хатҳои муҳимми тӯри географӣ: хатти истиво (экватор) ва меридиани сифрӣ, тропикҳо ва хатти доираи қутбҳо.

2. Муайян кардани дарозии тахминии укёнус аз шимол ба ҷануб ва аз ғарб ба шарқ. Нишон додани арзи ҷойи паҳнтарини укёнус.

3. Номбар кардани минтақаҳои иқлимие, ки укёнус дар онҳо ҷойгир шудааст.

4. Номбар кардани материкҳое, ки укёнус бо сохилҳои онҳо пайваст аст. Бо кадом укёнусҳои дигар алоқаманд будани укёнус ва бо воситаи кадом объектҳои географӣ ин алоқамандӣ барқарор шудааст?

5. Номбар кардани баҳрҳо, халиҷҳо ва гулгоҳҳои калонтарини укёнус.

Нақшаи тавсифӣ-географии давлати алоҳида:

1. Номбар кардани материке, ки ин давлат дар он ҷойгир шудааст. Дар кадом қисми материк ҷойгир шудани он.

2. Номбар кардани номи давлат ва номи пойтахти он.

3. Номбар кардани давлатҳои ҳамсоя ва аз кадом объектҳои географӣ гузаштани сарҳади байни онҳо.

4. Муайян кардани он ки оё ин давлат ба баҳр ё укёнус роҳи баромад дорад ё не. Агар ҳа, пас кадом баҳр ё укёнус? Агар давлат роҳи баромад ба баҳр надошта бошад, масофаи тахминии онро то укёнуси наздиктарин муайян кардан лозим.

5. Муайян кардани ҷойгиршавии давлат нисбати шаклҳои калони релйеф ва минтақаҳои серзилзила.

6. Номбар кардани минтақаҳои иқлим ва зонаҳои табиии давлат, хусусиятҳои онҳо.

7. Муайян кардани ҳавзаи дарёҳои калонтарин ва кӯлҳои давлат.

8. Тавсифи аҳолии давлат:

– шумораи аҳоли;

– ҳайати наҷодии аҳоли;

– халқҳои нисбатан калон;

– ҷойгиршавии аҳоли;

– шаҳрҳои калон.

9. Тавсифи фаъолияти хоҷагидорӣ аҳолии давлат.

Нақшаи тавсифии шакли релйеф:

1. Муайян кардани қисми материк, ки дар он шакли релйеф ҷойгир шудааст.

2. Муайян кардани намуди шакли релйеф аз рӯи баландии мутлақ. Барои кӯҳҳо муайян кардани нуқтаи баландтарин, ном ва баландии он.

3. Аз ҳаритаи сохти қишри Замин истифода бурда, муайян кардани асос (тахкурсӣ)-и шакли релйеф.

4. Муайян кардани самти каполёбии шакли релйеф ва ҳисоб кардани дарозии тахминии он.

Нақшаи тавсифии иқлим:

1. Аз рӯйи харитаи минтақаҳо ва вилоятҳои иқлимӣ муайян кардани минтақаи иқлим ва вилояти иқлимие, ки қаламрав дар он ҷойгир шудааст.

2. Аз рӯйи харитаи иқлимӣ муайян кардани:

– ҳарорати миёнаи моҳҳои июл ва январ, тағйир ёфтани он дар қаламрав, хусусияти тағйирёбӣ;

– бодҳо ва анбӯҳҳои ҳавои ҳукмрон;

– миқдори солонаи боришот ва тағйирёбии он дар қаламрав.

3. Муайян кардани омилҳои, ки ба тақсимои ҳарорат ва боришот дар қаламрав таъсир мекунанд.

4. Баҳо додан ба хусусиятҳои иқлими қаламрав аз нуқтаи назари фаъолияти хоҷагидорӣ инсон.

Нақшаи тавсифии дарё:

1. Муайян кардани материк ва қисми он, ки дар он дарё ҷорӣ аст. Ҳавзаи укёнусе, ки дарё ба он тааллуқ дорад.

2. Муайян кардани сарғаҳ ва резишгоҳи дарё, самти ҷоришавии он.

3. Муайян кардани вобастагии хусусияти ҷоришавии дарё ба релйеф.

4. Муайян кардани сарчашмаҳои пуробшавӣ ва речаи дарё дар вобастагӣ бо иқлим.

5. Баҳо додан ба хусусияти истифодашавии оби дарё дар хоҷагии инсон.

Нақшаи тавсифии зонаи табиӣ:

1. Муайян кардани мавқеи географии зонаҳо ва дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудани онҳо.

2. Муайян кардани шароити табиӣ зонаи табиӣ (релйеф, иқлим).

3. Муайян кардани олами органикии зонаи табиӣ (наботот ва ҳайвонот).

4. Фаъолияти хоҷагидорӣ инсон дар зонаи табиӣ.

САЙТҲОИ ГЕОГРАФӢ

www.pogoda.ru

www.nationalgeographic.ru

www.geography.about.com

www.nature.com

www.krugosvet.ru

www.ocean.com

www.google.com

www.geo.ru

«КАЛИД»-и ТЕСТҲО

№ §	№ тест	Ҷавоби дуруст	№ §	№ тест	Ҷавоби дуруст
§1	1	уқёнусҳо	§2	1	Б
	2	В		2	Ҳа-1,3,4,5,7,8; Не-2,6
§3	1	ҷаҳони имрӯза	§4	1	Г
	2	1-В; 2-А; 3-Г; 4-Б		2	1-В; 2-Г; 3-Б; 4-А
§5	1	В	§6	1	геология
	2	1-2; 2-1; 3-4; 4-3		2	Б
				3	Ҳа-1,2,4,6; Не-3,5
§7	1	Г	§8	1	хосиятҳои
	2	тағйир		2	В
	3	1-5; 2-3; 3-4; 4-1; 5-2		3	Ҳа-1,3,4,5; Не-2,6
§9	1	1-2; 2-4; 3-3; 4-1	§10	1	Ҳа-1,3,6; Не-2,4,5
	2	А		2	Б
				3	эквиатор, қари
§11	1	А	§12	1	Г
	2	хушкӣ		2	Ҳа-1,2,5; Не-3,4
				3	аломатҳои
§13	1	В	§14	1	А
	2	Ҳа-1,3,4,6; Не-2,5		2	Ҳа-1,2,5,6; Не-3,4
	3	Гвинеяи Нав, Зеландияи Нав			
§15	1	сеюмро	§16	1	В
	2	Б		2	кам
	3	Ҳа-1,2,3,6; Не-4,5		3	1-4; 2-3; 3-1; 4-2

§17	1	В		§18	1	Г
	2	осорхонаи			2	1953
	3	1-Г; 2-В; 3-Б; 4-А			3	1-3; 2-1; 3-4; 4-2
§19	1	А		§20	1	А
	2	муьтадили			2	1-Б; 2-А; 3-Г; 4-В
	3	В			3	20
§21	1	Б		§22	1	паст
	2	1-4; 2-2; 3-1; 4-3			2	Г
	3	Аралқум			3	1-В; 2-А; 3-Б;
§23	1	А		§24	1	Б
	2	5			2	1-В; 2-Г; 3-А; 4-Б
	3	1-3; 2-1; 3-2; 4-4			3	ду
§25	1	В		§26	1	В
	2	1-Б,Г; 2-А,В,Ф			2	Афғонистон
	3	Ҳа-1,3,4,6; Не- 2,5			3	Ҳа-1,2,5,6,7; Не- 3,4,8
§27	1	Г		§28	1	А
	2	Беринг			2	Ором
	3	Ҳа-1,2,5,6; Не- 3,4			3	1-4; 2-2; 3-3; 4-1
§29	1	Б		§30	1	Миссисипи
	2	чанубӣ			2	1-Б; 2-В; 3-А
	3	1-3; 2-2; 3-1; 4-4			3	В
§31	1	арктикӣ		§32	1	30, Беринг
	2	Ҳа-1,2,4,5,7; Не- 3,6,8			2	Ҳа-1,3,4,6,7; Не- 2,5
§33	1	А		§34	1	В
	2	80			2	сайёҳӣ
	3	1-3; 2-1; 3-2; 4-4			3	1-2; 2-4; 3-3; 4-1

§35	1	Мехико		§36	1	Ором, Атлантик
	2	Б			2	Г
	3	1-1; 2-4; 3-2; 4-3			3	1-3; 2-2; 3-1; 4-4
§37	1	Гондвана		§38	1	Памперо
	2	Ха-1,2,5,6; Не-3,4			2	Б
§39	1	А		§40	1	Б
	2	1-Б,В; 2-А,Г			2	1-3; 2-5; 3-2; 4-1; 5-4
	3	гум			3	картошка
§41	1	В		§42	1	А
	2	1-3; 2-4; 3-2; 4-1			2	1-2; 2-1; 3-4; 4-3
	3	бад			3	шарқии
§43	1	Б		§44	1	Г
	2	1-3; 2-1; 3-4; 4-2			2	1-В; 2-Г; 3-А; 4-Б
	3	2,8			3	якчоя
§45	1	Ха-1,2,4,5; Не-3,6		§46	1	1-2; 2-4; 3-3; 4-1
	2	нафт			2	А
					3	камтар
§47	1	1-Б; 2-В; 3-А		§48	1	Б
	2	24 000			2	хурмо
	3	В			3	1-2; 2-1; 3-4; 4-3
§49	1	А		§50	1	В
	2	шикор			2	Б
	3	1-Г; 2-В; 3-А; 4-Б			3	шарқии
§51	1	Г		§52	1	1-В; 2-Г; 3-А
	2	дуюмин			2	чанубӣ
	3	1-3; 2-2; 3-4; 4-1			3	В

§53	1	1-Б,В; 2-А,Г		§54	1	Б
	2	60			2	эндемизм
	3	Б			3	1-4; 2-1; 3-3; 4-2
§55	1	А		§56	1	Г
	2	ирландихо			2	90
	3	Ха-1,3,4,6; He-2,5			3	1-4; 2-1; 3-3; 4-2
§57	1	Г		§58	1	1-В; 2-Г; 3-А
	2	50, 1			2	А
	3	Ха-2,3,5,6; He-1,4			3	антропогенї
§59	1	В		§60	1	Б
	2	оқилона			2	атмосфера
	3	1-2; 2-4; 3-1; 4-3			3	Ха-1,2,5,6; He-3,4
Чамь: 166 тест						

**ДИЛОВАРОВ РАҲМАТШО, ҚОДИРОВ НАБӢ,
САМИЕВ АМРИДДИН, ИМОМОВ АБДУЛЛО**

ГЕОГРАФИЯ

(Материкҳо ва уқёнусҳо)

Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Мухаррирон

Мусаххех

Мухаррири техникӣ

Таррохон

А. Комилзода

Д. Мирфаёзова

М. Саидова

Н. Салоҳиддинзода

М. Чунайдозода

З. Саъдуллоев

Ба чоп 13.02.2020 иҷозат дода шуд. Қоғази офсет.

Чопи офсет. Андоза 60x90 1/16. Чузӣ чопӣ 17,0.

Адади нашр 160 000 нусха.

Супориши № 96/2019

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и

Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.

734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.

Тел: 222-14-66,

E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар матбааи ҚСП «Ганҷ-нашриёт» чоп шудааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Южно-обходная, 3.

тел.: 44-600-35-38. e-mail: info@ganj.tj.